М. МЕҺДИЗАДӘ

МӘКТӘБДӘ ТӘ'ЛИМ-ТӘРБИЈӘ ИШЛӘРИНИН ЈЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫНЫН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

АЗӘРТӘДРИСНӘШР
1961

М. МЕҺДИЗАДӘ

МӘКТӘБДӘ ТӘ'ЛИМ-ТӘРБИЈӘ ИШЛӘРИНИН ЈЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫНЫН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ ТӘДРИС-ПЕДАГОЖИ ӘДӘБИЈЈАТЫ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы · 1961

«Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» Ганун тә'лим-тәрбијә ишләринин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасыны мүһүм бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Бу чүр вачиб вә мүрәккәб вәзифәни һәјата кечирмәкдә олан мүәллимләр методик көмәјә бөјүк еһтијач һисс едирләр. Охучулара тәгдим едилән бу китабча мәһз бу еһтијачы, гисмән дә олса өдәмәји гаршысына мәгсәд гојур.

Мәктәбләримизин јенидән гурулмасы тә'лим-тәрбијә саһәсиндә чохлу мәсәләләри әһатә едир. Лакин бу китабчада јенидән гурулмагда олан мәктәбин бүтүн мәсәләләри дејил, онларын анчаг бир һиссәси ишыгландырылыр.

КИРИШ

Өлкәмиздә сосиализм гурулушунун мөһкәмләнмәсиндә вә һазырда коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында совет мәктәбләринин мүһүм ролу олмушдур. Бу рол һәр шејдән әввәл, бүтүн ССРИ-дә халг маарифинин тарихән гыса мүддәт әрзиндә ити бир сүр'әтлә тәрәгги етмәсиндә, өлкәдә мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәсиндә, једдииллик үмуми тәһсилин баша чатдырылмасы вә орта тәһсилин хејли кенишләнмәсиндә ифадә олунур.

Мәктәбләримизин бөјүк ролуну тәкчә кәмијјәт көстәричиләриндә дејил, һәм дә онда көрмәк лазымдыр ки, онларын көмәји илә «Совет чәмијјәтиндә бүтүн биликләрини вә вар гүввәсини, бачарыг вә исте'дадыны коммунизм гуручулуғуна сәрф едән диггәтәлајиг кәнч нәсил јетишмишдир»[1].

Совет мәктәби кәнч нәсли ән тәрәггипәрвәр идејалар руһунда тәрбијә едир, кәнчләрә варлығы елми сурәтдә дәрк етмәјин әсасы олан материализм дүнјакөрүшү ашылајыр. Мәһз бу јолла тәрбијә едилән кәнчләримизин јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри сосиализм гуручулуғунун мүхтәлиф саһәләриндә өз парлаг ифадәсини тапмышдыр. Мәкәр өлкәнин мүхтәлиф јерләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда — Бакы шәһәринин нефт сәнајесиндә, Сумгајыт заводларында, Дашкәсән вә Нахчыван мә'дәнләриндә, Кировабад, Степанакерт вә Нуха фабрикләриндә, республиканын памбыг тарлаларында, тахыл зәмиләриндә вә үзүм бағларында вә с.-дә совет адамларынын, о чүмләдән кәнчләримизин көстәрдикләри мисилсиз әмәк гәһрә-

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 78.

манлыглары онларын јүксәк мә'нәви симасынын парлаг, чанлы мисаллары дејилми?

Бу јени адамлары Коммунист партијасы вә Совет дөвләти мүхтәлиф тәрбијә васитәләри илә боја-баша чатдырмыш, јетишдирмишләр.

Белә васитәләрдән ән мүһүму олан совет мәктәбинин һәлледичи ролуну гејд етмәмәк олмаз.

Лакин бүтүн бу наилијјәтләринә бахмајараг, сон илләрдә мәктәбләримизин вәзијјәти бизи тә'мин етмирди. Әввәлән, мәктәбләримиздә тә'лим һәјатдан мүәјјән дәрәчәдә ајры дүшдүјүндән шакирдләри әмәк һәјатына гәнаәтбәхш бир сурәтдә һазырламаг мүмкүн олмурду. Икинчиси, мәктәбләримиз кениш коммунизм гуручулуғу дөврүнүн јүксәк вә мүрәккәб тәләбләриндән кери галырды. Бу исә өлкәмизин коммунизмә доғру һәрәкәтинә бөјүк манечилик көстәрә биләрди.

Унуда билмәрик ки, «Инди биз коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмаг вә јени инсан тәрбијә едиб јетишдирмәк кими ики тарихи вәзифәни јеринә јетиририк. Әслиндә бу бир просесдир. Әкәр биз совет адамларынын тәһсили вә тәрбијәси саһәсиндә кери галсаг, онда бүтүн коммунизм гуручулуғу иши мүтләг ләнкијәр»[1].

Мәктәбләримизин вә үмумијјәтлә халг маарифи системинин јенидән гурулмасынын маһијјәтини һәр шејдән әввәл мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә тә'лим-тәрбијә ишләрини күнүн јени тәләбләри сәвијјәсинә галдырмагда көрмәк лазымдыр.

Сов.ИКП XXI гурултајы једдииллик план һаггындакы гәрарында халг маарифинин јени әзәмәтли тәрәггисинин кениш програмыны вермәклә, бөјүмәкдә олан нәслин коммунист тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирилмәсини тәләб едир. Бу үмуми вәзифә Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин мәктәб һаггындакы тезисләриндә вә бу тезисләрә әсасән ССРИ Али Советинин «Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» гәбул етдији (декабр, 1958-чи ил) Ганунда, һәмчинин мүттәфиг республикаларын (о чүмләдән, Азәрбајчан ССР-нин), гәбул етдикләри мувафиг ганунда конкретләшдирилмиш,

---

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 63.

онун һәјата кечирилмәсинин башлыча јоллары көстәрилмишдир.

Мәктәб һаггында Ганунда јазылыр ки: «Мәктәбләрин гаршысына гојулан башлыча вәзифә — бөјүмәкдә олан нәсли һәјата, чәмијјәт үчүн фајдалы әмәјә һазырламагдан, үмуми вә политехник тәһсилин сәвијјәсини јүксәлтмәкдән, кәнчләримизи социализм чәмијјәтинин принсипләринә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда, коммунизм руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир».[1]

«Орта мәктәбләр елмин әсасларыны јахшы билән вә бунунла бирликдә мүнтәзәм физики әмәјә габил олан биликли адамлар һазырламалы, кәнчләрдә чәмијјәтә хејир вермәк, чәмијјәт үчүн лазым олан сәрвәтләрин истеһсалында фәал иштирак етмәк сә'јләрини тәрбијә етмәлидир... Орта мәктәбдә тә'лим вә тәрбијәнин әсас принсипи тәһсилин әмәклә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә сых әлагәсиндән ибарәт олмалыдыр»[2].

Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин вә бу јолла шакирдләри әмәк фәалијјәтинә һазырлајаркән, мәктәб һаггындакы «Тезисләрдә» дејилдији кими буну тәһсилин нәзәри сәвијјәсини ашағы салмаг мә'насында дүшүнмәк бөјүк бир сәһв олар. Өлкәмиздә истеһсалатын кетдикчә механикләшдирилмәси, автоматлашдырылмасы вә кимјалашдырылмасы, електроникадан вә һесаблајычы-һәлледичи машынлардан кениш истифадә едилмәси, електрикләшдирмәнин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси вә мәһсулдарлығы артыран башга үсул вә васитәләрин тәтбиг едилмәси әмәјин характерини көкүндән дәјишир. Фәһлә вә колхозчуларын әмәји өз маһијјәтинә көрә мүһәндисләрин, техникләрин, агрономларын вә башга мүтәхәссисләрин әмәјинә кетдикчә даһа артыг јахынлашыр. Инди фәһләләрдән мүрәккәб дәзкаһлары, ән дәгиг өлчү вә контрол чиһазларыны ишләдә билмәк, мүрәккәб техники һесабламалары вә чертјожлары баша дүшмәк тәләб олунур. Беләликлә, Совет Иттифагынын техники-игтисади инкишафынын ән јахын вә узаг перспективләри чәмијјәтимизин бүтүн зәһмәткешләри гаршысында кетдикчә даһа јүксәк тәләбләр гојур. Һәртәрәфли тәһсил зәһмәткешләр үчүн вачиб һәјати тәләбата чеврилир.

---

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 124.

[2] Јенә орада.

Үмумрусија мүәллимләр гурултајында Н. С. Хрушшов јолдаш тә'лими ичтимаи-фајдалы мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәк вә тәрбијә ишини күчләндирмәјин мәктәбин јенидән гурулмасы ишиндә башлыча чәһәт олдуғуну гејд едәрәк, көстәрир ки, «Коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризә совет адамынын һәртәрәфли инкишаф етмәсини тәләб едир. Бу исә о демәкдир ки, тәбиәт, техника, чәмијјәт һаггында елми биликләрин мәчмујуна јијәләнмәклә бәрабәр, һәм дә коммунизм гуручулуғу ишләриндә билаваситә иштирак етмәк үчүн бу биликләрдән әмәли сурәтдә истифадә етмәји өјрәнмәк лазымдыр»[1]. Бу көстәришдән мәктәбләримизин чыхарачағы илк нәтичә тә'лимлә мәһсулдар әмәјин дүзкүн әсаслар үзрә бирләшдирилмәсиндән, үмумтәһсил фәнләринин тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндән ибарәт олмалыдыр. Фәнләрин тәдриси јенидән елә гурмалы ки, өјрәдилән елми биликләр шакирдләрин әмәли фәалијјәтә һазырланмасына даһа јахшы хидмәт етсин, елмләрин әсаслары коммунизм гуручулуғу илә даһа сых әлагәдар сурәтдә өјрәдилсин. Вәзифә мәктәбләримиздә һәм дә политехник вә әмәк тә'лиминин кејфијјәтини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмагдан, шакирдләри коммунист әхлагы руһунда, әмәјә коммунист мүнасибәти руһунда тәрбијә етмәкдән, мәктәблиләрин естетик вә физики тәрбијәсини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмагдан ибарәтдир.

Көрүндүјү үзрә мәктәбләримизин гаршысында дуран јени вәзифәләр чох мүрәккәб вә чохтәрәфлидир.

Мәһз бу мүһүм вә мүрәккәб вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирмәк мәгсәди илә мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә ишләри мәктәб һаггындакы Гануна көрә әсаслы бир сурәтдә јенидән гурулмалыдыр. Бу исә, мәктәбләрин иш мәзмунуна әмәк вә истеһсалат тә'лимини дахил етмәклә бәрабәр, һәм дә тә'лим вә тәрбијә үсулларыны вә онларын тәшкилат формаларыны әсаслы сурәтдә јенидән гурмаг вә тәкмилләшдирмәји тәләб едир. Мәһз бу јолла үмумтәһсил вә политехник тә'лимин вә һабелә тәрбијә ишләринин кејфијјәтини мәктәбләримиздә күнүн јүксәк тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг мүмкүн олачагдыр.

---

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 64.

I ФӘСИЛ

ТӘ'ЛИМИ ШАКИРДЛӘРИН МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈИ ИЛӘ БИРЛӘШДИРМӘК ҺАГГЫНДА

Мәсәләнин тарихинә даир

Тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәк фикринин мүәјјән инкишаф тарихи вардыр. Биз бурада һәмин тарихи әтрафлы ишыгландырмаг истәмирик, чүнки бу ајрыча тәдгигат тәләб едән бир ишдир. Лакин мәсәләнин педагокика тарихиндә ирәли сүрүлмәсинә, марксист педагокика тәрәфиндән елми сурәтдә әсасландырылмасына, совет мәктәбләри тарихиндә ону һәјата кечирмәк чәһдләринә даир бә'зи мә'луматларын верилмәсини фајдалы һесаб едирик. Фикримизчә мәсәләнин тарихинә даир белә бир мүхтәсәр ичмал тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәк принсипи әсасында мәктәбләримизин јенидән гурулмасынын мүһүм вәзифәләрини даһа дәриндән баша дүшмәјә көмәк едәчәкдир.

1. Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси фикринин јаранмасы. Тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси фикри бәшәријјәтин габагчыл адамларыны чохдан дүшүндүрмүшдүр. Онлар кәнч нәслин даһа мүкәммәл вә даһа көзәл тәрбијәси үчүн буну чох әлверишли јол һесаб етмәклә, бу мәсәләнин һәм нәзәри, һәм дә әмәли олараг һәлли јолунда бир чох сә'јләр көстәрмишләр.

Педагокика елминин тарихиндән мә'лумдур ки, тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәк Авропа өлкәләриндә игтисади, ичтимаи вә мәдәни инкишафын мүәјјән ифадәси олараг XVIII әсрин ахырларын-

да доғмуш, о замандан, хүсусилә, XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг бир сыра мүтәфәккирләр арасында кениш мүзакирә едилмиш вә һәтта бә'зи габагчыл педагоглар тәрәфиндән, мәһдуд олса да, тәчрүбәдә тәтбиг олунмушдур. Габагчыл педагогларын бу фикрә кәлмәси вә ону мүдафиә етмәси, һәр шејдән әввәл, онларын әдаләтли чәмијјәт гурулмасы, чәмијјәтдә һәр кәсин истеһлак етдији кими, фајдалы әмәкдә дә иштирак едиб әмәк сәрф етмәси тәләби илә әлагәдар олмушдур.

Франсыз мүтәфәккири Жан Жак Руссо (1712—1778) «Емил вә ја тәрбијә һаггында» адлы мәшһур әсәриндә әмәк сәрф етмәји һәр кәсдән тәләб едир вә јазырды ки: «... һәр кәсин лабүд олараг башгаларынын һесабына јашадығы бир чәмијјәтдә инсан өз јашајышынын дәјәрини өз әмәји илә өдәмәлидир; бурада һеч бир истисна јохдур. Әмәк, беләликлә, һәр бир ичтимаи инсанын лабүд борчудур. Истәр варлы, истәрсә дә јохсул, истәр гүдрәтли, истәрсә дә ачиз олсун ишләмәјән һәр бир вәтәндаш оғрудур».[1]

Руссо әмәк һаггындакы бу јүксәк фикирләринә әсасән кәнчләрә тәһсиллә бәрабәр әмәк тәрбијәси вермәк вә пешә өјрәтмәк идејасыны ирәли сүрүр, бунун зәрурилијини исбат етмәјә чалышырды.

Руссонун нәзәри бир сурәтдә ирәли сүрмүш олдуғу бу фикри мәшһур Исвечрә педагогу Һенрих Песталотсси (1746—1827) әмәли олараг һәјата тәтбиг етмәјә чалышмышдыр. 1769-чу илдә Исвечрәнин Нејһоф шәһәриндә өз шәхси вәсаити һесабына, саһибсиз вә јохсул кәндли ушаглары үчүн мәктәб ачан Песталотсси бурада ушаглары һәм охудур, һәм дә мәһсулдар әмәкдә чалышдырырды. О, шакирдләрин мәһсулдар әмәјини фермада, гышда исә ферма нәздиндә тәшкил едилән тохучулуг е'малатханасында тәшкил едирди. Ушаглар һәм ишләјир, һәм дә ибтидаи савад вә һесаб өјрәнирдиләр; беләликлә, Песталотсси ушагларын мәһсулдар әмәјини тә'лимлә әлагәләндирмәјә, онлара әмәк тәрбијәси вермәјә чалышырды.

Песталотсси мәктәби ушагларын әмәји нәтичәсиндә әлдә едилән мәһсулун сатылмасындан топланан вәсаитин һесабына сахлаја биләчәјини күман едирди; лакин онун

[1] Бах: *Н. К. Крупскаја,* Педагожи әсәрләри, 1-чи чилд, 1957, сәһ. 260.

бу фикри өзүнү доғрултмады вә Песталотсси 1780-чы илдә мәктәби бағламаға мәчбур олду. Чүнки мәктәбин тәсәррүфатындан алынан кәлир ушаглары тә'мин етмәк үчүн кифајәт дејилди.

Песталотссинин бу тәчрүбәси истисмарын һөкм сүрдүјү бир дөврдә баш тута да билмәзди. Лакин бу тәчрүбәнин муәјјән тарихи әһәмијјәти олду: тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјини бирләшдирмәк идејасы педагожи аләмдә өзүнә муәјјән јер тутмаға вә әлагәдар мүтәфәккирләрин фикрини мәшғул етмәјә башлады.

XIX әсрин әввәлләриндә Роберт Оуен (1771—1858) тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси јолунда Песталотссијә нисбәтән даһа бөјүк тәшәббүс көстәрди. XIX әсрин әввәлләриндә Нју-Ленаркда (Инкилтәрә) бөјүк бир иплик фабрикинә шәрик олан вә ону идарә едән Роберт Оуен һәддән артыг истисмар едилмәкдә олан фәһләләрин вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн јоллар ахтармаға чалышырды. Ф. Енкелс бу барәдә јазырды ки: «Оуен буна јеканә бир васитә илә наил олмушдур: адамлар үчүн инсан ләјагәтинә даһа чох ујғун бир шәраит јаратмыш, хүсусән дә, кәнч нәслин јахшы тәрбијә едилмәси гајғысына галмышды».[1]

Онун көрдүјү ишләр ичәрисиндә хүсусилә диггәтәлајиг тәдбирләрдән бири 10 јашы тамам олмајан ушаглары фабрикә ишә бурахмамагдан, кичик ушаглар үчүн бир сыра тә'лим-тәрбијә мүәссисәләри тәшкил етмәкдән ибарәт иди. Р. Оуен 6—10 јашлы ушаглар үчүн ибтидаи мәктәб, истеһсалатда ишләјән јенијетмәләр үчүн исә ахшам мәктәбләри ачмышды.

Оуен ушагларын әмәк тәрбијәсинә хүсуси фикир верир, онлары кичик јашларындан бөјүкләрин әмәји илә таныш едир, мәктәбдә исә онлара бә'зи әмәк вәрдишләри верирди. Оғланлар пешә әмәјинин садә тәрзләринә јијәләнирди, гызлар исә бичмәк вә тикмәји өјрәнир, хөрәк һазырламаг вәрдишләри газанырдылар. Оғланлар 10 јашына чатандан сонра ахшам мәктәбләринә кедир вә күндүзләр фабрикдә ишләјирдиләр. Беләликлә, Оуен тә'лими мәһсулдар фабрик әмәји илә бирләшдирирди.[2]

Бу мәсәлә әтрафында дүшүнән вә дүшүндүкләрини һәјата тәтбиг етмәјә чалышанлар аз дејилди. Лакин сүр'-

[1] *Ф. Енкелс,* Анти-Дүринг, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 247.
[2] Бах: Роберт Оуенин педагожи идејалары, М. 1940.

этлә инкишаф етмәкдә олан капитализм чәмиjjәтиндә әмәк бөлкүсү кетдикчә иjрәнч шәклә дүшүрдү; истисмарчылара әгли әмәклә мәшғул олмаг имтиjазы верир, истисмар олунанлары исә физики әмәjә мәһкум едирди; әгли әмәклә физики әмәк арасындакы учурум кетдикчә дәринләшир вә кенишләнирди. Аjдын мәсәләдир ки, тә'лимлә мәһсулдар әмәjин бирләшдирилмәси принсипи капитализмин бу мәнһус вә еjбәчәр принсипләринә зидд олдуғундан капитализм чәмиjjәти мәктәбләриндә һәjата кечирилмәк үчүн әлверишли зәмин тапа билмәзди. Мәһз она көрә дә бу барәдә ирәли сүрүлән гиjмәтли фикирләр вә едилән фаjдалы тәчрүбәләр мүвәффәгиjjәт газана билмирди.

Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаjа (1869—1939) һәлә ингилабдан әввәл «Халг маарифи вә демократиjа» адлы мәшһур әсәриндә Һ. Песталотсси, Р. Оуен вә бир нечә башга педагогларын бу саһәдәки гиjмәтли тәчрүбәләрини геjд едәрәк jазырды ки: «Бу тәчрүбәләрин чох бөjүк әһәмиjjәти вардыр. Бунларың әксәриjjәти мүвәффәгиjjәтсизлиjә уғрады вә бу да кәләчәjи көрә билмәjән мүһафизәкарлара бу идеjалары утопист адландырмаг үчүн һаj-күj салмаға имкан верди. Һалбуки јүз илдән артыг бир вахт кечдикдән сонра игтисади инкишафын тә'кидли зәрурилjәти илә бу мәсәләләрин ирәли сүрүлмәси бу тәчрүбәләрин чох һәjати олмасыны көстәрир».[1]

Демәлиjик ки, һәмин идеjаларын даһа чох узагкөрән мүәллифләри, өз габагчыл идеjаларынын капитализм шәраитиндә деjил, мәһз социализм чәмиjjәтиндә һәjата кечәчәjинә инанырдылар. Мәсәлән, мә'лумдур ки, Р. Оуен, һәмчинин бөjүк рус ингилабчы-демократы Н. Г. Чернышевски (1828—1889) кәләчәк чәмиjjәти тәсвир едәркән деjирдиләр ки, орада ушагларын тә'лим иши мәһсулдар әмәклә сых әлагәләндириләчәкдир. Р. Оуен, 1820-чи илдә, кәләчәк коммунизм чәмиjjәтинин тәрбиjә системиндән бәһс едәрәк jазырды ки, тәрбиjә вә тәһсил әмәjин тәшкили илә, шакирдләрин истеһсалатда ишләмәләри илә бағлы олачагдыр. «Мә'лум бир мәсәлә кими гәбул етмәк лазымдыр ки, тәрбиjә вә тә'лим, мүәссисәдә көрүлән бүтүн ишләрлә ән сых бир шәкилдә әлагәдә олмалыдыр; шакирдләрин бу ишләрдә иштирак етмәси тәрбиjәнин әһәмиjjәтли һиссәсини тәшкил етмәлидир».[1]

Бүтүн бунлар көстәрир ки, һәлә марксист педагожи нәзәриjjәнин jаранмасындан хеjли әввәл тә'лимлә мәһсулдар әмәjин бирләшдирилмәси мәсәләси бир сыра габагчыл мүтәфәккирләри мәшғул етмиш, онлар бу саһәдә мүәjjән фикирләр ирәли сүрмүш, тәчрүбәләр гоjмушдулар. Лакин мәсәлә о заман нәзәри вә әмәли олараг һәлл едилә билмәди, чүнки бунун үчүн лазым олан ичтимаи, игтисади вә сиjаси шәраит һәлә јетишмәмишди.

2. Тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәсинин елми чәһәтдән әсасландырылмасы. Тәрбиjәнин бу әсас принсипини илк дәфә олараг бәшәриjjәтин бөjүк мүтәфәкирләри К. Маркс вә Ф. Енкелс елми әсасларла шәрһ етдиләр. Онлар тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси идеjасынын тәкчә бөjүк игтисади вә ичтимаи әһәмиjjәтини деjил, һәм дә мүһүм педагожи әһәмиjjәтини геjд етдиләр; онлар бу идеjаны пролетариатын бүтүн тәрбиjә тәләбләри сырасына кечирәрәк, социализм вә коммунизм уғрунда мүбаризәнин реал зәмини үзәриндә гурурдулар. Һәлә капитализм шәраитиндә кәнч фәһләләрин истеһсалат әмәjини тә'лимлә бирләшдирмәк саһәсиндә едилән илк тәшәббүсләри мүсбәт гиjмәтләндирәрәк К. Маркс jазырды ки: «Роберт Оуенин тәчрүбәсиндән әтрафлы көрмәк олур ки, кәләчәк нәслин тәрбиjәсинин рүшеjми фабрик системиндән доғмушдур; бу тәрбиjә үсулу мүәjjән jаша чатмыш бүтүн ушагларын мәһсулдар әмәjини тәһсил вә идманла бирләшдирәчәк вә бу үсул ичтимаи истеһсалы јүксәлтмәк үсулу олмагдан башга, һабелә һәртәрәфли инкишаф етмиш инсанлар јетишдирмәк үчүн јеканә бир үсул олачагдыр»[2].

К. Марксын бу фикринә әсасән Ф. Енкелс Дүрингин тәрбиjә мәсәләләринә даир ирәли сүрдүjү елмә зидд олан идеjаларыны ифша едир вә көстәрирди ки, «социализм чәмиjjәтиндә әмәклә тәрбиjә бирләшдириләчәк, бунунла да кәнч нәслин мүхтәлифчәһәтли техники тәһсил алмасы, һабелә елми тәрбиjә үчүн әмәли тәмәл тә'мин едилмиш олачагдыр».[3]

Көрүндүjү үзрә, тә'лими мәһсулдар әмәклә бирләш-

---

[1] *Н. К. Крупскаjа,* Педагожи әсәрләри, 1-чи чилд, М. 1957, сәһ. 257.

[1] Роберт Оуенин педагожи идеjалары. М. 1940, сәһ. 99.
[2] *К. Маркс,* Капитал, 1-чи чилд, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 409.
[3] *Ф. Енкелс,* Анти-Дүринг, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 307.

дирмәк мәсәләсинә К. Маркс вә Ф. Енкелс мүстәсна дәрәчәдә әһәмијјәт верир, ону ичтимаи истеһсалы јүксәлтмәк үсулу, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар јетишдирмәк үчүн јеканә јол, елми әсаслар үзәриндә гурулмуш тәрбијә үчүн әмәли тәмәл һесаб едирдиләр. Бу мәсәләнин бөјүк әһәмијјәтини онлар һәм дә онда көрүрдүләр ки, бу принсипә әсасән гурулан тәрбијә васитәси илә јетишдирилән адамларын габилијјәтләри һәртәрәфли инкишаф етмиш олдуғундан онлар өз мејилләринә вә ја чәмијјәтин мәнафејинә көрә бир әмәк саһәсиндән (мәсәлән, әгли әмәк саһәсиндән), башга бир әмәк саһәсинә (мәсәлән, физики әмәк саһәсинә), бир истеһсалат саһәсиндән (мәсәлән, сәнаје саһәсиндән), башга бир истеһсалат саһәсинә (мәсәлән, кәнд тәсәррүфаты саһәсинә) кечмәјә габил олачаглар ки, бу да онларын һәјат фәалијјәтләринин јүксәлмәсинә вә күмраһ јашамаларына сәбәб олачагдыр.

Совет дөвләтинин баниси В. И. Ленин тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди. В. И. Ленин јазырды ки: «... Кәнч нәслин тәһсилини онун мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәдән кәләчәк чәмијјәтин идеалыны тәсәввүр етмәк олмаз: нә мәһсулдар әмәк олмадан тәһсил вә елм, нә дә тәһсил вә елм олмадан мәһсулдар әмәк, техниканын вә елми билијин мүасир вәзијјәтинин вә сәвијјәсинин тәләб етдији јүксәклијә галдырыла билмәз».[1]

Бурада диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири марксизм-ленинизм тәрбијә нәзәријјәсинә көрә тә'лимлә мәһсулдар әмәјин әлагәләндирилмәси идејасынын тәтбигинин анчаг сосиализм чәмијјәтиндә һәјата кечирилмәсинин мүмкүн олмасындан ибарәтдир. В. И. Ленин јазыр ки: «Үмуми мәһсулдар әмәји үмуми тәһсил илә бирләшдирмәк үчүн, јәгин ки, мәһсулдар әмәкдә һамы иштирак етдирилмәлидир»[2]. Бә'зиләринә әгли әмәк үчүн имтијаз верән, башгаларыны исә физики әмәјә мәһкум едән бир чәмијјәтдә — капитализм чәмијјәтиндә һамынын мәһсулдар әмәјә чәлб едилә биләчәјини күман етмәјә һеч бир әсас јохдур.

«Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри» адлы әсәриндә В. И. Ленин, мәһсулдар әмәјин тә'лимлә бирләшдирилмәсинин әсас мәгсәдини инсанын һәртәрәфли инкишаф етмәсиндә көрдүјүнү гејд едирди.[1] Һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт тәрбијә етмәк мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт вермәклә В. И. Ленин бу тәләби Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән сонра мүһүм бир вәзифә кими совет мәктәбләринин гаршысына гојду. «Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији» әсәриндә Ленин һәртәрәфли инкишаф етмиш вә һәртәрәфли һазырланмыш адамлар, һәр иши көрә билән адамлар тәрбијә етмәјә, өјрәтмәјә вә һазырламаға кечмәк зәрурijјәти вә имканыны гејд едәрәк, көстәрирди ки, «Коммунизм буна доғру кедир, кетмәлидир вә кәлиб буна чатачагдыр»[2].

Беләликлә, марксист-ленинчи тәрбијә нәзәријјәси тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсини истәр әгли вә истәрсә дә физики чәһәтдән һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин тәрбијәси үчүн әсас шәрт, мәнфур кечмишдән мирас галан әмәк бөлкүсүнү ләғв етмәк үчүн, һәм әгли, һәм дә физики әмәклә мәшғул олмаға габил олан нәсил јетишдирмәк үчүн тәрбијәнин әсас принсипи һесаб едирди. Совет гурулушу бу мүһүм педагожи проблемин һәлли үчүн кениш имканлар јаратды.

3. Совет мәктәбләри тарихиндә тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәк чәһдләри. Марксизм-ленинизм тәрбијә нәзәријјәсинин бу тарихи мүддәасынын лајиһәси В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш вә һәлә 1919-чу илдә РКП-нин VIII гурултајында гәбул едилән партија програмына дахил едилди вә мүһүм бир вәзифә кими совет мәктәбләринин гаршысына гојулду.

Мәктәбләримизин, о чүмләдән Азәрбајчан Совет мәктәбләринин тарихинә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси күтләви бир сурәтдә јазылмамыш олса да, бу барәдә мүәјјән аддымлар атылмыш вә мүәјјән чәһдләр көстәрилмишдир. Бу саһәдә бир сыра совет мәктәбләринин вә көркәмли педагогларын апармыш олдуглары гијмәтли тәчрүбәләри вә газанмыш олдуглары фајдалы нәтичәләри гејд етмәмәк олмаз. Биз бу тәчрүбәләри гејд етмәли, диггәтлә өјрәнмәли вә һәмин тәчрүбәләрдән тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси проблемини һәлл едәркән истифадә етмәлијик.

Мәктәбләримиздә әмәк вә политехник тә'лимин тәтбиг

---

[1] *В. И. Ленин,* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 493.
[2] Јенә орада, сәһ. 494.

---

[1] *В. И. Ленин,* Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 494.
[2] *В. И. Ленин,* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 35.

едилмәсинин мүәјјән тарихи вардыр[1] вә биз бурада һеч дә ону тамам ишыгландырмағы өзүмүзә мәгсәд көтүрмүрүк. Биз анчаг охучуларын диггәтини тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинә даир совет мәктәбләринин тарихиндә олан бә'зи тәчрүбә нүмунәләринә чәлб етмәк истәјирик.

Бу мүһүм мәсәләни һәлл етмәк үчүн мәктәбләримизин тарихиндә чох ахтарышлар олмуш, мүхтәлиф тәчрүбәләр гојулмуш, һәтта тәһрифләрә вә нөгсанлара да јол верилмишдир. Бу мәсәлә тамамилә һәлл едилмиш олмаса да, нәтичәдә мүәјјән тәчрүбәләр газанылмышдыр.

Һәлә ијирминчи илләрин әввәлләриндә комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә јарадылмыш олан фабрик-завод шакирдлији мәктәби вә кәндли кәнчләр мәктәбиндә тә'лими шакирдләрин әмәји илә бирләшдирмәк проблемини һәлл етмәк үчүн мүәјјән ишләр көрүлүрдү. 1922-чи илдә партијанын XI гурултајы «РКК мәсәләсинә даир» гәбул етдији гәтнамәдә көстәрди ки, «фәһлә кәнчләрин әмәји јенидән тәшкил олунмалы, онларын әмәји, өјрәнмәк вә ихтисас алмаг мәгсәдләринә, әмәли истеһсал ишинин өјрәнилмәсини нәзәри тәһсиллә вә ичтимаи-сијаси тәрбијә илә бирләшдирән фәһлә кәнчләр мәктәби гуручулуғу мәгсәдләринә табе едилмәлидир.[2]

Бу көстәришин әмәли нәтичәси олараг фабрик-завод шакирдлији мәктәбләри өлкәнин бөјүк шәһәрләриндә, о чүмләдән, Бакыда 1922—23-чү илләрдән јарадылмаға башлады вә сүр'әтлә инкишаф етди. Сәнаје үчүн ихтисаслы фәһлә һазырламағы өзүнә мәгсәд гојан ФЗШ мәктәбләри билаваситә фабрик вә заводлар нәздиндә ачылырды вә 14—16 јашында олан јенијетмәләри гәбул едирди. ФЗШ мәктәбинә дахил олан күндән шакирдләр әмәк һаггы алырдылар. Шакирдләрин иш күнүнүн јарысы үмумтәһсил фәнләри вә истеһсалат үзрә нәзәри биликләри өјрәнмәјә, јарысы да истеһсалат тә'лиминә вә мәһсулдар әмәјә сәрф едилирди.

Белә мәктәбләрин Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән гәбул едилмиш әсаснамәсиндә дејилирди ки: «Фабрик-завод шакирдлији мәктәбләри, тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшмәси әсасында гурулмалыдырлар, үмуми вә јүксәк тәһсил вермәлидирләр»[1].

О заманлар кәнд јерләриндә тәшкил едилән кәндли кәнчләр мәктәбләри гаршысында дуран вәзифәләр дә буна ујғун иди.

Кәнд тәсәррүфатында тәтбиг едилән мәдәни үсулларла ишләмәји бачаран адамлар, һәмчинин колхоз гуручулуғунун фәал иштиракчыларыны јетишдирмәји гаршысына бир вәзифә кими гојан ККМ кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәјә чәһд едирди. Бурада да тә'лим мүддәтинин тәхминән јарысы нәзәри фәнләрин тәдрисинә, икинчи јарысы исә шакирдләрин мәһсулдар әмәкләринә сәрф едилирди. Бу сонунчу, башлыча олараг мәктәбин тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатында кечирилән истеһсалат практикасы вә е'малатханаларында тәшкил едилән ичтимаи-фајдалы әмәк шәклиндә һәјата кечирилирди.

Республиканын бир сыра гәзаларында, о чүмләдән, Ағдам, Чәбрајыл, Көјчај (Ағсу), Загатала вә Лачында 1926—1927-чи илләрдә тәшкил едилмиш олан ККМ-ин иш тәчрүбәләри хүсусилә диггәтәлајиг иди. Мәсәлән, Ағсу ККМ гыса бир мүддәт ичәрисиндә мәдәни үсулларла памбыг, кәтан, түтүн, буғда әкмәкдә гијмәтли тәчрүбә әлдә етмиш өз шакирдләринә бу барәдә лазыми нәзәри вә әмәли һазырлыг вермәкдән башга әтрафдакы кәндлиләр үчүн дә өрнәк олмушду[2]. ККМ вә ФЗШ мәктәбләринин тә'лимлә мәһсулдар әмәји әлагәләндирмәк саһәсиндә сә'јләри Коммунист партијасынын мәктәбләри истеһсалата јахынлашдырмаг һаггындакы тәләбинә мүәјјән дәрәчәдә чаваб верирди. Бу мә'нада тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси проблеминин һәлли јолунда бу мәктәбләрин тәчрүбәси илк аддым олмагла хүсуси әһәмијјәтә маликдир. О заманлар бирдәрәчәли, једдииллик вә икидәрәчәли мәктәбләрдә дә бу истигамәтдә бә'зи ишләр көрүлүрдү. Әмәк вә политехник тә'лими һәјата кечирмәк мәгсәди илә мәктәбләрин тәдрис планына әмәк дәрсләри дахил едилмиш, шакирдләр мәһдуд олса да, шәһәр вә кәнд истеһсалатына чәлб едилир, е'малатханаларда ишләдилирди. Мәсәлән, бир сыра Бакы мәктәбләри нәздиндә е'малатханалар тәшкил едилмишди; мәктәбләр истеһса-

[1] Бах: *М. М. Меһдизадә,* Азәрбајчан Совет мәктәбинин тарихинә даир хүласәләр, Азәрнәшр, 1959.

[2] Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, Азәрнәшр, сәһ. 709.

[1] Азәрбајчан ССР ХМК бүллетени, № 10, 1925, сәһ. 10.

[2] Бах: «Коммунист» гәзети, № 251, 28 октјабр, 1928.

лата тәһким едилир, јухары синиф шакирдләри исә истеһсалат практикасы кечмәк үчүн фабрик вә заводлара көндәрилирди. Кәнд мәктәбләриндә исә орта мәктәб шакирдләри, мәһдуд шәкилдә олса да, кәнд тәсәррүфаты ишләринә чәлб едилирдиләр. Көјчај гэзасында 1927—28-чи дәрс илиндә мәктәбләрин әксәријјәтинин мәктәбјаны саһәләриндә памбыг әкилмиш, 16 мәктәбдә барама гурду бәсләнмиш, Гарамәрјанлы, Һачылы вә с. мәктәбләриндә мејнәликләр, Инчә, Быгыр вә с. кәнд мәктәбләриндә исә бағлар салынмасына башланмышды. Бу чүр ишләр башга гардаш республикаларын мәктәбләриндә хүсусилә РСФСР-дә кениш јер тутурду. Мәһз белә ишләри нәзәрә алараг, партијанын «Ибтидаи вә орта мәктәб һаггында»-кы 5 сентјабр 1931-чи ил тарихли гәрарында көстәрилирди ки, совет мәктәби «тә'лими мәһсулдар әмәк вә ичтимаи ишлә бирләшдирмәк јолунда да хејли ирәлиләмишдир»[1].

Отузунчу илләрин биринчи јарысында да шакирдләри мәһсулдар әмәјә чәлб етмәк мүәјјән шәкилдә давам едирди, әмәк вә политехник тә'лим мәктәбләрдә мәһдуд һәчмдә олса да, мүәјјән јер тутурду. Лакин тәәссүфлә демәлијик ки, әмәк вә политехник тә'лимә, тәһсилин шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирилмәси мәсәләләринә кетдикчә аз фикир верилмәјә башланды; нәтичәдә мәсәләнин дүзкүн һәлли јарымчыг галды, һәтта тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәјинә табе етмәк кими тәһрифләрә дә јол верилирди.

Буна бахмајараг ајры-ајры габагчыл мүәллимләр бу мүһүм мәсәләни һәлл етмәк саһәсиндә чох ирәли кедир вә гијмәтли тәчрүбәләр апарырдылар. Бу тәчрүбә хүсусилә көркәмли совет педагогу А. С. Макаренконун (1888—1939) тәрбијә системиндә јеткин шәкил алмышды.

В. И. Ленинин, һәр бир кәнчи кичикликдән шүурлу вә интизамлы әмәјә алышдырмаг мүддәасына истинад едән А. С. Макаренко әмәјин тәрбијәдә бөјүк ролуну гејд едәрәк јазырды ки, «... тәрбијә ишиндә дә әмәк ән әсас үнсүрләрдән бирини тәшкил етмәлидир». О, өз тәчрүбәсинә әсасән, һәр чүр әмәк дејил, анчаг мәһсулдар әмәјин тәрбијәдә јүксәк ролу олдуғуна инанырды. Макаренко бу саһәдә топламыш олдуғу тәчрүбәни тәһлил едәрәк, дејирди: «Инди мән әминәм ки, мадди не'мәтләр јаратмағы

[1] Мәктәб директору үчүн сорғу китабы, Бакы, 1959, сәһ. 11.

нәзәрдә тутмајан әмәк тәрбијә үчүн мүсбәт үнсүр дејилдир, чүнки тәһсил-истеһсалат әмәји дејилән әмәјин өзү дә јалныз әмәјин јарада биләчәји мадди не'мәтләр һаггындакы тәсәввүрләрә әсасланмалыдыр»[1].

Әмәјин тәһсилә олан мүнасибәтинә кәлинчә о, әмәјин гијмәтини онун тәһсиллә паралел апарылмасында көрүрдү. О, јазырды ки: «Һәр һалда тәһсил илә јанашы кетмәјән, сијаси вә ичтимаи тәрбијә илә јанашы кетмәјән әмәк тәрбијә саһәсиндә фајда вермир, нејтрал просес олур»[2].

30-чу илләрин биринчи јарысында А. С. Макаренко Ф. Е. Дзержински адына коммунада електрик чиһазлары заводу тәшкил етмәјә мүвәффәг олмушду. Коммунада тәрбијә алан јенијетмәләр вә кәнчләр коммунанын орта мәктәбиндә охујур, орта тәһсил алыр, һәм дә коммуна нәздиндәки заводда күндә 4 саат ишләјирдиләр. Мараглы бурасы иди ки, шакирдләрин бу әмәјиндән алынан кәлир һесабына һәм коммунанын бүтүн мадди еһтијачы тә'мин олунурду, һәм дә коммунарлара мүәјјән мигдарда әмәк һаггы верилирди. Бундан әлавә дөвләтә мәдахил верилирди. Еләк коммунарлар олурду ки, коммунадан бурахыларкән 2000—2500 манат пул топламыш олурду.

Мәһсулдар әмәклә тә'лим арасында әлагә јаратмаг мәсәләсинә кәлинчә А. С. Макаренко буну сүн'и шәкилдә апармағын әлејһинә иди. Мәһсулдар әмәклә тә'лим арасында сүн'и әлагә јаратмаг тәшәббүсүнү комплекс үсулунун галығы адландыраraг Макаренко јазырды: «Биздә һәр бир билик, тәһсил вә тә'лим саһәсинин өз ганунлары, өз тәләбләри вә өз мәгсәдләри вардыр, бу тәләбләр дә бәрабәр дәрәчәдә өдәнилмәлидир». А. С. Макаренко тә'лимлә мәһсулдар әмәк арасындакы әсил әлагәни кәнчләрин охумагла јанашы мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәсиндән ибарәт һесаб едирди. Нәтичәдә һәр шакирд һәм мүкәммәл орта тәһсил алырды, һәм дә бир истеһсалат пешәсинә јијәләнир, истеһсалатын тәшкилини вә истеһсалат просесләрини билирди; бир сөзлә, мүәјјән әмәк фәалијјәтинә һазыр олурду. О дејирди: «Нәзәри дүшүнчә нүмајәндәләри мәнә е'тираз етдикдә мән онлара дејирәм ки, орта тәһсил вә једдинчи дәрәчәли фрезерчи ихтисасы

[1] *А. С. Макаренко*, «Коммунист тәрбијәси һаггында», Азәрнәшр, 1957, сәһ. 394.
[2] Јенә орада, сәһ. 300.

411—2

чох көзəл комбинасијадыр вə буна һеч бир шеј əлавə едилмəмəлидир. Адамын дəзкаһ ишлəтмəк бачарығындан һеч дə шикајəт едилə билмəз»[1].

Белə бир фикирлə Макаренко һеч дə тə'лимлə мəһсулдар əмəји бирлəшдирмəк идејасындан кери чəкилмирди. О, тə'лимлə мəһсулдар əмəјин бирлəшдирилмəсиндə сүн'илији арадан көтүрүрдү.

Тəəссүфлə демəлијик ки, А. С. Макаренконун отузунчу иллəрин биринчи јарысында артыг јеткинлəшмиш бу гијмəтли тəчрүбəси, тə'лимин һəјатдан узаглашмасы үзүндəн күтлəви мəктəблəрдə өзүнə јер тапа билмəди.

О заман партија вə һөкумəт тəрəфиндəн мəктəблəр һаггында гəбул едилəн гəрарларда диггəт мəркəзинə али мəктəб вə техникумлар үчүн там савадлы, елмлəрин əсасларына јијəлəнмиш кəнчлəр һазырламаг вəзифəси гојулмушду. Халг тəсəррүфатынын сосиалист ислаһаты тəлəблəриндəн доған бу мүһүм вəзифəнин мəктəб гаршысында гојулмасы о заман тəбии вə зəрури олмагла, һеч дə мəктəбин һəјатдан узаглашмасы демəк дејилди.

Белə бир јени вəзифəни мəктəб гаршысына гојмагла бəрабəр партијанын Мəркəзи Комитəси əмəк вə политехник тə'лими елмлəрин əсасларыны өјрəнмəклə əлагəдар сурəтдə тəкмиллəшдирмəји дə тəлəб едирди. Лакин мəктəблəрин ишиндə əсас диггəт шакирдлəрин үмумтəһсил һазырлыгларыны јахшылашдырмаға верилдијиндəн əмəк вə политехник тə'лим ишлəри мəктəбдə тəдричəн зəифлəмəјə башлады. Мəһз белə мəнфи һалын баш верə билəчəјини нəзəрə алараг, һəлə 1932-чи илдə Н. К. Крупскаја јазырды ки: «Индики вахтда, əсас диггəти тəһсилин кејфијјəтини јүксəлтмəјə вермəк, һеч дə мəктəблəри политехниклəшдирмəкдəн əл чəкмəк демəк дејилдир — əксинə»[2]. Бу кими хəбəрдарлыглар, һəр нə гəдəр вахтында верилмиш олса да, əмəк вə политехник тə'лимə верилəн диггəтин кетдикчə зəифлəмəсинин гаршысыны ала билмəди. Əкəр 1931-чи илəдəк политехник тə'лими елми биликлəрдəн ајырмаг бөјүк нөгсан һесаб едилирдисə, 1931-чи илдəн сонра политехник тə'лими əмəкдəн ајырмаг, ону анчаг нəзəри олараг кечмəјə чалышмаг нөгсаны мејдана чыхды.

[1] *А. С. Макаренко*, «Коммунист тəрбијəси һаггында», Азəрнəшр, 1957, сəһ. 413.

[2] *Н. К. Крупскаја*, Сечилмиш педагожи əсəрлəри, Бакы, 1950, сəһ. 123.

Азəрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы 1937-чи илдə мəктəбин тəдрис планындан əмəк тə'лимини тамамилə чыхартды вə мəктəблəр нəздиндə олан тə'лим е'малатханаларыны да лəғв етди. Нəтичəдə, кетдикчə тə'лим сөзчүлүк сəчијјəси алмаға башлады; шакирдлəр үмумтəһсил һазырлығына, кениш һəчмдə елми биликлəрə јијəлəнсəлəр дə, əмəли фəалијјəт үчүн вə һабелə тəһсиллəрини али мəктəблəрдə мүвəффəгијјəтлə давам етдирмəк үчүн зəрури олан əмəк вə политехник бачарыг вə вəрдишлəр əлдə етмəк имканындан мəһрум олдулар.

Отузунчу иллəрин ахырларында, һəмчинин мүһарибə иллəриндə вə мүһарибəдəн сонра мəктəб шакирдлəринин, хүсусəн кəнд јерлəриндə, вахташыры ичтимаи-фајдалы ишлəрə чəлб едилмəси, һəр нə гəдəр јахшы тəдбир олса да, көстəрилəн нөгсанын гаршысыны ала билмəди, нөгсан кетдикчə дəринлəшди, мəктəб һəјатын тəлəблəриндəн кетдикчə керидə галды. 1950-чи илдəн сонра өлкəдə орта тəһсилин али мəктəблəрин еһтијачына нисбəтəн даһа бөјүк бир сүр'əтлə инкишафы мəктəбин һəјатдан ајры дүшмəси нөгсаныны даһа да ајдын көзə чарпдырды. Нəтичəдə, орта мəктəб мə'зунларынын бөјүк бир һиссəси, əмəк фəалијјəти үчүн лазыми һазырлыг ала билмир вə истеһсалата сəмəрəли сурəтдə чəлб олунмурдулар. Һалбуки халг тəсəррүфаты үмуми тəһсили олан əмəјə һазыр, мүасир техникаја јијəлəнмəјə, ону инкишаф етдирмəјə габил кадрлара кетдикчə даһа чох еһтијач һисс едирди.

Сов.ИКП XIX гурултајы (1952-чи ил), хүсусилə XX гурултајы (1956-чы ил) мəктəбдə политехник тə'лими һəјата тəтбиг етмəји, шакирдлəри истеһсалат фəалијјəтинə һазырламағы, кəнч нəслин тə'лимини мəһсулдар əмəклə бирлəшдирмəји дөврүн вачиб тəлəби кими ирəли сүрдү.

XX гурултај тəһсилин һəјатдан мүəјјəн дəрəчəдə ајры дүшмəсини, мəктəби гуртаранларын əмəли фəалијјəт үчүн лазымынча һазыр олмамасыны мəктəблəримизин чидди нөгсаны кими хүсусилə гејд етди. Ајдын олду ки, белə бир нөгсаны арадан галдырмаг үчүн шакирдлəри мəһсулдар əмəјə чəлб етмəк, тə'лимлə мəһсулдар əмəји бирлəшдирмəк проблеми күнүн вачиб тəлəби кими һəлл олунмалыдыр.

Сов.ИКП МК-нын биринчи катиби Н. С. Хрушшов јолдаш XX гурултајда мəктəблəримизин бу əсас нөгсаныны көстəрмəклə дејирди ки: «Мəктəбин һəјатла əлагəсини мөһкəмлəтмəк үчүн мəктəблəрдə нəинки техника вə истеһ-

салат мәсәләләринә даир биликләрин әсасларыны верән јени фәнләр кечилмәлидир, һәмчинин шакирдләр мүнтәзәм сурәтдә мүәссисәләрдә, колхозларда вә совхозларда, тәчрүбә саһәләриндә вә мәктәб е'малатханаларында әмәјә алышдырылмалыдырлар. Орта мәктәбин дәрс програмы истеһсалат ихтисасынын артырылмасы истигамәтиндә дәјишдирилмәлидир ки, ониллији битирән оғлан вә гызларын али тәһсил алмасына јол ачан јахшы орта тәһсили олсун вә ејни заманда онлар әмәли фәалијјәт үчүн һазыр олсунлар, чүнки мәктәби гуртаранларын чох һиссәси дәрһал халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә әмәклә мәшғул олмаға башлајачаглар»[1]. XX гурултајын директивләриндә исә тәләб олунурду ки, мәктәбләрдә «тә'лимин ичтимаи-фајдалы әмәклә сых әлагәләндирилмәси тә'мин едилсин, бөјүјән нәсил әмәјә коммунистчәсинә мүнасибәт руһунда тәрбијә едилсин».

Партијанын XIX, хүсусән XX гурултајындан сонра мәсәләни һәлл етмәк мәгсәди илә педагожи әдәбијјатда мүхтәлиф тәклифләр ирәли сүрүлдү вә мәктәбләрдә мүхтәлиф тәчрүбәләр апарылмаға башланды. Бу мүхтәлиф фикирләрин мүзакирәси, һәмчинин мүхтәлиф тәчрүбәләрин мүбадиләси, сынагдан чыхарылмасы гаршыдакы вәзифәнин даһа дүзкүн һәллинә көмәк едә биләрди вә етди. Бу барәдә ирәли сүрүлән тәклифләр чохдур, биз бунлардан анчаг бир нечәсини мисал көстәрмәк истәрдик.

Бу тәклифләрдән бири РСФСР Педагожи Елмләр Академијасынын ирәли сүрдүјү тәклиф иди. Һәмин тәклиф 1956—1957-чи дәрс илиндә гәбул едилмиш вә Совет Русијасынын 580 мәктәбиндә, Азәрбајчанда исә 30-а гәдәр орта мәктәбдә тәчрүбә шәклиндә тәтбиг едилән тәдрис планында даһа ачыг ифадә олунурду. Бу тәдрис планында I—VII синиф шакирдләринин әмәк һазырлығына, әввәлки тәдрис планларына нисбәтән әмәк тә'лиминә (әмәк тә'лими тәдрис планларына 1954—1955-чи дәрс илиндән дахил едилмишди) чох јер верилирди; јухары синифләрдә практикумлар əвəзинə машыншүнаслыг вә електротехника курслары, IX синифдә исә конкрет истеһсалат мүәссисәсинин өјрәнилмәсини нәзәрдә тутан «истеһсалат әсаслары» курсу дахил едилмишди ки, бунун да ән мүһүм һиссәсини истеһсалат мүәссисәләриндә апарылан истеһсалат практикасы тәшкил едирди. Кәнд мәктәбләриндә исә практикумлар «кәнд тәсәррүфаты әсаслары» курсу илә әвәз едилмишди; бу да биткичилик, һејвандарлыг вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси илә шакирдләрин таныш едилмәсини нәзәрдә тутурду. Һәмин тәдрис планы үзрә шәһәр вә кәнд мәктәбләринә јај ајларында истеһсалат практикасы да әлавә едилмишди. Бунлардан башга јухары синиф шакирдләринә факултетив практики курсларын кечилмәси нәзәрдә тутулурду ки, бу да шакирдләрә күтләви истеһсалат пешәләри үзрә һазырлыг вермәк мәгсәдини дашыјырды.

---

[1] *Н. С. Хрушшов*, Партијанын XX гурултајында Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 97.

Ирәлијә доғру атылан чох мүһүм бир аддым олмасына бахмајараг, һәмин тәдрис планы мәсәләни әсаслы сурәтдә һәлл етмәк үчүн кифајәт дејилди. Әввәлән, бу план шакирдләри әмәли фәалијјәтә һазырламаг ишини «факултетив» дәрнәкләр вә курсларын үзәринә атырды вә беләликлә, кәнчләрин һамысына дејил, анчаг бир гисминә ихтисас вермәји нәзәрдә тутурду. Һалбуки гаршыда дуран вәзифә шакирдләрин һамысына әмәк һазырлығы вермәкдән ибарәт иди. Икинчиси бу план тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси проблемини һәлл едә билмирди; һәмин тәдрис планына әсасән VIII—X синиф шакирдләринин һәр дәфә 3 һәфтә олмагла 2—3 дәфә истеһсалатда олмасы анчаг шакирдләри бу вә ја башга бир истеһсалатла үмуми сурәтдә таныш етмәк үчүн јарајырды.

VIII—X синиф шакирдләринә күтләви истеһсалат ихтисаслары үзрә һазырлыг вермәк вә тәһсиллә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәк јолларына даир даһа гијмәтли тәчрүбәләр мејдана чыхды. О да Украјна ССР мәктәбләриндә истеһсалат тә'лиминин тәшкилиндән, Ставропол вилајәти мәктәбләриндә шакирд истеһсалат бригадаларынын тәшкилиндән, Рјазан вилајәтиндә мәктәб тәдрис-тәчрүбә тәсәррүфатынын тәшкилиндән, бир сыра мәктәбләрдә тә'лим-истеһсалат е'малатханаларынын тәшкилиндән вә с. ибарәт иди. Ирәлидә көрәчәјимиз бу тәчрүбәләр һәгигәтән диггәтәлајиг вә чох һәјатидир. Бунларын бөјүк әһәмијјәти мәктәбләримизин Ганунун тәләбләри әсасында јенидән гурулмасы јолларыны мүәјјән етмәкдә бунлардан истифадә олунмасындадыр. Бүтүн бунлар көстәрди ки, тә'лим илә шакирдләрин мәһсулдар әмәјини бирләшдирмәк үчүн өлкәмиздә әлверишли шәраит јаранмышдыр, буна көрә дә бүтүн тә'лим-тәрбијә системинин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасы лазымдыр.

Комсомолун XIII гурултајында (1958-чи ил) Н. С. Хрушшов јолдашын дедији кими, «кәнч нәслин тәрбијә системини гәтијјәтлә јенидән гурмаг вахты кәлиб чатмышдыр». Бу мүһүм вәзифәнин јеринә јетирилмәси јоллары исә Н. С. Хрушшов јолдашын тәшәббүсү илә гәбул едилән Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин «Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» тезисләриндә, һәмчинин мәктәб һаггында дөвләт Ганунунда көстәрилмишдир. Бу партија вә дөвләт сәнәдләринин бөјүк игтисади, мәдәни вә педагожи әһәмијјәти ондадыр ки, бүтүн мәктәб ишләринин идеја-нәзәри сәвијјәсини јүксәлтмәклә бәрабәр, шакирдләрин тә'лимини онларын мәһсулдар әмәкләри илә бирләшдирмәк принсипи әсасында јенидән гурулмасынын јолларыны ајдынлашдырды.

4. Тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәјин маһијјәти вә вәзифәләри. Тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәк, тә'лимлә коммунизм гуручулуғу әсасында сых әлагә јаратмаг бүтүн мәктәб ишләринин әсасы сајылан башлыча принсип һесаб едилир. Н. С. Хрушшов јолдаш Сов.ИКП-нин XXI гурултајында демишдир ки, «Коммунист партијасы бүтүн совет адамларынын әмәк тәрбијәсинә, әмәјә шүурлу, коммунист мүнасибәтинин инкишаф етдирилмәсинә тәрбијә ишиндә әсас јер верир. Биз буна наил олмагла чалышырыг ки, бүтүн мадди вә мәдәни не'мәтләри јарадан әмәк адамларын ән биринчи һәјати тәләбатына чеврилсин».[1]

Сов.ИКП XXI гурултајы кәнч нәслин тәрбијәсинә, хүсусилә әмәк тәрбијәсинә бөјүк әһәмијјәт вермишдир, буну һеч дә тәсадүфи һесаб етмәк олмаз.

Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, коммунизмә кечмәк үчүн гүдрәтли мадди-техники база јаратмаг зәрури олдуғу кими, совет адамларынын коммунизм руһунда тәрбијә едилмәләри, хүсусилә онларда әмәјә вә ичтимаи мүлкијјәтә коммунист мүнасибәти јарадылмасы, адамларын шүурунда капитализм галыгларынын тамамилә јох едилмәсинин тә'мин едилмәси мүһүм шәртдир. Ајдын бир мәсәләдир ки, бунсуз, бајрағында «һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә еһтијачына көрә» сөзләри јазылмыш чәмијјәт гурмаг олмаз.

[1] *Н. С. Хрушшов*, 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр, Азәрнәшр, 1959, сәһ. 64.

Әмәјә јени мүнасибәт тәрбијәсинин ән мүһүм јолу исә тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәкдир. Бу мәсәлә она көрә әсасдыр ки, мәһз бу јолла мәктәбин һәјатдан ајры дүшмәсинин гаршысыны алмаг олар, мәһз бунунла мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк олар.

Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин маһијјәти нәдән ибарәтдир? Буну, тә'лимин әмәк просесләри илә әлагәләндирилмәсиндән ибарәт баша дүшмәк доғру олмазды. Тә'лимлә әмәк арасында әлагә јаратмаг дедикдә, ајры-ајры фәнләрин тәдрисини елә тәшкил етмәк нәзәрдә тутулур ки, истеһсалатын, әмәјин мүхтәлиф саһәләриндә елмдән нечә истифадә олундуғу вә онун нечә тәтбиг едилдији шакирдләрә ајдынлашдырылсын. Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси дедикдә, бурада шакирдин ики чүр фәалијјәтини, тә'лим фәалијјәти илә онун мәһсулдар әмәк фәалијјәтинин паралел апарылмасы, јә'ни онун тәһсилдән ајрылмадан истеһсалатда ишләмәси вә ја истеһсалатдан ајрылмадан тәһсилини давам етдирмәси нәзәрдә тутулур.

Бундан башга үмумтәһсил вә политехник тә'лим фәнләринин әмәк вә истеһсалат просесләри илә әлагәдар олмасы орта тәһсилин һәр ики мәрһәләсинә, бүтүн синифләрә аид олдуғу һалда, тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин бирләшдирилмәси орта тәһсилин анчаг икинчи мәрһәләсинә аиддир. Мәктәб һаггындакы Ганунда дејилир ки, «15—16 јашларындан башлајараг кәнчләр тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси әсасында там орта тәһсил алырлар вә бу јашларда бүтүн кәнчләр ичтимаи-фајдалы әмәјә гошулмалыдырлар». Беләликлә, тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин бирләшдирилмәси принсипинин маһијјәтини, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин һәм мәктәбин јухары синифләриндә вә ја ахшам (нөвбәли) үмумтәһсил мәктәбләриндә охумалары вә һәм дә мәһсулдар әмәкдә вә үмумијјәтлә ичтимаи-фајдалы әмәкдә иштирак етмәләри кими баша дүшмәк лазымдыр. Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси принсипинин биринчи вә әсас әламәти дә будур. Лакин бунун, јухарыда дејилдији кими, икинчи әламәти дә вардыр ки, бу да тә'лимлә әмәк просесләри арасында үзви әлагә јаратмагдан ибарәтдир. Мәктәб һаггындакы тезисләрдә көстәрилир ки, «Мәктәб ишинин јенидән гурулмасы

вәзифәсини дүзкүн һәлл етмәјә бундан башламаг лазымдыр ки, мүәјјән јашда олан бүтүн кәнчләр ичтимаи-фајдалы әмәјә гошулсунлар вә онлара елмләрин әсасларынын өјрәдилмәси сәнаједә вә кәнд тәсәррүфатында мәһсулдар әмәклә әлагәләндирилсин».

Тә'лимин мәһсулдар әмәклә әлагәләндирилмәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу әһәмијјәти һәр шејдән әввәл тәрбијә мәгсәдләриндә көрмәк лазымдыр. Мәһз бу јолла шакирдләри истеһсалат әмәјинә һазырламаг, онлардан һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар јетишдирмәк олар. Там вә мүкәммәл коммунист тәрбијәси нәтичәсиндә јетишдирилмиш олан һәртәрәфли инкишаф етмиш јени адамларын әсас әламәт вә кејфијјәтләриндән бири һәм зеһни, һәм дә физики әмәклә, һәм әлләри, һәм дә башлары илә ишләмәјә габил олмаларындадыр. Белә кејфијјәти исә мәһз тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси нәтичәсиндә әлдә етмәк мүмкүндүр.

Бу принсипин бөјүк педагожи әһәмијјәти ондадыр ки, мәһсулдар әмәк вә тә'лим әмәји кими мүхтәлиф фәалијјәт нөвләри бир-бирини әвәз етдикдә шакирдләр даһа сәмәрәли чалышыр, кеч јорулурлар. Қ. Маркс ишин бу чәһәтинә һәлә кечән әсрин 60-чы илләриндә диггәт вермишди. Инкилтәрә фабрик инспекторларынын һесабатыны тәһлил едәрәк, Маркс көстәрирди ки, шакирдләр һәм охујуб, һәм дә ишләдикдә охумаға даһа јахшы һазыр вә габил олурлар. Қ. Маркс јазырды ки: «Мәктәблә нөвбәләшән әмәк системи, бу ики мәшғәләнин һәр бирини о бирисиндән сонра динчәлмә вә чанланма васитәсинә чевирир вә беләликлә, бу систем, ушаг үчүн фасиләсиз давам едән һәр ики мәшғәләнин һәр бириндән әлверишлидир. Сүбһ тездән, хүсусән исти күнләрдә мәктәбдә олан ушаг, ишиндән мәктәбә күмраһ вә чошгун һалда кәлән ушагла рәгабәт апара билмәз»[1].

Қ. Марксын бәјәнмиш олдуғу бу мүһүм педагожи һәгигәт, јә'ни әмәклә охумаг фәалијјәтинин нөвбәләшдирилмәсинин тә'лим просеси үчүн әлверишли олмасы Павлов физиолокијасы илә шәрһ едилир.

Мә'лум олдуғу үзрә Павлов физиолокијасы билик, бачарыг вә вәрдишләрин маһијјәт е'тибары илә, харичи гычыгландырычыларын вә нитгин бејинә тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлән шәрти рефлексләр системиндән ибарәт

[1] *К. Маркс*, Капитал, 1-чи чилд, М. 1949, сәһ. 374.

олдуғуну һесаб едир. Бу исә али синир фәалијјәтинә аид олан бир һадисәдир. Павлов физиолокијасына көрә али синир фәалијјәти ојанма вә ләнкимә (тормозланма) кими бир-биринә зидд олан ики просес шәклиндә ифадә олунур. Али синир фәалијјәти бејин габығы илә әлагәдардыр. Бејин габығына һәмишә бир вә ејни гычыгландырычы тә'сир көстәрдикдә, о заман бејиндә ләнкимә әмәлә кәлир. Бунун нәтичәсиндә исә әввәлчәдән әмәлә кәлмиш рефлексләр јох олмаға башлајыр, јени рефлексләрин әмәлә кәлмәси исә чәтинләшир. Тә'лим әмәјини ејни шәкилдә тәшкил етмәклә шакирдләри һәр күн јекнәсәг гајда илә чалышмаға мәчбур етдикдә дә тә'лим просесиндә белә бир вәзијјәт әмәлә кәлир. Нәтичәдә шакирдләр диггәтсиз олур, тә'лим материалыны пис мәнимсәјирләр, чох тез јорулурлар. Әксинә, охумагла әмәк нөвбәләшдикдә, тамамилә башга вәзијјәт әмәлә кәлир: шакирдләр әмәкдән тә'лимә вә ја тә'лимдән әмәјә кечдикдә өзләрини бир нөв динчәлмиш һесаб едирләр. Бунун физиоложи әсасы белә изаһ едилир: шакирдләр әмәклә мәшғул олдуглары заман бејин габығынын өјрәнмәклә әлагәдар олан мәркәзләри, тә'лимлә мәшғул олдуглары заман исә әмәклә (һәрәкәтлә) әлагәдар олан мәркәзләри динчәлир; она көрә дә шакирдләр бир фәалијјәт нөвүндән о биринә кечдикдә өзләрини күмраһ вә чошгун һисс едирләр. Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин бөјүк педагожи әһәмијјәтини дә мәһз бунда ахтармаг лазымдыр.[1]

Мәсәләнин үчүнчү бөјүк әһәмијјәти истеһсалатын, үмумијјәтлә өлкәнин игтисадијјатынын инкишафы илә әлагәдардыр ки, бу да һәлә Қ. Марксын бу мәсәләјә даир ирәли сүрдүјү фикирләриндә шәрһ олунурду. Тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјини бирләшдирмәји Қ. Маркс истеһсалы јүксәлтмәк үчүн дә мүһүм бир тәдбир сајырды. Инкишафымызын индики мәрһәләсиндә бүтүн кәнчләрин мүәјјән јашдан, Ганунда көстәрилдији кими, 15—16 јашларындан бу вә ја башга шәкилдә истеһсалата чәлб едилмәләри, ишләјә-ишләјә охумалары вә ја охујаохуја ишләмәләри, ајдын мәсәләдир ки, истеһсалчыларын сајыны хејли артырар вә беләликлә, чәмијјәтин мадди кәлиринин даһа сүр'әтлә артмасына тә'сир көстәрәр. Тә'-

[1] Бах: *С. Г. Шаповаленко,* Совет мәктәбиндә мүасир мәрһәләдә политехник тә'лим, М. 1958, сәһ. 143.

лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси үмуми вә әсас принсип олмагла, бүтүн мәктәб ишләринин тәмәлини тәшкил едир. Бу исә мәктәбдә үмуми, политехник вә пешә тәһсилинин (истеһсалат тә'лиминин) нисбәт е'тибары илә дүзкүн мүәјјән едилмәси вә педагожи әсаслар үзрә тәшкил едилмәси зәрурijјәтини ирәли сүрүр.

Тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси чох мүһүм олдуғу кими чох да мүрәккәб бир мәсәләдир. Бу үмуми принсипин мүвәффәгијјәтлә тәтбиги, бир тәрәфдән үмумтәһсил фәнләринин тәдрисинин јенидән гурулмасыны, икинчи тәрәфдән исә, политехник вә әмәк тә'лиминин тәкмилләшдирилмәсини, һәмчинин орта тәһсилин биринчи мәрһәләсиндә шакирдләрин әмәк тәрбијәсинин мөһкәмләндирилмәсини тәләб едир. Орта тәһсилин икинчи мәрһәләсиндә шакирдләрә верилән истеһсалат (пешә) тә'лими, тә'лимин мәһсулдар әмәклә әлагәләндирилмәси просесиндә көрүлән һазырлыг ишләрини баша чатдырмалыдыр. Мәһз буна көрә дә бу мәсәләләрин дүзкүн һәлл едилмәси үчүн мәктәбләримиз тәчрүбәдә сынанмыш мүхтәлиф үсуллардан вә иш формаларындан кениш истифадә етмәлидирләр.

II ФӘСИЛ

IX—XI СИНИФЛӘРДӘ ИСТЕҺСАЛАТ ТӘ'ЛИМИ

1. Истеһсалат тә'лими вә мәһсулдар әмәјин маһијјәти. Истеһсалат тә'лими вә шакирдләрин мәһсулдар әмәји инди орта мәктәбләримиздә тә'лим ишинин мәзмунунун әсас вә мәркәзи һиссәләриндән бирини тәшкил едир. Мәктәб һаггында дөвләт Ганунунун тәләбинә көрә, 15—16 јашындан башлајараг кәнчләр фајдалы әмәјә чәлб олунмагла тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси әсасында там орта тәһсил алырлар. Бу тәләб тәкчә фәһлә вә кәндли кәнчләр ахшам (нөвбәли) үмумтәһсил мәктәбләринә дејил, һәм дә күтләви орта мәктәбләримизә аиддир. Орта тәһсил дедикдә, инди бу мәфһума үмумтәһсил вә политехник һазырлыгдан әлавә истеһсалат вә ја мәдәни гуручулуг саһәси үзрә күтләви әмәк пешәсинә даир һазырлыг вермәк дә дахил едилир. Мәһз бу мәгсәдлә истеһсалат тә'лими верән орта үмумтәһсил, әмәк, политехник мәктәбләрин тәдрис планларында IX—XI синифләрдә истеһсалат тә'лими вә тәчрүбәсинә ајрыча, көркәмли јер верилмишдир.

Биз бурада мәктәбләримиздә јени иш нөвү олан истеһсалат тә'лими вә мәһсулдар әмәјин тәшкили, системи вә формаларыны мүхтәсәр шәкилдә шәрһ етмәји нәзәрдә тутуруг.

Әввәлчә истеһсалат тә'лиминин вә мәһсулдар әмәјин маһијјәт е'тибары илә нәдән ибарәт олдуғуну гысача ајдынлашдыраг.

«Истеһсалат тә'лими» дедикдә мәһсулдар әмәјин мүәјјән нөвү үзрә шакирдләрә верилән (нәзәри вә әмәли) үмуми техники вә хүсуси һазырлыг, пешә һазырлығы нәзәрдә тутулур ки, бу да үмуми вә политехник тәһсил зәмининдә, онунла әлагәдар олараг јеринә јетирилир.

Орта мәктәбләрдә верилән истеһсалат тә'лимини мәһз бу мә'нада баша дүшмәлијик.

«Истеһсалат тә'лими» мәһдуд мә'нада да ишләнир ки, бу да шакирдләри мүәјјән истеһсалат пешәсинә аид әмәли-техники вәрдишләрлә силаһландырмағы нәзәрдә тутур.

Орта мәктәбләримизин әсас тәһсил-тәрбијә үнсүрләриндән бири олан истеһсалат тә'лими хүсусилә политехник тә'лим планында шакирдләрә муасир техникаја вә истеһсалатын техноложи просесләринә аид биликләр верир, бачарыг вә вәрдишләр ашылајыр. Истеһсалат тә'лими үмуми техники (машыншүнаслыг вә с.) вә хүсуси фәнләрин өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг шакирдләрин мәһсулдар әмәји әсасында верилир.

«Шакирдләрин мәһсулдар әмәји» дедикдә исә мадди дәјәри вә игтисади әһәмијјәти олан әмәк нәзәрдә тутулур. Шүбһәсиз, шакирдләрин мәһсулдар әмәји садә шәкилдә, V—VIII синифләрдә һәјата кечирилән ичтимаи-фајдалы әмәкдә дә хүсуси бир јер тутур. Тә'лим е'малатханаларында ајры-ајры истеһсалатын вә ја мүәссисәләрин сифариши илә шакирдләрин һазырладыглары шејләрә сәрф етдикләри әмәк, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә көрдүкләри фајдалы ишләр вә с. мәһз мәһсулдар әмәјин садә нөвләридир.

Лакин орта тәһсилин икинчи мәрһәләсиндә (IX—XI синифләрдә) шакирдләрин мәһсулдар әмәји пешә тәһсилинин әсасыны тәшкил етмәклә онун үзви һиссәсинә чеврилир, һәм һәчм, һәм дә кејфијјәт е'тибары илә јени сәчијјә дашыјыр. Истеһсалат тә'лими дөврүндә шакирдләр

истеһсалатда, мүәссисәнин штатлы фәһләләринә мәхсус олан иш јерләриндә вә ја хүсуси јарадылмыш тә'лим сехләриндә, кәнд тәсәррүфаты үзрә — совхоз вә колхозларда вә ја да мәктәбин тәдрис тәсәррүфатында вә с.-дә мәһсулдар әмәклә мәшғул олурлар; онларын бу әмәјинин нәтиҹәси өлкәнин милли кәлиринә әлавә едилир, онларын бу ҹүр әмәкләринин һаггы бу вә ја башга шәкилдә өдәнилир.

2. Истеһсалат тә'лими вә мәһсулдар әмәјин үмуми тәшкили. Һәр бир мәсәләдә олдуғу кими, бурада да ишин дүзкүн тәшкили мүвәффәгијјәтин рәһнидир. Мәһз она көрә Н. С. Хрушшов јолдаш Үмумрусија мүәллимләр гурултајындакы нитгиндә демишдир ки: «Мүттәфиг вә мухтар республикаларын назирләр советләри вә дөвләт план комиссијалары, вилајәт вә өлкә иҹраијјә комитәләри, халг тәсәррүфаты шуралары шакирдләрин истеһсалат тә'лиминин тәшкилини гајдаја салмалыдырлар. Пешәләрин тә'јин едилмәси, е'малатханаларын вә тә'лим сехләринин тәшкил едилмәси, програмларын тәртиб едилмәси, тә'лиматчылар һазырланмасы ишләри һәр бир игтисади рајонун инкишаф перспективләринә тамамилә ујғун шәкилдә көрүлмәлидир»[1].

Истеһсалат тә'лиминин дүзкүн вә халг тәсәррүфатынын тәләбләринә ујғун шәкилдә тәшкили, һәр шејдән әввәл, республиканын, онун ајры-ајры тәсәррүфат вә мәдәни гуруҹулуг саһәләринин күтләви пешәләр үзрә нә кими кадрлара вә нә мигдарда еһтијаҹы олдуғуну, бу еһтијаҹын једдииллик әрзиндә нә ҹүр артдығыны мүәјјәнләшдирмәји тәләб едир. Шүбһәсиз бу иши, јерли тәшкилатларын јахындан көмәји илә, мүвафиг мәркәзи тәшкилатлар вә биринҹи нөвбәдә Республика Дөвләт План Комиссијасы вә Халг Тәсәррүфат Шурасы јеринә јетирмәлидир. Бунсуз истеһсалат тә'лими верән орта мәктәбләрин шәбәкәсини мүәјјәнләшдирмәк вә ону илдән-илә инкишаф етдирмәк иши планлы шәкилдә апарыла билмәз. Ишин тәшкилинин икинҹи мүһүм ҹәһәти истеһсалат тә'лими верән һәр бир орта мәктәб үчүн орада һазырланаҹаг пешәләри мүәјјәнләшдирмәкдир ки, бу да мәктәбин имканлары вә истеһсалат мүһити илә чох бағлыдыр. Елә етмәлијик ки,

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 68.

ејни адлы пешәләр бир-биринә јахын олан мәктәбләрдә тәкрар едилмәсин, һәр орта мәктәбдә верилән пешәләр 3—4-дән артыг олмасын. Мәктәбин һәр бир ајрыҹа синфиндә өјрәдилән пешәләр, бир гајда олараг, икидән чох олмамалыдыр. Чүнки о заман истеһсалат тә'лиминә методик ҹәһәтдән рәһбәрлик етмәк чәтинләшә биләр. Чалышмаг лазымдыр ки, чәтин пешәләр рајонун бир-ики мәктәбиндә мәркәзләшдирилсин ки, пешә тә'лимини әлагәдар мүтәхәссисләрлә тә'мин етмәк асанлашдырылсын. Мәсәлән, кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси үзрә олан пешәләри ТТС вә ја зәнкин кәнд тәсәррүфаты машынлары олан колхоз вә совхозлар нәздиндә мәркәзләшдирмәк мәгсәдә даһа ујғун олар. Ејни заманда рәһбәрлик ишини даһа јахшы тәшкил етмәк, һәмчинин истеһсалат тә'лимини мадди база вә мүтәхәссис гүввәси илә јахшы тә'мин етмәк мәгсәди илә јалныз IX—XI синифләрдән ибарәт олан мәктәбләр тәшкил етмәк лазымдыр. Мәсләһәт көрүлүр ки, ихтисаслы кәнд тәсәррүфаты ишчиләри һазырламаг үчүн механикләшдирилмиш габагҹыл ири колхозларда, совхозларда вә кәнд тәсәррүфаты тәҹрүбә стансијаларында IX—XI синифләрдән ибарәт рајонларарасы вә рајон истеһсалат тә'лими мәктәбләри тәшкил едилсин. Истеһсалат тә'лиминин дүзкүн тәшкили мәгсәди илә, һәр мәктәб үчүн бу иши апармагдан өтрү әлагәдар истеһсалат мүәссисәси ајырмаг, IX синиф шакирдләрини истеһсалат тә'лиминә ҹәлб едәркән онларын һансы пешәјә даһа чох мејл көстәрмәләрини вә габилијјәтләрини, һәмчинин бу вә ја башга пешәјә мәхсус кадрлар еһтијаҹыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Бүтүн бунларла бәрабәр истеһсалат тә'лиминдә истифадә етмәк үчүн мүһәндис-техник кадрларын, ихтисаслы фәһләләрин, агроном вә зоотехникләрин ишә ҹәлб едилмәси тә'мин едилмәли, әлагәдар програм вә тәдрис вәсаити һазырланмалыдыр. Халг маарифи органлары вә мәктәб рәһбәрләринин гаршысында дуран башга тәшкилати мәсәләләр вахтында һәлл едилмәлидир; чүнки бунсуз истеһсалат тә'лиминин билаваситә тәшкили мәсәләсини һәлл етмәк мүмкүн дејилдир.

Истеһсалат тә'лими вә мәһсулдар әмәјин тәшкилинә кәлинҹә, буну ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин истеһсалат тә'лимини јахшылашдырмаг һаггында» 1961-чи ил 9 ијун тарихли гәрарына әсасән апармалыјыг. Орада ССРИ Назирләр Совети мүәјјән етмишдир ки, орта мәктәбдә пешә тә'ли-

ми үч илдә (IX—XI синифләрдә) һәјата кечирилмәлидир. Шакирдләрин илк пешә тә'лими — бир гајда олараг мүәссисәләрин тә'лим сехләриндә, мәктәб вә мәктәбләрарасы тә'лим-истеһсалат е'малатханаларында, шакирд бригадаларында, тә'лим-тәҹрүбә тәсәррүфатларында груп мәшғәләләри шәклиндә апарылмалыдыр. Пешә тә'лиминин баша чатдырылмасы илә јанашы, шакирдләр мүәссисәләрин истеһсалат сехләриндә, тикинтиләрдә, совхозларда вә колхозларда, мәишәт хидмәти мүәссисәләриндә, мәдәнијјәт очагларында вә башга тәшкилатларда, һабелә мәктәбләрин тәдрис-тәҹрүбә тәсәррүфатларында өз ихтисаслары үзрә башлыча олараг, јени техника илә вә габагҹыл истеһсалат тәҹрүбәси әсасында ишләмәлидирләр.[1] Көрүндүјү үзрә пешә өјрәтмәнин ики мәрһәләдә јеринә јетирилмәси нәзәрдә тутулур. Биринҹи мәрһәләдә нәзәри вә әмәли истеһсалат тә'лиминә һәлледиҹи јер верилир ки, бу да, шакирдләрин мәһсулдар әмәји әсасында тәшкил едилир. Икинҹи мәрһәләдә исә һәлледиҹи јер шакирдләрин мәһсулдар әмәјинә верилир вә бу да нәзәри вә әмәли истеһсалат тә'лими илә мүшајиәт едилир. Башга сөзлә, биринҹи мәрһәләдә шакирдләр сечдикләри пешәјә даир нәзәри вә әмәли һазырлыг алыр вә мүмкүн гәдәр истеһсалатда чалышырлар; икинҹи мәрһәләдә исә, истеһсалатда чалышараг, мәһсулдар әмәклә мәшғул олур вә өјрәндикләри пешәјә олан һазырлығы тәкмилләшдирирләр.

Һәр бир мәрһәләнин мүддәти өјрәнилән пешәнин сәвијјәсиндән, садә вә мүрәккәблијиндән асылыдыр. Пешәләр үзрә тәртиб едилән програмларда бу мәрһәләләрин мүддәти, тәхмини олараг көстәрилир; лакин мәктәбләрә ихтијар верилир ки, јерли шәраит вә имканлардан, һәмчинин пешәләрин сәвијјәсиндән асылы олараг һәмин мәрһәләләрин мүддәтини өзләри тә'јин етсинләр.

Биринҹи мәрһәлә X синифдә дәрс илинин орталарынадәк, чох чәтин пешәләр өјрәдилдикдә исә дәрс илинин сонунадәк узадыла биләр.

Истеһсалат тә'лиминин биринҹи мәрһәләсиндә шакирдләрә пешәјә аид олан бачарыглары мәнимсәтмәк, аләтләрлә рәфтар етмәји өјрәтмәк, онлара пешә әмәлијјатыны иҹра етмәк үчүн машын вә дәзкаһлары идарә етмәк бачарығы ашыламаг мәгсәди илә әмәли тәмринләрә (чалышмалара) даһа чох јер верилир. Пешә әмәлијјатыны өјрәнмәк просеси кетдикҹә мүрәккәбләшән вә әмәли олараг фајдалы мәһсулун истеһсалына сәрф едилән комплекс (мүрәккәб) ишләрин иҹрасы илә әлагәдар апарылмалыдыр.

Истеһсалат тә'лиминин нәзәри вә әмәли һиссәләри арасында, һәмчинин истеһсалат тә'лими илә тә'лим арасында сых әлагә јаратмаг лазымдыр ки, шакирдләр әмәли тәмринләри вә истеһсалат әмәјини шүурлу иҹра етсинләр.

Биринҹи мәрһәләдә истеһсалат тә'лими, әсас е'тибары илә мәктәб вә мәктәбләрарасы тә'лим-истеһсалат е'малатханаларында вә јахуд истеһсалат мүәссисәләри нәздиндә тәшкил едилән тә'лим сехи, тә'лим шө'бәси вә с.-дә апарылыр. Истеһсалат тә'лиминин икинҹи мәрһәләсиндә, јә'ни шакирдләр пешә үзрә әлдә етдикләри вәрдишләри тәкмилләшдириб, мәһсулдар әмәклә мәшғул олдуглары заман онлар истеһсалатда мүасир тәләбләрә ујғун тәҹһиз едилмиш иш јерләриндә ишләмәлидирләр.

Истеһсалат тә'лиминин икинҹи мәрһәләсиндә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләринә хүсуси фикир вермәк лазымдыр; истеһсалат пешәсинә јијәләндикҹә, шакирдләрин көрдүјү ишләрин кејфијјәтинә вә сүр'әтинә верилән тәләби артырмаг лазымдыр.

Истеһсалат тә'лиминин биринҹи мәрһәләсиндә шакирдләр сечдикләри пешәјә аид олан әсас билик вә әмәлијјаты өјрәндикдән сонра контрол әмәли ишләр иҹра етмәли вә хүсуси фәнләр үзрә имтаһан вермәлидирләр. Бунларын әсасында шакирдләрә пешә үзрә ихтисас дәрәҹәси верилир. Бу исә шакирдләрә мүәјјән едилмиш мигдарда зәһмәт һаггы алмагла мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәк һүгугу верир.

Истеһсалат тә'лиминин икинҹи мәрһәләси XI синфин икинҹи јарым илиндә шакирдләрин икинҹи дәфә имтаһан вермәси илә баша чатдырылыр вә нәтиҹәдә сечдикләри пешә үзрә онлара мүәјјән (әввәлки ихтисас дәрәҹәсинә нисбәтән даһа јүксәк) ихтисас дәрәҹәси верилир.

Дүзкүн бир сурәтдә тәшкил едилмиш истеһсалат тә'лими вә хүсусилә истеһсалат мүәссисәләриндә шакирдләрин мәһсулдар әмәји кәнҹ нәсли коммунизм руһунда тәрбијә етмәк үчүн, онлары әмәјә коммунист мүнасибәти бәсләмәк руһунда јетишдирмәк үчүн сон дәрәҹә гүввәтли бир васитәдир.

3. Истеһсалат тә'лими системләри. Истеһсалат тә'лими системи дедикдә, бу вә ја башга пешәјә аид олан бачарыг

[1] Бах: «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, 11 ијул, № 47, 1961.

вә вәрдишләрин шакирдләрә ашыланмасы үчүн тәшкил едилән тәмринләрин мүәјјән мәзмун вә гајдада тәнзими нәзәрдә тутулур. Өјрәдилән пешәләрин садә вә мүрәккәблијиндән, һәмчинин шәраитдән вә устанын һазырлығындан асылы олараг, истеһсалат тә'лиминдә мүхтәлиф системләр тәтбиг едилир. Истеһсалат тә'лими үзрә тарихән илк мүтәшәккил систем әшја системи һесаб олунур. Бу системин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр өјрәндикләри пешәјә аид әмәли вәрдиш вә бачарыглары бир сыра фајдалы мә'мулат һазырламаг (мәсәлән, дүлкәрлик пешәси үзрә стол гајырмаг) просесиндә әлдә едирләр. Бурада һазырланан мә'мулат дидактик гајдаја ујғун олараг сечилир. Шакирдләрә әввәлчә даһа садә мә'мулат, сонра исә тәдричән технoложи чәһәтдән даһа мүрәккәб мә'мулат һазырладылыр. Бу системин мүсбәт чәһәтләриндән бири одур ки, бу вә ја башга дәјәрли бир мә'мулат һазырладыгда, шакирд өз әмәјинин нәтичәсини әјани сурәтдә көрүр вә онда истеһсалат тә'лиминә гаршы даһа чох һәвәс ојаныр. Бундан әлавә бу вә ја башга мә'мулатын там һазырланмасынын технoложи просесинә јијәләнирләр. Лакин өзүнүн принсипиал хүсусијјәтләринә көрә әшја системи, әсасыны әл әмәји тәшкил едән кустар истеһсалаты үчүн сәчијјәвидир. Машынлашмыш истеһсалат фәһләнин әмәјини мәзмун вә сәчијјә е'тибары илә дәјишдирир. Белә фәһләнин ихтисас үзрә һазырлығынын чох мүһүм һиссәсини даим тәкмилләшмәкдә олан машын вә механизмләри идарә етмәк үчүн зәрури һесаб едилән бачарыг вә вәрдишләр тәшкил етмәлидир. Бундан башга мә'мулатын һазырланмасы технолокијасы тәкмилләшир. Ејни мә'мулаты истеһсал етмәк үчүн мүхтәлиф пешәјә малик олан фәһләләр ишә чәлб едилир. Машын вә механизмләрдән сәмәрәли истифадә етмәк вә әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг мәгсәди илә бүтөв бир мә'мулаты бир нәфәр дејил, онун һиссәләрини мүхтәлиф фәһләләр һазырлајырлар.

Белә олдугда фәһләдән там олараг бир мә'мулаты һазырлаја билмәк дејил, һәмин пешә үзрә елә бачарыглара јијәләнмәк тәләб олунур ки, мүхтәлиф мә'мулатын истеһсалында тәтбиг едилә билсин. Белә һазырлыг исә әлагәдар машын вә механизмләрин гурулуш вә иш гајдаларыны, вә еләчә дә технoложи просесләр нәзәријјәсинин әсасларыны өјрәнмәклә әлдә едилир.

Мәһз машынлашдырылмыш истеһсалатын белә тәләбләринә әсасән истеһсалат тә'лиминдә башга бир систем — әмәлијјат системи ирәли сүрүлмүшдүр. Бу системи кечән әсрин 60-чы илләринин сонунда Москва техники мәктәбинин истеһсалат тә'лими мүәллимләри ирәли сүрдүкләриндән она пешә тәһсили тарихиндә «рус системи» дејирләр. Онлар илк дәфә олараг дүлкәрлик, чилинкәрлик, харратлыг вә с. пешәләрә мәхсус мә'мулат истеһсал етмәк үчүн фәһләләрин (пешәкарларын) истифадә етдикләри әмәлијјаты мүәјјәнләшдириб, елми нөгтеји-нәзәрдән тәһлил етмишдиләр. Һәр бир әмәлијјат әһәмијјәти, асан вә чәтин өјрәнилмәси, башга әмәлијјатларла әлагәси чәһәтдән тәдгиг едилмишди. Мәһз белә бир тәдгигатдан сонра өјрәдилән пешәләр әмәлијјатлар үзрә тәнзим едилмиш, онларын програмы тәртиб едилмишди. Бунунла бәрабәр истеһсалат тә'лимини үмуми педагожи әсаслар үзәриндә јенидән гурмаға илк тәшәббүсләр көстәрилмишди. Истеһсалат тә'лими дөврләрә бөлүнмүш, онун әлверишли форма вә үсуллары сечилмиш, онун тәшкили вә мадди шәраити әјани васитлә кечилмәси дөврүнә вә с. көрә мүәјјән дәрәчәдә ајдынлашдырылмышды.

Әмәлијјат системинин мүсбәт чәһәтләри ондан ибарәтдир ки, бурада ихтисаса аид олан әмәлијјат үзрә шакирдләрдә бир груп системли бачарыг вә вәрдишләр јетишдирилир; тә'лим заманы садә әмәлијјатдан башлајыб мүрәккәб әмәлијјата кечмәк мүмкүн олур; шакирдләрлә мүрәккәб әмәлијјат үзәриндә мүнтәзәм чалышмалар тәшкил етмәк имканы вә с. јараныр.

Лакин бу чүр мүсбәт чәһәтләри илә бәрабәр әмәлијјат системинин чидди нөгсанлары да вардыр ки, бу да, һәр шејдән әввәл, тә'лимин истеһсалатдан ајрылмасындан ибарәтдир. Шакирдләрин әмәлијјаты өјрәнән вахт мә'мулат һазырламамасы, онларда тә'лимә гаршы марағы азалдыр.

Белә бир чидди нөгсан истеһсалат тә'лиминин башга бир системини әмәлијјат-әшја системини ирәли сүрмүшдүр ки, бу да маһијјәт е'тибары илә «әмәлијјат» вә «әшја» системләринин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Бу системин маһијјәти шакирдләрә әввәлчә пешәјә мәхсус олан әмәлијјат системини өјрәтмәк, сонра исә мә'мулат һазырламаг јолу илә ону пешәјә аид вәрдиш вә бачарыгларла силаһландырмагдан ибарәтдир.

Истеһсалат тә'лими тарихиндә даһа бир системин тәтбиг едилмиш олдуғуну демәлијик. Бу вахтилә Мәркәзи

Әмәк Институту (Центральный Институт Труда) тәрәфиндән ирәли сүрүлән вә ЦИТ системи ады илә мәшһур олан системдир. Бурада шакирдләрин пешәјә һазырланмасы просеси мәрһәләләрә бөлүнүр: биринчи мәрһәләдә шакирдләрә чиһазларла ишләмәк гајдаларына даир тәмринләр тапшырылырды (мәсәлән, чәкич вурмағы өјрәтмәк үчүн «бош әллә» чәкич вурмаг тәмринләри апарылырды); икинчи мәрһәләдә шакирдләрә әмәлијјат (мәсәлән, чәкич вурмаг, тахта кәсмәк, јонмаг вә с.) өјрәдилирди; үчүнчүдә мүстәгил олараг садә мә'мулат һазырлаја билмәк үчүн комплекс әмәлијјат өјрәдилирди. Бу систем биринчи бешиллик дөврүндә фәһлә һазырлығында мүсбәт рол ојнады, лакин сонралар бу систем арадан чыхарылды. Чүнки бурада әмәлијјат шакирдә механики сурәтдә өјрәдилдијиндән шүурлу олараг пешә өјрәнмәји тә'мин етмирди.

Истеһсалат тә'лиминин әсас системләриндән бири дә, сон заманлар пешә-техники мәктәбләрдә чох кениш тәтбиг едилән әмәлијјат-комплекс системидир. Бу систем үзрә тә'лим ашағыдакы гајдада апарылыр. Истеһсалатда тәһлүкәсизлик техникасы вә пешә илә үмуми танышлыг мәгсәди илә кечилән 2—3 мәшғәләдән сонра шакирдләрә садәдән мүрәккәбә доғру кечән әмәлијјат өјрәдилир. Һәр бир әмәлијјатын үзәриндә, онун мүкәммәл өјрәнилмәсинәдәк чалышмалар апарылыр. Нөвбәти һәр үч әмәлијјат өјрәнилдикдән сонра газанылан вәрдишләр комплекс ишләр үзәриндә тәкмилләшдирилир. Бурада, шакирдә әввәлчә садә, сонра исә кетдикчә мүрәккәбләшән комплекс ишләр верилир, нәтичәдә шакирдләр мүхтәлиф мә'мулатын гурулушундан, прогрессив техноложи просесин тәтбигиндән баш чыхармаға алышыр вә тәдричән ади фәһләләрин ишләдији шәраитдә истеһсалат тапшырыгларыны јеринә јетирмәји өјрәнирләр. Комплекс ишләр дедикдә елә истеһсалат тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси нәзәрдә тутулур ки, орада һәм мүхтәлиф әмәлијјатын бир-бири илә әлагәдар шәкилдә тәтбиги, һәм дә черт јожларын охунмасы, техноложи просесләрин планлашдырылмасы, иш режиминин һесабланмасы, машын вә дәзкаһларын сазлашдырылмасы вә с. өзүнә јер тутсун. Бу систем, нисбәтән тәкмилләшдирилмиш систем олуб мүрәккәб истеһсалат пешәләринин өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилир. Бу системин јахшы нәтичә вермәси үчүн тә'лим-истеһсалат е'малатханалары вә ја истеһсалатда јарадылмыш тә'лим сехи вә тә'лим шө'бәсиндә апарылан ишлә

шакирдләрин истеһсалат шәраитиндә апардыглары мәһсулдар иш арасында мөһкәм әлагә јаратмаг лазымдыр. Јахшы олар ки, шакирдләр өјрәндикләри пешә үзрә илк һазырлығы ја хүсуси е'малатханада вә ја истеһсалатын тә'лим сехиндә (шө'бәсиндә) алсынлар, өјрәндикләри пешәјә аид вәрдишләри тәкмилләшдирмәк үчүн исә һәгиги истеһсалат шәраитиндә фәһлә иш јериндән, мүасир машын вә дәзкаһлардан истифадә едәрәк мүәјјән мә'мулат истеһсал етсинләр.[1]

Бу системләрдән һансыны истеһсалат тә'лиминдә ишләтмәјин мәсләһәт көрүлмәси мәсәләсинә кәлдикдә бу иш пешә өјрәдән устанын һазырлығындан, өјрәнилән пешә үчүн лазым олан вахтын мигдарындан вә с. асылыдыр. Орасыны унутмаг олмаз ки, әмәлијјат-комплекс системи даһа мүкәммәл системдир, лакин бунунла ишләмәк үчүн чох вахт лазымдыр. Бу систем орта мәктәбләрдә тәтбиг едилдикдә шакирдләрин истеһсалат тә'лиминин икинчи мәрһәләсиндә мәһсулдар әмәјә чәлб едилмә иши чәтинләшир. Она көрә дә әмәлијјат-комплекс системи мәһз мүмкүн олан тәгдирдә тәтбиг едилә биләр. Истеһсалат тә'лиминдә, һәмчинин әмәк тә'лиминдә әмәлијјат-әшја системи даһа кениш тәтбиг едилир. Шүбһәсиз јени, даһа әлверишли истеһсалат тә'лими системи ахтармаг вә јаратмаг инди һәмишәкиндән даһа чох актуал вәзифә кими гаршыда дурур.

4. Истеһсалат тә'лиминин тәшкилат формалары вә үсуллары. Тә'лимин бир нөвү олмаг үзрә шакирдләри пешәләр үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландыран истеһсалат тә'лими дә дидактиканын үмуми әсасларына истинад едир вә етмәлидир. Лакин үмумтәһсил фәнләринин тәшкилат формалары вә үсулларыны механики сурәтдә истеһсалат тә'лиминә тәтбиг етмәк фајдадан артыг зәрәр верә биләр. Тә'лимин һәр нөвүндә олдуғу кими, истеһсалат тә'лиминдә дә ишин хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Мәһз она көрә дә истеһсалат тә'лиминдә тәтбиг едилән ишин тәшкилат формалары вә үсуллары үмумтәһсил фәнләриндә тәтбиг едилән тәшкилат форма-

[1] Бу мәсәләләр һаггында әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн ашағыдакы әсәрләрә бах:
1) Истеһсалат тә'лими методикасы (Вејсблотун редакторлуғу илә), М. 1953.
2) *Г. Г. Душитин*. Истеһсалат тә'лиминин тәшкили вә методикасы мәсәләләри, М. 1954.

лары вә үсуллары илә вәһдәт тәшкил етсәләр дә мүәјјән хүсусијјәтләрә маликдирләр.

Истеһсалат тә'лиминин тәшкил едилмә формалары ишин мәзмуну, өјрәнилән пешәнин садә вә мүрәккәблији, хүсусилә үзәриндә пешә өјрәдилән истеһсалатын хүсусијјәтләри илә сых сурәтдә бағлыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатында пешә тә'лиминин мүхтәлиф тәшкилат формалары тәтбиг едилир.

Онлардан бири фәрди шакирдлик формасыдыр. Фәрди шакирдлик формасынын чох гәдим тарихи вардыр. Һәлә орта әсрләрдә пешә өјрәнмәк үчүн кәнч, шакирд сифәтиндә пешәкар устаја тәһким олунур вә узун мүддәт онун әли алтында ишләрди: онун әмәк тапшырыгларыны, чох заман онун һәтта мәишәтә даир тапшырыгларыны јеринә јетирәрди, устанын сәнәтинә јијәләнмәк үчүн онун иш гајдаларына бахар вә өјрәнмәјә чалышарды. Уста шакирдинә пешә өјрәтмәк һаггы олараг, ону өз јанында чәтин, ағыр бир вәзијјәтдә ишләдир вә она әмәк һаггынын чох аз һиссәсини верирди ки, бу да устанын өз шакирдини истисмар етмәсиндән башга бир шеј дејилди. Белә-ликлә, шакирди узун мүддәт истисмар етмәк, һәмчинин јашадығы јердә рәгибсиз ишләмәк мәгсәди илә пешәкар уста она тәһким олунан шакирдин пешәјә јијәләнмәсини 7—8 ил сүрүндүрүрдү. Белә бир иш шәраитиндә шакирдлә өз устасы арасында зиддијјәтләр, чәкишмәләр әмәлә кәлирди.

Фәрди шакирдлик формасы һәм дә мүасир сәнаје истеһсалатында тәтбиг едилир. Капиталист сәнајесиндә бу системин тәтбиги јенә дә истисмарла әлагәдардыр, чүнки устабашыја тәһким едилән кәнч 6—8 ил пешә өјрәнмәјә вадар едилир, әслиндә исә онун әмәјиндән башгалары мәнфәәт көтүрүрләр.

Фәрди шакирдлик формасындан сосиалист сәнајесиндә дә истифадә олунур. Лакин бу системлә кәнчләрә гыса бир мүддәт ичәрисиндә сәнаје истеһсалатынын нисбәтән асан пешәси өјрәдилир.

Сосиалист сәнајесиндә бу иш формасы ашағыдакы гајдада тәтбиг олунур. Истеһсалата шакирд сифәти илә чәлб олунан кәнч һазырлыглы фәһләјә — устаја тәһким едилир; уста исә шакирди дәзкаһла таныш етдикдән сонра һәр күн она гүввәси чатан вә бачара билдији тапшырыглар верир. Шакирд устанын иш гајдаларына баха-баха вә она верилән тапшырыглары ичра едә-едә тәдричән, 4—6 ај мүддәтиндә пешәјә јијәләнир вә нәһајәт, имтаһан вериб мүәјјән дәрәчәдә ихтисас газаныр.

Бу иш формасынын нөгсанлы чәһәти ондадыр ки, устанын шакирдә вердији истеһсалат тапшырыглары чох заман чари ишләрдән асылы олур вә она көрә дә дидактик чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилә билмир. Бундан башга шакирдин устадан өјрәндији әмәлијјат үзәриндә чалышмасы үчүн ајрыча дәзкаһ олмадығындан, уста исә өз дәзкаһыны планлы истеһсалат тапшырығыны јеринә јетирмәк үчүн ишләтмәјә мәчбур олдуғундан, шакирд чох заман, устанын јанында дуруб, мүхтәлиф истеһсалат әмәлијјатыны мүшаһидә етмәклә мәшғул олур, вахтдан сәмәрәли истифадә едә билмир, өјрәндији әмәлијјат үзәриндә чалыша билмир. Ишин бу тәшкилат формасынын бир чатышмајан чәһәти дә ондадыр ки, пешә үзрә мүһүм әмәлијјаты шакирдә дидактик гајдада өјрәтмәк, һәмчинин өјрәнилән пешәнин нәзәри мәсәләләри илә шакирди таныш етмәк хејли чәтинләшир. Бүтүн бунлара бахмајараг, фәрди шакирдлик формасындан һазырда истеһсалат тә'лиминдә истифадә едилмәкдәдир.

Истеһсалат тә'лими кечән орта мәктәбләримиздә бу иш формасындан истифадә едирләр. Бунун үчүн јүксәкихтисаслы фәһләјә ону әсас ишиндән ајырмадан бир вә ја ики шакирд тәһким олунур вә онлар бу фәһләнин рәһбәрлији алтында мүәјјән пешәјә јијәләнир. Шакирдләр тәк-тәк фәһләләрдән ибарәт олан бригадалара да тәһким олунурлар ки, бу да фәрди шакирдлик формасына дахилдир.

Бригада шакирдлијиндә исә бир вә ја бир-биринә јахын ики пешә үзрә һазырланан 12—15 шакирддән ибарәт (бә'зи чәтин пешәләр үзрә 6—8 шакирд дә ола биләр) бригада тәшкил едилир. Бригадаја әсас ишиндән азад едилмиш, јүксәкихтисаслы фәһлә, уста вә ја техник рәһбәрлик едәрәк, шакирдләрә истеһсалат тә'лими верир.

Шүбһәсиз, бу формаларын һәр биринин өзүнә көрә гијмәти вардыр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, истеһсалат тә'лиминин биринчи мәрһәләсиндә бригада шакирдлији формасы мәгсәдә даһа мувафигдир, чүнки бу ја мәктәбин истеһсалат е'малатханасында, ја да истеһсалатын тә'лим сехиндә (тә'лим шө'бәсиндә) әсас иши шакирдләрә истеһсалат тә'лими верән устанын, фәһләнин, техникин тә'лиматчынын рәһбәрлији алтында даһа кејфијјәтли нәтичә верир. Истеһсалат тә'лиминин илк дөврүндә бригада шакирдлијинин әһәмијјәти һәм дә ондан ибарәтдир

ки, бу формада өјрәнилән пешәнин һәм дә нәзәри мәсәләләринә даир шакирдләрә јахшы мә'лумат вермәк олур. Мәһз она көрә дә истеһсалат тә'лимини бригада шакирдлији формасында јахшы тәшкил етмәк үчүн, мүмкүн гәдәр истеһсалат нәздиндә тә'лим сехи вә ја тә'лим шө'бәси јаратмаг лазымдыр.

Истеһсалат тә'лиминин икинчи мәрһәләсиндә, јә'ни өјрәнилән пешәнин тәкмилләшдирилдији дөврдә исә фәрди шакирдлик формасы даһа әлверишли һесаб едилир. Чүнки һәр шакирд устанын нәзарәти алтында олмалыдыр. Истеһсалат тә'лиминин бу тәшкилат формалары кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси үзрә олан пешәләри (тракторчу, комбајнчы вә с.) өјрәтмәк үчүн дә тәтбиг едилә биләр.

Кәнд тәсәррүфаты истеһсалатында истеһсалат тә'лими үчүн тәтбиг едилән әлверишли иш формалары шакирд истеһсалат бригадасы вә тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатыдыр. Тәчрүбәдә әтрафлы бир сурәтдә сынагдан чыхмыш олан бу формалар инди өлкәмизин бир чох јерләриндә тәтбиг едилмәкдәдир.

Шакирд истеһсалат бригадасы истеһсалат тә'лиминин бир формасы кими, илк дәфә 1955-чи илдә Ставропол вилајәти Ново-Александровка рајону Григореполис кәнд орта мәктәбиндә јаранмышдыр. Бу иш формасында шакирдләр ашағыдакы гајдада тәшкил олунурлар. Орта мәктәбин јухары синиф шакирдләриндән ибарәт истеһсалат бригадасы јараныр вә бу бригада колхозун башга истеһсалат бригадалары илә ејни һүгуга малик олур. Бригадаја дахил олан шакирдләр колхозчу һесаб едиләрәк әмәк китабчасы алырлар. Колхоз, шакирд истеһсалат бригадасы үчүн саһә ајырыр, бригадаја кәнд тәсәррүфаты ишләри апармаг үчүн лазыми мигдарда тохум, кәнд тәсәррүфаты машынлары вә с. верир, онлара агроном гүввәси илә јардым едир. Бригадада шакирдләрин сајы чох олдугда бригада бир нечә мангаја бөлүнүр вә һәр манга үчүн иш саһәси ајрылыр. Бригада саһәдә агротехники гајдаја риајәт етмәклә кәнд тәсәррүфаты ишләри апарыр, шакирдләр тәртиб едилмиш мүәјјән режимлә тәһсилдән ајрылмадан, күндә 2—4 саат һәмин саһәдә ишләјирләр. Әлдә едилән мәһсул колхоза тәһвил верилир, шакирдләрә исә әмәккүн һесабы илә ја мәһсул, ја да әмәк һаггы верилир. Беләликлә, шакирдләр әмәли олараг кәнд тәсәррүфаты пешәләринә јијәләнирләр.

Мәктәбдә јухары синиф шакирдләринин сајы аз олдугда орада бригада дејил, манга тәшкил едилир вә колхозун мүәјјән бригадасынын һеј'әтинә дахил едилир.

Тәдрис-тәчрүбә тәсәррүфаты формасы исә 1957-чи илдә РСФСР-ин Рјазан вилајәтиндә мејдана чыхмышдыр. Бурада шакирдләрин истеһсалат тә'лими ашағыдакы гајдада гурулур.

Мәктәб колхоздан мүгавилә әсасында мүәјјән торпаг саһәси (бағ вә ферма да ала биләр) алыр. Бу саһә мәктәбин имканларындан асылы олараг, 25—30 һектар вә 100—150 һектара гәдәр ола биләр. Колхоз мәктәбә тохум, күбрә, кәнд тәсәррүфаты машынлары вә с. верир. Мәктәб һәмин саһәдә (бағда, фермада) кәнд тәсәррүфаты ишләрини тәсәррүфат һесабы илә тәшкил едир. Саһәдән алынан мәһсул колхоза тәһвил верилир. Колхоз исә мәктәбин саһәдә сәрф етдији әмәјин дәјәрини әмәккүн һесабы илә өдәјир.

Бу формаларын бир чох мүштәрәк чәһәтләри вардыр. Бунларын һәр бириндә мәктәб колхоздан саһә алыр, шакирдләр бригадалар вә мангалар тәшкил едәрәк ишләјирләр, һәр бригада вә мангада көрүлән кәнд тәсәррүфаты ишләрини колхоз машын, тохум, күбрә вә с. илә тә'мин едир, һәр икиси топладығы мәһсулу колхоза верир вә шакирдләр әмәккүн һесабы илә әмәк һаггы алырлар. Бунунла бәрабәр бу формалары фәргләндирән чәһәтләр дә вардыр. Биринчи формада бригада колхозун тәркибинә дахил олур, икинчи формада исә бригада вә ја манга өз мүстәгиллијини мүһафизә едиб мәктәб нәздиндә тәшкил олунур. Биринчидә бригада үзвләри саһәдә ишләмәлидирләр, икинчидә мәктәбин бүтүн шакирдләрини ишә чәлб етмәк олар. Биринчинин үстүнлүјү ондадыр ки, бригада колхозун тәркибиндә олдуғундан шакирдләр тәчрүбәли колхозчуларла тез-тез тәмасда олурлар, онларын тәрбијәви тә'сиринә мә'руз галырлар, икинчидә исә шакирдләри колхозчуларла көрүшдүрмәк үчүн ајрыча тәдбирләр көрмәк лазымдыр. Икинчинин үстүнлүјү ондадыр ки, мәктәб шакирдләрин һәм тәһсили вә һәм дә мәһсулдар әмәјинин тәшкилатчысыдыр, тәсәррүфат мәктәб нәздиндә вә мүстәгил олдуғундан бурада истеһсалат тә'лимини тәшкил етмәк үчүн даһа кениш имканлар вардыр, чүнки бурада бүтүн ишләр мәктәбин үмуми тә'лим-тәрбијә планына әсасән гурулур.

Шүбһәсиз, бу формаларын ирәли сүрүлмәси тә'лимлә

мәһсулдар әмәји бирләшдирмәк јолунда (кәнд мәктәбләриндә) атылан чох бөјүк бир аддым, газанылан чох бөјүк педагожи мүвәффәгијјәт кими гијмәтләндирилмәлидир. Мәһз она көрә бу формалар инди өлкәмизин бүтүн республикаларында тәтбиг олунур. Лакин бу формаларын тамамилә тәкмилләшмиш олдуғуну сөјләмәк доғру олмаз. Бу иш формалары мәктәбләримизин ислаһаты һаггында чыхарылан дөвләт Ганунундан әввәл әмәлә кәлмиш олдугларындан, тәбиидир ки, һәмин Ганунун бүтүн тәләбләрини өдәјә билмирләр. Мәһз она көрә дә Ганунун тәләбләрини тә'мин етмәк мәгсәди илә бу ишин тәшкили формаларынын тәкмилләшдирилмәси, бу саһәдә јени-јени формалар арашдырылмасы зәруридир. Бунун кими дә шәһәр мәктәбләриндә истеһсалат тә'лими үзрә тәтбиг едилән иш формаларынын да тәкмилләшдирилмәси вә онлара јени-јени формалар әлавә едилмәси лазымдыр.

Истеһсалат тә'лими үзрә мәшғәләләрин тәшкилинә кәлинчә бунун ашағыдакы үнсүрләрдән ибарәт олдуғуну гејд етмәлијик. Әввәлән, шакирдләри мәшғәлә үчүн тәшкил етмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә мәшғәләдә иштирак едәнләр гејд олунур, иш јерләри һазырланыр, шакирдләрин һәр биринә иш јери верилир, шакирдләрә иш үчүн тә'лимат верилир. Сонра мәшғәлә башланыр; шакирдләр истеһсалат тә'лими мәгсәди илә верилән тапшырығы јеринә јетирирләр. Бу дөврдә көстәришә еһтијачы олан шакирдләрә ишин кедишиндә дә тә'лимат верилир. Мәшғәләләрин үчүнчү үнсүрү көрүлмүш ишләрин шакирдләрдән гәбул едилмәси вә тә'лим материалынын мәнимсәнилмәси дәрәчәсинин јохланмасындан ибарәтдир. Нәһајәт, шакирдләр арасында, көрүлән ишә даир тәчрүбә мүбадиләси јарадылыр вә мәшғәлә јекунлашдырылыр.

Истеһсалат тә'лими мәшғәләләринин бу чүр тәшкили истеһсалат нәздиндә олан тә'лим сехләринә, тә'лим шө'бәләринә вә мәктәбләрин нәздиндә олан тә'лим-истеһсалат е'малатханаларына хасдыр. Мәшғәләләри фронтал шәкилдә апармаға имкан олдугда бурада да дәрсин мүхтәлиф типләриндән (контрол дәрс, бачарыглары мөһкәмләндирән дәрс вә с.) истифадә етмәк мүмкүндүр.

Истеһсалат тә'лими мәшғәләләринин бу чүр тәшкилини, өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрини нәзәрдә сахламаг шәрти илә, кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты үзрә шакирд истеһсалат бригадаларында вә тә'лим-тәчрүбә тәсәррүфатларында да тәтбиг едилә биләр. Бурада тәшкил олунан истеһсалат тә'лими мәшғәләләриндә шакирдләрин мәшғәлә әтрафында тәшкили, онлара истеһсалат тапшырығы верилмәси, көрүлмүш ишләрин гәбул едилмәси, мәшғәләјә јекун вурулмасы истеһсалат тә'лими үзрә тәшкил едилән мәшғәләнин әсас үнсүрләри олмалыдыр.

Истеһсалат тә'лиминдә тәтбиг едилән үсуллара кәлинчә, әмәк тә'лиминдә олдуғу кими, бурада да мүәллимин шәрһи вә мүсаһибәси, әмәк просесләрини нүмајиш етдирмәси, мүхтәлиф чалышмалар вә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләриндән истифадә едилир. Бунлардан башга шакирдләрин мүстәгил мүшаһидәләрини тәшкил етмәк, онлары истеһсалат-техники сәнәдләр үзәриндә ишләтмәк, истеһсалат екскурсијалары кечирмәк, әлагәдар истеһсалатын техноложи просесләрини нүмајиш етдирән кинофилмләр көстәрмәк вә с. кими ән вачиб үсуллар ишләдилир.

Истеһсалат тә'лими үсуллары һаггында тә'лимат вермәк (инструктаж) үзәриндә ајрыча дајанмаг истәрдик. Бурада тә'лиматын ролу бөјүкдүр. Бу үсулун маһијјәти — шакирдләрә әмәк тапшырыгларынын ичрасына даир ја шифаһи, ја да јазылы мә'лумат вермәкдән ибарәтдир.

Сәчијјәсинә көрә тә'лимат ики чүр ола биләр: кириш тә'лиматы вә чари тә'лимат.

Кириш тә'лиматы әмәк тапшырығынын ичрасына башламаздан әввәл верилир. Белә тә'лимат ја фронтал олуб, синфин бүтүн шакирдләрини әһатә едир, ја да синиф бригада вә ја мангалара бөлүнмүшсә, бунларын һәр бири үчүн ајрыча апарылыр ки, бу да ишин сәчијјәсиндән асылыдыр. Һәр бир һалда, кириш тә'лиматы гаршыда дуран вә ичра едиләси әмәк тапшырығынын үмуми ичра үсулларыны, гаршыја чыха биләчәк чәтинликләри јох етмәк јолларыны шәрһ едир, көрүләси иши даһа шүурлу ичра етмәк үчүн онун нә кими елми әсаслары олдуғуну, бурада һансы биликләрдән истифадә едиләчәјини шәрһ етмәлидир.

Чари тә'лиматдан данышдыгда бу да ишин кедишиндә шакирдләрин диггәтини әмәк тапшырығынын бу вә ја башга чәһәтинә чәлб етмәк мәгсәди илә верилир. Бу тә'лимат һәм фронтал, һәм дә фәрди ола биләр. Чари фронтал тә'лимат бүтүн ишләјән шакирдләрин диггәтини, ишдә бурахылан типик сәһвләрә чәлб етмәк зәрурийјәти доған заман верилир. Белә һалларда шакирдләрин (бригада, манга вә ја групун) иши дајандырылыр вә онлара

изаһат верилир. Ишин кедишини позмамаг үчүн бу чүр тә'лимата тез-тез әл атмаг олмаз.

Ишин кедишиндә чари фәрди тә'лимата даһа чох јер вермәк олар, чүнки белә тә'лимат мәһз тә'лимата еһтијачы олан шакирдә верилир. Кириш тә'лиматындан сонра шакирдләр иш јерләринә кедир, һәр кәс фәрди олараг истеһсалат тапшырығыны јеринә јетирмәклә мәшғул олмаға башлајыр. Бу заман, тәбиидир ки, мүәллим һәр бир шакирдә тәк-тәк јанашыр вә тапшырығы јеринә јетирмәјәнә чүр башладығыны мүшаһидә едир, еһтијачы оланлара әлавә көстәриш верир вә беләликлә, мәшғәләнин сонунадәк тә'лимат давам едир. Бу вә ја башга һәр һансы тә'лиматда тәһлүкәсизлик техникасы гајдаларына ајрыча диггәт вермәк лазымдыр.

Истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрин мүвәффәгијјәтләринин һесабланмасына хүсуси јер верилмәлидир. Бу мәгсәдлә чари мүшаһидәдән кениш истифадә етмәк, еләчә дә сорғу тәтбиг етмәклә һәр шакирдин көрдүјү ишә гијмәт верилир. Јухарыда дејилдији кими, рүбүн сонунда шакирдләрин һамысына јохлама (әмәли) тапшырығы верилир вә гијмәтләндирилир. Белә тапшырыглар адәтән рүб мүддәтиндә өјрәнилмиш бүтүн әмәлијјатын јекунундан ибарәт олмалыдыр. Илин сонунда, хүсусән истеһсалат тә'лиминин тамамланмасы мүнасибәти илә шакирдләрә ихтисас үзрә јохлама тапшырығы (мүәјјән мә'мулат истеһсалы) верилир вә онун јеринә јетирилмәси, һәм сәрф олунан вахт, һәм дә ишин (мә'мулатын, һиссәчијин) кејфијјәти нәзәрә алынараг имтаһан комиссијасы тәрәфиндән шакирдә мүәјјән ихтисас дәрәчәси верилир. Бу заман шакирдләрин истеһсалат тә'лими үзрә тәкчә әмәли һазырлығы дејил, һәм дә нәзәри һазырлығы нәзәрдә тутулмалыдыр.

5. Истеһсалат тә'лиминә верилән әсас тәләбләр. Истеһсалат тә'лими истәр систем, форма вә үсуллары вә истәрсә дә мәзмуну е'тибары илә тамамилә коммунист тәрбијәси мәгсәдинә — һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм чәмијјәти гуручулары јетишдирмәјә хидмәт етмәлидир. Бу үмуми тәләб истеһсалат тә'лиминин бир нечә әсас вә конкрет тәләбләрә истинад етмәси илә тә'мин олуна биләр.

Истеһсалат тә'лими мәктәб тә'лиминин бир нөвү олмаг е'тибары илә дидактиканын мә'лум принсипләринә, тә'лимин систематиклијинә вә ардычыллығына, мәнимсәнилән билик, бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмлијинә, тә'лимдә шакирдләрин фәаллығынын вә мүстәгиллијинин тә'мин едилмәси принсипинә риајәт етмәлидир. Лакин бунларла бәрабәр истеһсалат тә'лимини јүксәк сәвијјәдә тәшкил етмәк мәгсәди илә, онун спесифик хүсусијјәтләри илә әлагәдар олан бир сыра башга тәләбләрә дә риајәт едилмәси шәртдир. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Истеһсалат тә'лими тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси әсасында тәшкил олунмалыдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, һәлә 1920-чи илдә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин вәзифәләриндән бәһс едәрәк, В. И. Ленин өз ишини билән усталар һазырлығыны елә тәшкил етмәји мәсләһәт көрүрдү ки, онлар кениш үмумтәһсил һазырлығына вә политехник көрүш даирәсинә јијәләнмиш олсунлар.

Бу мүһүм тәләб мәһз үмуми вә политехник тә'лимин истеһсалат тә'лими илә вәһдәт тәшкил етмәси шәраитиндә, тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин бирләшдирилмәси шәраитиндә јеринә јетирилә биләр. Она көрә дә мәктәб һаггындакы Ганунда тә'лимлә мәһсулдар әмәјин әлагәләндирилмәси әсас принсип кими бүтүн тә'лим-тәрбијә ишләринин, ејни заманда истеһсалат тә'лиминин дә әсасы һесаб едилир.

Истеһсалат тә'лиминдә бу принсип мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә олунур. Истеһсалат тә'лими верән орта мәктәбләрдә шакирдләрин там орта тәһсиллә бирликдә пешә тәһсили алмалары, һәмчинин пешә тәһсилинин нәзәри вә әмәли олараг мәһсулдар әмәк әсасында гурулмасы мәһз һәмин принсипин тәтбиги демәкдир. Лакин мәсәлә бунунла битмир. Орта мәктәбләрдә пешә тәһсилинин тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси әсасында гурулмасынын башга јоллары да вардыр.

Унутмаг олмаз ки, тә'лимлә мәһсулдар әмәк арасында сых әлагәнин јарадылмасы зәрурijјәти социалист истеһсалатындакы әмәјин хүсусијјәтләриндән доғур. Мә'лумдур ки, социалист истеһсалаты јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш техниканын вә елмин кениш тәтбиг олунмасы илә сәчијјәләнир. Әкәр фәһлә, машынын бир һиссәсинә чевирилмәк истәмирсә вә әксинә, мүрәккәб машынлары мәһарәтлә идарә етмәк, јени-јени технложи просесләрдән баш чыхарыб онлары тәкмилләшдирмәк истәјирсә өз ишиндә систематик олараг хүсуси вә үмуми тәһсил биликләриндән шүурлу сурәтдә истифадә етмәлидир.

Мәһз буна көрә дә пешә өјрәтмәк мәгсәди илә шакирдләрин мәһсулдар әмәјә чәлб олунмасында елә етмәлијик ки, онлар үмумтәһсил вә хүсуси елми биликләрини әмәк просесиндә тәтбиг етмәји өјрәнсинләр, әмәјә там шүурлу сурәтдә јанаша билсинләр. Билијин әмәкдә шүурлу сурәтдә тәтбигини һаглы олараг, тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин мүәјјән бир шәкли һесаб едирләр.

М. Н. Скаткин һаглы олараг јазыр ки, тә'лимлә мәһсулдар әмәјин сых әлагәсини јаратмаг тәкчә әмәк үчүн дејил, һәм дә тә'лимин өзү үчүн чох вачиб бир мәсәләдир. Онун тәдгигаты бу әлагәнин мүсбәт тә'сирини ајдын көстәрир: биринчиси, шакирдләрдә билијә јијәләнмәк еһтијачы доғурур, икинчиси, әмәкдә тәтбиг олунан биликләр даһа чох конкретләшир вә һәјатиләшир, үчүнчүсү, елми биликләрлә ишыгландырылан әмәк, шакирдләрин әмәли тәчрүбәләринин даһа тез зәнкинләшмәсинә көмәк едир, елми мәфһумларын дәрсдә даһа тез дәрк едилмәси үчүн әлверишли материал олур.[1]

Лакин тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәји арасында сых әлагә јаратмағы сүн'иләшдирмәк олмаз. Истеһсалат тә'лиминдә һәр һансы бир елми гануну өјрәдәркән онун дәрһал тәтбигини баша салмаға чалышмаг вә ја һәр һансы бир әмәк әмәлијјатынын елми әсасларыны орадача арашдырмаг јерсиз олар. Бу әлагә елә олмалыдыр ки, шакирдләр ону һәгигәтән баша дүшсүнләр. Биз мәсәләнин әмәли јолларыны бүтүн фәнләр үчүн бурада шәрһ етмәјәчәјик, чүнки бу хүсуси бир мәсәләдир. Лакин ону демәк истәрдик ки, бу әлагә һәм билаваситә вә һәм дә долајы јолла јеринә јетирилмәлидир.

Әлагәнин билаваситә јолла тә'мини дедикдә истеһсалат тә'лиминдә үмумтәһсил биликләриндән шүурлу сурәтдә истифадә едилмәси нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, шакирд истеһсалат бригадаларынын бостанчылыг, бағчылыг үзрә апардыглары кәнд тәсәррүфаты ишләриндә ботаника вә ја кимја үзрә әлдә етмиш олдуглары биликләрдән истифадә етмәләри, һејвандарлыг ишләри үзрә зоолокија биликләриндән истифадә етмәләри тә'лимлә әмәк арасында билаваситә әлагә һесаб едилир.

[1] *М. Н. Скаткин,* Тә'лимин мәһсулдар әмәклә сых әлагәси һаггында, «Школа и производство» журналы, № 5, М. 1950, сәһ. 4.

Долајы әлагәјә кәлинчә, бу мәфһум үмумтехники вә хүсуси фәнләрдән алынан биликләрлә истеһсалат әмәји арасындакы әлагәни нәзәрдә тутур.

М. А. Жиделев һаглы олараг јазыр ки, тәбиијјат елмләри илә мәһсулдар әмәк арасында үмумтехники вә хүсуси елмләр дурур. Сон заманларда орта мәктәбләримизин IX—XI синифләри үзрә тәдрис планларына дахил едилмиш олан машыншүнаслыг, електротехника (шәһәр мәктәбләриндә), биткичилик, һејвандарлыг вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси (кәнд мәктәбләриндә), һәмчинин өјрәдилән пешә вә ихтисасла билаваситә әлагәдар олан хүсуси фәнләрин тәдриси мәһз буну көстәрир. Үмумтәһсил фәнләри илә үмумтехники вә хүсуси фәнләр арасындакы әлагәни шәрһ едәрәк Жиделев јазыр ки, истеһсалат просесләрини елми-техники чәһәтләрдән әсасландыран бу хүсуси техники фәнләр елмләрин әсасларына аид ганунлара истинад едир вә онларла шәрһ едилирләр. Лакин тәбиијјата аид ганунлардан техники елмләрдә тәчрид едилмиш, саф һалда дејил, комплекс шәкилдә истифадә едилир, елә бирләшмәләрдә истифадә едилир ки, техниканын вә технолокијанын мүрәккәб һадисәләрини шәрһ едә билсин.[1]

Бу нөгтеји-нәзәрдән машыншүнаслыг вә електротехника үзрә олан биликләр физиканын ганунларына истинад едирсә дә, бу ганунлардан комплекс шәклиндә, техниканын һадисәләрини шәрһ етмәјә јарајан шәкилдә истифадә едир.

Үмумтехники вә хүсуси фәнләр машын вә механизмләрин гурулуш вә иш принсипләрини системлә өјрәдир, шакирдләр бу вә ја башга әмәк нөвү үчүн мүхтәлиф машынлар олдуғуну, ајры-ајры мә'мулатын истеһсалы үчүн мүхтәлиф технолоҗи просесләр олдуғуну көрүр, аләт вә механизмләрдән истифадә етмәјин гајдаларыны вә с. өјрәнирләр.

Шүбһәсиз, истеһсалат тә'лиминдә долајы әлагә даһа кениш јер тутур вә тутмалыдыр, лакин бунун мүвәффәгијјәтли кетмәси үчүн дә шакирдләрин үмумтәһсил һазырлығы сәвијјәсинин јүксәк олмасы шәртдир. Башга сөзлә үмумтехники фәнләрин јахшы дәрк едилмәси үчүн

[1] Бах: *М. А. Жиделев,* Тәһсилин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси вә әлагәсинә даир, «Школа и производство» журналы, № 3, М. 1960, сәһ. 4.

шакирдләрин физика, кимја, ријазијјат, рәсмхәт, биоложи фәнләр үзрә мүкәммәл һазырлыға малик олмалары лазымдыр.

Беләликлә, истеһсалат тә'лими мәһз бу принсипә әсасән тәшкил едилдикдә, мүасир сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты үчүн јүксәк елми вә политехник көрүшә малик олан кадрлар јетишдирмәк олар вә бу кадрлар кетдикҹә мүрәккәбләшмәкдә олан истеһсалатдан, орада истифадә олунан мүрәккәб машын вә техноложи просесләрдән баш чыхара биләрләр.

б) Истеһсалат тә'лими, кениш ихтисас вә универсал характер дашымалыдыр. Бу, олдугҹа мүһүм бир мәсәләдир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бир чох һалларда истеһсалат тә'лими рәһбәрләри кәнҹләри бу вә ја башга бир иш јери үчүн һазырламаг вә беләликлә, она даир бир ихтисас үзрә пешә өјрәтмәк мәгсәдини күдүрләр. Буну һеч дә доғру мәгсәд һесаб етмәк олмаз, чүнки мүасир социалист сәнајесинин вә кәнд тәсәррүфатынын инкишаф хәтти бурада нәзәрә алынмыр. Мә'лумдур ки, өлкәмиздә завод вә фабрикләримиз илдән-илә јени-јени мүрәккәб машынларла, автоматларла тәҹһиз едилир. Автомат хәтләрин сајы сүр'әтлә артыр. Бу автомат хәтләр исә мүхтәлиф агрегатлардан ибарәт олуб, онларын һәр бириндә ајры-ајры мүрәккәб техноложи әмәлијјат иҹра олунур. Истеһсалатын автоматлашмасы кетдикҹә кенишләнир вә мүрәккәбләшир. Истеһсалатын бу ҹүр тәшкили фәһләдән өз ихтисасы үзрә кениш билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәк, истеһсалатын технолокијасынын вә тәшкилинин елми әсасларыны дәриндән билмәји тәләб едир. Буну нәзәрә алараг истеһсалат тә'лими дә елә тәшкил олунмалыдыр ки, онун васитәси илә јетишән фәһлә тәкҹә иш јериндә дејил, бир-биринә јахын олан мүхтәлиф иш јерләриндә ишләјә билсинләр, сәчијјә е'тибары илә јахын олан иш јерләринин бириндән о биринә кечә билсинләр.

Шакирдләрә кәнд тәсәррүфаты үзрә верилән ихтисас һазырлығынын универсаллығы хүсусилә зәруридир. Мә'лумдур ки, колхозларда кәнд тәсәррүфаты ишләри илә комплекс сурәтдә мәшғул олундуғундан колхозчуларын узун мүддәт ејни ишлә мәшғул олмасы мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, колхозчу барамагурду бәсләмәклә анҹаг јазда, тәрәвәзчиликлә анҹаг јазда вә јајда, памбыгчылыгла әсасән апрел ајындан нојабр ајынадәк вә с. мәшғул олур.

Әкәр колхозчу бу саһәләрин анҹаг бири илә мәшғул олмағы бачарыб галан саһәләрдән баш чыхармазса, о заман онун гүввәсиндән јахшы истифадә едилә билмәз. Бунун кими дә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси үзрә олан ихтисасларын да универсаллашмасы лазымдыр. Мәсәлән, комбајнчы өз ихтисасы үзрә чоху 1—1,5 ај ишләјә биләр. Башга вахтларда о автомашынларда шоферлик, тракторчулар бригадасында тракторчу сифәти илә ишләмәли, механики е'малатханада кәнд тәсәррүфаты машынларынын тә'мири илә, малгараја механики сурәтдә јем доғрајан јердә мәшғул ола билмәлидир. Һәмин комбајнчы һәтта биткичилик вә һејвандарлыг ишләри үзрә дә мүәјјән истеһсалат тапшырығына көндәрилә биләр. Тәҹрүбә көстәрир ки, колхозларда комплекс тәсәррүфатын вә мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты машынларынын тәтбиги орадакы һәр бир ишчидән кәнд тәсәррүфатынын башлыҹа саһәләриндән баш чыхара билмәји вә бу саһәдә мүхтәлиф бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмәји тәләб едир. Мәһз она көрә дә кәнд тәсәррүфаты үзрә истеһсалат тә'лиминин ән мүһүм принсипләриндән бири кәнд тәсәррүфаты үчүн кениш профилдә ихтисаслы ишчиләр һазырламагдыр. Истеһсалат тә'лими елә гурулмалыдыр ки, шакирд тарлачылыгла бәрабәр малдарлыгла да, тракторчулугла бәрабәр чилинкәрликлә дә мәшғул олмағы бачарсын вә үмумијјәтлә кәнд тәсәррүфатынын башлыҹа саһәләриндән баш чыхара билсин.

в) Истеһсалат тә'лиминдә мүасир машын вә дәзкаһлардан вә габагҹыл әмәк үсулларындан истифадә едилмәлидир. Истеһсалат тә'лимини шакирдләрә һәр һансы бир јолла олурса-олсун бир пешә өјрәтмәк кими тәсәввүр етмәк бөјүк сәһвдир. Истеһсалат тә'лими јени машын вә дәзкаһлар үзәриндә гурулмалы вә шакирдләрә јени истеһсалат үсулларыны өјрәтмәлидир. Белә ки, истеһсалат тә'лими нәтиҹәсиндә мүәјјән бир дәрәҹә үзрә ихтисас алмыш кәнҹләр мүасир истеһсалата кетмәмиш «ихтисасларыны тәкмилләшдирмәк» еһтијаҹы һисс етмәсинләр. Истеһсалат тә'лими елә тәшкил едилмәлидир ки, шакирдләр јени машын вә дәзкаһлара, јени истеһсалат үсулларына, кәнд тәсәррүфаты үзрә агротехники гајдалара јијәләнмәклә, әввәлҹәдән јүксәк мәһсул алмаг, әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг бачарығы вә вәрдишләринә јијәләнә билсинләр. Шүбһәсиз, истеһсалат тә'лими шакирдләрә

өјрәндикләри пешәјә даир илк зәрури бачарыг вә вәрдишләр вермәји гаршысына мәгсәд гојур вә бу бачарыг вә вәрдишләр мәһсулдар әмәк просесиндә кетдикчә тәкмилләшдириләчәкдир. Лакин вәзифә ондан ибарәтдир ки, шакирдләри јахшы уста кими јетишдирмәк үчүн онлары әввәлчәдән бу истигамәтдә өјрәтмәјә чалышмалыјыг. Тәчрүбә көстәрир ки, бунун үчүн әлверишли шәраитимиз вә кениш имканларымыз вардыр.

г) Истеһсалат тә'лими тәрбијә мәгсәдләринә табе едилмәлидир. Јухарыда гејд олундуғу кими, истеһсалат тә'лими мәһсулдар әмәк үзәриндә гурулмалыдыр. Буну белә баша дүшмәк лазымдыр: шакирдләрә пешә өјрәдәркән онлара верилән әмәк тапшырыглары мадди дәјәри олмајан чалышмалардан, сырф «тә'лим» мәгсәди дашыјан тәмринләрдән дејил, елә ишләрдән ибарәт олмалыдыр ки, шакирдләрин сәрф етдикләри әмәјин нәтичәсиндә мүәјјән дәјәри олан мә'мулат вә ја һиссәчикләр истеһсал едилсин. Буну әсас тутараг, чох заман истеһсалат тә'лиминдә, хүсусән кәнд јерләриндә, шакирд истеһсалат бригадаларынын ишиндә игтисади чәһәт, јә'ни истеһсалат тә'лими нәтичәсиндә мүмкүн гәдәр чох мәһсул әлдә етмәк вәзифәси өн плана кечир, нәтичәдә истеһсалат тә'лиминин әсас мәгсәди унудулмуш галыр. Н. С. Хрушшов јолдаш әмәјин мәктәбләримизә дахил едилмәсинин мүсбәт нәтичәләрини көстәрәрәк, гејд едир ки: «Инди әмәк мүхтәлиф формаларда мәктәб һәјатына мөһкәм дахил олмаға башлајыр. Бир чох шакирд истеһсалат бригадаларында, тә'лим тәсәррүфатларында, мүәссисәләрдә, колхозларда вә совхозларда мәктәблиләрин ишләмәси бизим һамымызы севиндирир. Бу јахшыдыр ки, мәктәблиләр чәмијјәт үчүн фајдалы мәһсуллар һазырлајырлар.

Лакин шакирдләрин әмәјинин әһәмијјәти һеч дә онунла битмир ки, онлар ишләјиб мәһсул һазырлајырлар. *Башлыча чәһәт чәмијјәт үчүн фајдалы олан әмәјә кәнчләрдә мәһәббәт тәрбијә етмәк мәгсәди илә истеһсалат мәшғәләләриндән дүзкүн вә һәртәрәфли истифадә етмәкдир (Курсив бизимдир. — М. М.)*.

Мәктәб шакирдләрә коллектив сурәтдә ишләмәк бачарығы, јә'ни нәтичә е'тибары илә коммунист кими јашамаг вә ишләмәк бачарығы ашыламалыдыр».[1]

Истеһсалат тә'лиминин мәгсәди шакирдләри әмәк һәјатына һазырламагдыр, бу просесдә шакирдләрин һәм дә мәһсул һазырламасы јахшы бир ишдир, лакин мәгсәд бу дејил, онлара усталыг өјрәтмәк, әмәк һазырлығы вермәкдир. Она көрә дә истеһсалат тә'лиминдә шакирдләри, чох мәһсул алмаг үчүн әмәк тапшырыглары илә һәддән артыг јүкләмәји мәгсәдә һеч дә мүвафиг һесаб етмәк олмаз.

ғ) Истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрин мадди марағы тә'мин едилмәлидир. Азәрбајчан ССР Али Советинин мәктәб һаггында гәбул етдији Ганун истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрин мадди марағынын тә'мин едилмәсинә хүсуси фикир вермәји тәләб едир. Орада шәһәр мәктәбләри үчүн көстәрилир ки: «Шакирдләрә әмәк һаггы, онлар ихтисас дәрәчәси алдыгдан сонра, көрдүкләри ишдән асылы олараг мөвчуд нормалар вә гијмәтләр үзрә верилир»[2]. Кәнд јерләриндә исә колхозлара мәсләһәт көрүлүр ки, шакирдләрин истеһсалат тә'лимини тәшкил едәркән, бу мәгсәдлә онлара лазыми көмәклик көстәрсинләр вә «шакирдләрин газандыглары әмәккүнләрини өдәсинләр».

Ганунун мәһз бу тәләбинә әсасән һөкумәтимиз шакирдләрин истеһсалатда сәрф етдикләри әмәјин өдәнилмәсинә даир хүсуси гәрар гәбул етмишдир ки, бу да истеһсалат тә'лиминин јахшылашдырылмасы үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Һәмин гәрарын нәшри илә бәрабәр истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрә әмәк һаггы верилиб-верилмәмәси мәсәләси дә мүсбәт бир шәкилдә һәлл едилмиш олур, чүнки бу гәрар шакирдләрин истеһсалат тә'лиминдә мадди марағынын тә'мин едилмәсинин педагожи әһәмијјәти олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. Вәзифә истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрә әмәк һаггы вермәјин даһа дүзкүн вә даһа әлверишли формасыны тәтбиг етмәкдән ибарәтдир. Белә ки, нәтичәдә шакирдләрдә мәнфи мејлләр дејил, мүсбәт мејлләр тәрбијә едилсин.

---

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 65.
[2] Јенә орада, сәһ. 130.

411 –4

Гардаш республикаларда, гисмән дә Азәрбајҹанда шакирдләрә истеһсалат тә'лиминдә әмәк һаггы верилмәси, әсасән үч формада тәтбиг едилир. Бунлардан бири — шакирдләрин газандыглары бүтүн әмәк һаггыны онларын өзләринә вермәкдир. Әмәк һаггынын бу формада өдәнилмәси завод вә фабрикләрдә тәтбиг едилир: шакирдләр истеһсал етдикләри мә'мулатын кәмијјәт вә кејфијјәтиндән асылы олараг әмәк һаггы алырлар.

Әмәк һаггынын бу ҹүр өдәнилмәси һәм дә колхоз тарлаларында шакирдләр үчүн дүшәркәләри олмајан истеһсалат бригадаларында тәтбиг едилир. Белә һалларда шакирдләр јашлы колхозчулар кими, газанмыш олдуглары әмәккүнә гаршы пул вә ја мәһсул алырлар.

Шакирдләрә верилән әмәк һаггынын икинҹи формасы газандығынын бир һиссәсини билаваситә онун өзүнә, о бири һиссәсини исә мәктәбин вә ја шакирдин дахил олдуғу истеһсалат коллективинин ихтијарына вермәкдән ибарәтдир. Әмәк һаггынын бу формада өдәнилмәси јени бир мәсәлә дејил, һәлә отузунҹу илләрин әввәлләриндә бу, А. С. Макаренко тәрәфиндән, онун идарә етдији коммунада тәтбиг едилирди. О заман, јухарыда дејилдији кими, хүсуси бир тәрбијә тәдбири кими колонија нәздиндә олан истеһсалатда ишләјән коммунарларын газандыглары вәсаитин бир һиссәси коммунаја, о бири һиссәси исә коммунара чатырды. Коммунаја чатан һиссә дә коммунарларын кејинмәси, јемәси, сахланмасы вә мәдәни-маариф ишләринә сәрф олунурду. Коммунара чатан һиссә исә әманәт кассасында сахланыр вә Макаренконун иҹазәси илә коммунар тәрәфиндән истифадә олунурду; адәтән, бу мәбләғин әсас һиссәси, әмәк һаггынын шакирдләрә бу формада верилмәси даһа чох тә'лим-тәҹрүбә тәсәррүфаты олан шакирд истеһсалат бригадаларында тәтбиг едилир. Бу заман шакирдләрин газандығы әмәк һаггынын бөјүк бир гисми онларын јемәк-ичмәјинә сәрф едилир вә ја коллектив үзвләринин узаг јерләрә екскурсијаја кетмәләринә, күтләви-мәдәни тәдбирләрә хәрҹләнир, галан гисми исә һәр шакирдин көрдүјү ишин мигдарындан вә кејфијјәтиндән асылы олараг, онун өзүнә верилир.

Шакирдләрә әмәк һаггы верилмәсинин үчүнҹү формасы әмәк һагларыны бүтүнлүклә мәктәбин, ја да шакирд коллективинин сәрәнҹамына вермәк вә анҹаг онун көстәришинә әсасән шакирдләрә вә ја мәктәбин еһтијаҹына хәрҹләмәкдән ибарәтдир.

Әмәк һаггынын бу формада өдәнилмәси шакирдләрин вахташыры мәктәб е'малатханасында сифаришлә мә'мулат һазырламалары, колхоз вә совхозларын тарла вә бағларында мәһсул топланышында иштирак етмәләри вә с. тәтбиг едилир.

Истеһсалат тә'лиминдә шакирдләрә әмәк һаггы вермәјин бу үч формасындан һансынын мәгсәдә даһа чох мүвафиг олмасы суалына ҹаваб вермәк үчүн бурада ики ҹүр мәнафејин — шакирдин шәхси мәнафејинин вә коллективин мәнафејинин гаршылыглы мүнасибәтини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Биринҹи формада шакирдин вә онун аиләсинин мадди марағы өн плана чәкилир. Мәһз буна көрә дә шакирдин шәхси мәнафејини коллективин мәнафеји илә узлашдыра билмәк руһунда тәрбијә едилмәси чәтинләшир. Бундан әлавә шакирддә јүксәк әмәк һаггы алмаг үчүн ҹәһд көстәрмәк мејли күчләнир, онун ишдә мәс'улијјәт һисс етмәси дә бунунла әлагәдардыр.

Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләрә әмәк һаггы вермәјин бу формасындан да истифадә етмәк олар, лакин бу заман шакирдләрдә ојана биләҹәк мәнфи мејлләрин гаршысыны алмаг үчүн онлара үмумун (коллективин) мәнафејинә әлавә ишләр көрдүрмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләри истеһсалатда тәмизлик уғрундакы мүбаризәјә ҹәлб етмәк лазымдыр. Онлары имәҹиликләрдә иштирак етдирмәк, истеһсалатын нәздиндә олан јардымчы кәнд тәсәррүфаты үзрә мәһсул топланышына ҹәлб етмәк олар вә с. Бу ҹүр пулсуз, иҹтимаи иш кими көрүлән әмәк тапшырыглары шакирдләрдә үмумун мәнфәәтинә әмәк сәрф едә билмәк кими јүксәк әхлаги кејфијјәтләрин јетишмәсинә көмәк едәр.

Әмәк һаггынын икинҹи формада өдәнмәси коллективин вә шәхсин мәнафејини бирләшдирмәк үчүн даһа кениш имканлар верир.

Шакирдләр газанҹынын әһәмијјәтли бир гисмини коллективин мәнфәәтинә вердикләриндән, бу онларда шәхси мәнафеји коллективин мәнафеји ичәрисиндә ахтармаг вәрдишинин јаранмасына сәбәб олур. Шакирдләр көрүрләр ки, јашлы шакирдләр, даһа јахшы ишләјиб чох газананлар, һәлә пис ишләјиб аз газананларын гајғысына галыр. Икинҹиләр дә буну дәрк едирләр, онун әвәзини өз әмәкләри илә өдәмәјә сә'ј көстәрирләр.

Үчүнчү формаја кәлинчә, шүбһәсиз бунун да мә'насы вардыр. Хүсусилә вахташыры пуллу ишләрдә мәһз бу форманын тәтбиги даһа әлверишлидир. Лакин бу формада чох заман бәрабәрләшдирмәјә јер верилир: аз ишләјәнләрлә чох ишләјәнләрин топладыглары әмәк һаггындан һамы ејни дәрәчәдә истифадә едир ки, бу да шакирдләр арасында наразылыға сәбәб ола биләр.

Икинчи форманын үчүнчүјә нисбәтән үстүнлүјү ондадыр ки, орада шакирддә һәм коллективин мәнафејинә хидмәт етмәк вәрдишләри, һәм дә өз әмәк һаггы илә аиләсинә јардым етмәк, өз шәхси еһтијачларыны өдәјә билмәк вәрдишләри тәрбијә олунур. Шакирдләрә истеһсалат тә'лими дөврүндә әмәк һаггы вермәк ишинин дүзкүн тәшкилинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Сосиализм принсипләри үзрә верилән әмәк һаггы, јә'ни тәсәррүфат һесабы илә ишин кәмијјәт вә кејфијјәтинә көрә, тә'јин едилмиш нормалара вә с. көрә верилән әмәк һаггы мәһсулдар әмәјә сөвг едән мүһүм васитәләрдәндир. Лакин буну бир сыра башга тәрбијәви тәдбирләрлә әлагәдар шәкилдә тәтбиг етмәк лазымдыр.

III ФӘСИЛ

ДӘРСДӘ ШАКИРДЛӘРИ ФӘАЛЛАШДЫРМАГ ҺАГГЫНДА

Мәктәб һаггында Ганун бүтүн тә'лим ишләринин кејфијјәтини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмағы мүһүм бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Чүнки тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси әсасында мәктәбләрин јенидән гурулмасы, јухарыда дејилдији кими, шакирдләрин үмумтәһсил вә политехник һазырлыгларынын әһәмијјәтини азалтмыр, әксинә, даһа да артырыр. Бу бир һәгигәтдир ки, шакирдләр мөһкәм вә дәрин үмумтәһсил билигләринә јијәләнмәдән һәјата, әмәјә мүвәффәгијјәтлә һазырлаша билмәзләр, диалектик материализм дүнјакөрүшүнүн әсасларыны мәнимсәјә билмәзләр. Ријазијјат, физика, кимја, биолокија, физики чоғрафија фәнләринин дәриндән өјрәнилмәси сәккизиллик вә орта мәктәб шакирдләрини тәбиәтин инкишафындакы ганунаујғунлугларı баша дүшмәјә һазырлајыр, онларда мадди аләм вә онун дәрк едилә биләчәји һаггында дүзкүн тәсәввүрләрин тәмәлини гојур, кәнчләри чәмијјәтин хејри үчүн јарадычы әмәјә һазырламағын елми әсасларыны верир.

һуманитар елмләрин (дилләр вә әдәбијјатын, тарих вә игтисади чоғрафијанын) дәриндән өјрәнилмәси чәмијјәтин инкишафы гәләбәсинин лабүд олдуғуна мөһкәм инам јаратмаг үчүн шакирдләрин јашына вә дүшүнчәсинә ујғун елми анлајышларын бүнөврәсини гојур. Ајдындыр ки, мәктәбдә ана дилинин тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәдән шакирдләрин үмуми савадыны артырмаг, һабелә онларын башга фәнләри дә мүвәффәгијјәтлә мәнимсәмәсинә наил олмаг чәтиндир. Һабелә рус дилинин республиканын гејри-рус мәктәбләриндә тәдриси кејфијјәтини гәти олараг јүксәлтмәк тә'хирәсалынмаз бир вәзифәдир. Чүнки рус дили өлкәмизин халглары арасында сарсылмаз достлуғу вә милләтләр арасындакы әлагәни мөһкәмләндирмәк үчүн гүввәтли бир васитәдир, халг тәсәррүфатынын вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә милли кадрларын јетишмәси вә тәкмилләшмәсиндә мүстәсна рол ојнајан бир амилдир. Бунлар кими дә харичи дилләрин вә башга мәктәб фәнләринин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәк мәктәбин гаршысында мүһүм вәзифә кими дурур. «Чәмијјәти јенидән тәшкил етмәјин бөјүк вәзифәләри кәнчләрдән кениш билик, бачарыглы әл вә гызғын үрәк тәләб едир» (Н. С. Хрушшов).

Мәктәб фәнләринин тәдриси сәвијјәсини јүксәлтмәк, шүбһәсиз, бир сыра мүһүм тәдбирләрин тә'хирә салынмадан јеринә јетирилмәсини тәләб едир. О чүмләдән, бу мәгсәдлә, јени тәдрис планы вә програмлар тәртиб етмәк, дөврүн јүксәк тәләбләринә чаваб верә биләчәк јени дәрс китаблары јаратмаг, тә'лимин тәшкилат формаларыны вә үсулларыны тәкмилләшдирмәк вә бу јолла шакирдләрин дәркетмә фәалијјәтини күчләндирмәк, дәрсдә вә дәрсдәнкәнар онларын фәаллығыны артырмаг вә с. лазымдыр.

Бурада биз үмумтәһсил фәнләринин тә'лими кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн зәрури олан бүтүн мәсәләләри дејил, анчаг онлардан бирини — шакирдләрин дәрсдә фәаллығыны гүввәтләндирмәк мәсәләсини вә бунунла әлагәдар бә'зи вачиб тә'лим үсулларындан кениш истифадә едилмәси мәсәләләрини мүхтәсәр бир шәкилдә ишыгландырмаға чалышачағыг.

1. Мәсәләнин тарихинә даир. Дәрс просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг чәһдләри јени бир мәсәлә дејилдир. Мәктәб вә педагожи елминин тарихиндән мә'лумдур ки, кечмишин бир сыра габагчыл педагожи системләриндә, һәмчинин бир чох габагчыл мүәллимләрин

тәҹрүбәләриндә тә'лим просеси заманы шакирдләрин фәаллығыны гүввәтләндирмәјә кениш јер верилмиш, бу мүһүм мәсәләни нәзәри вә әмәли бир сурәтдә һәлл етмәк мәгсәди илә дәјәрли тәклифләр вә мә'налы фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Прогрессив педагожи фикрин J. А. Коменски вә И. П. Песталотсси, А. Дистервег вә К. Д. Ушински кими көркәмли нүмајәндәләринин ирәли сүрмүш олдуглары вә индијә гәдәр өз әһәмијјәтини мүһафизә едән дидактик принсипләр, о ҹүмләдән тә'лимин әјанилији, ардыҹыллығы вә систематиклији, ушағын гүввәсинә мүвафиглији вә с., һәр шејдән әввәл, тә'лим просесиндә шакирди фәаллашдырмағы нәзәрдә тутмушдур.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински һаглы олараг дејирди ки, шакирдләрин тә'лимдә фәаллығы онлары јетишдириб камилләшдирмәк үчүн ән е'тибарлы амилләрдән биридир.

XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә тә'лим-тәрбијә просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг проблеми педагожи әдәбијјатда даһа чох мүзакирә едилмәјә башлады. Бу мәгсәдлә һәтта тә'лимин бир сыра тәшкилат формалары вә үсуллары да мејдана кәлди.

XX әсрин әввәлләриндә АБШ-да мәшһур буржуа педагоглары Ҹ. Дју вә Килпатрикин ирәли сүрмүш олдуглары «лајиһәләр үсулу», Далтон шәһәриндә (АБШ) мүәллим J. Паркхерстин ирәли сүрмүш олдуғу (1913-ҹү ил) «Далтон-план», Инкилтәрәнин бир сыра мәктәбләриндә тәтбиг едилән «Һовард-план» вә с. рәсмән тә'лим просесиндә шакирдләри фәаллашдырмағы өзләринә мәгсәд көтүрмүшдүләр. Бу «план»ларын ирәли сүрүлмәси педагожи иҹтимаијјәтин арасында вахтилә чох бәрк сәскүј галдырмышды; бунлары һәтта педагожи елмин ән бөјүк ихтиралары кими гәләмә верәнләр дә јох дејилди.

Јенә һәмин дөврдә буржуа дүнјасында мејдана чыхмыш олан бир сыра јени педагожи ҹәрәјанлар, о ҹүмләдән Август Лајын «фәалијјәт мәктәби» нәзәријјәси, Венселин (вә башгаларынын) «сәрбәст тәрбијә» нәзәријјәси елми педагокикадан чох узаг олсалар да ушағын тәшәббүскарлығыны гыран мүртәҹе педагокикаја (Һербартын нәзәријјәсинә) зидд олараг шакирдләрин мүстәгил чалышмасыны вә фәал јетишдирилмәсини ирәли сүрдүкләриндән әввәлләрдә, демократик әһвали-руһијјәли мүәллимләрин һүсн-рәғбәтини газанмышдылар. Лакин гејд едилмәлидир ки, бүтүн бунлара бахмајараг, тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы мәсәләси буржуа мәктәбләриндә индијә гәдәр һәлл едилмәмиш галмышдыр.

Әввәлән, кечмишин прогрессив педагожи системләринин бу мәсәләјә даир ирәли сүрдүкләри дәјәрли фикирләр буржуа мәктәбләриндә тәтбиг олуна билмир. Чүнки һаким мөвгедә дуран рәсми педагокика шакирдләрдән истисмарчы синифләр үчүн итаәткар нөкәрләр јетишдирмәји өзүнә мәгсәд гојдуғундан онларын бүтүн тәшәббүскарлыгларыны гырмаға, онлары ирадәсиз гуллар кими јетишдирмәјә ҹан атыр.

Икинҹиси, јухарыда гејд олунан јени «планлар» вә үсуллар шакирдләри фәаллашдырмаг мәгсәдини рәсмән гојсалар да, елмә зидд әсасларa истинад етдикләриндән әслиндә бу мәгсәдә чатмагдан чох узагдадырлар; бу планларын тәтбиги нәтиҹәсиндә шакирдләр ја елми биликләрдән мәһрум едилиб практисизмин (гуру тәҹрүбәчилијин) әсири олурлар («лајиһәләр үсулу»), ја да әмәли һәјатдан тәҹрид едилиб китабын әсири олурлар («Далтон-план»). Иш о јерә кәлиб чыхмышдыр ки, буржуа дүнјасында белә, бу јени «үсул» вә «планлара» гаршы е'тираз сәсләри күндән-күнә учалмаға башламышдыр.

Үчүнҹү, «сәрбәст тәрбијә нәзәријјәси» кими ҹәрәјанлар гаршыларына хејирхаһ мәгсәд гојмуш олсалар да, бу мәгсәди, јә'ни шакирдләри мүстәгил вә фәал јетишдирмәк проблемини һаким сијаси гурулуш вә иҹтимаи зәминдән ајрылыгда вә бунларын зиддинә олараг һәлл етмәјә чалышдыгларындан мүсбәт нәтиҹә әлдә едә билмәдиләр вә едә дә билмәздиләр. Унутмаг олмаз ки, шакирдләрин үмумијјәтлә фәал вә јүксәк дәрәҹәдә шүурлу јетишдирилмәләри мүһүм бир педагожи проблем олмагла бәрабәр, һәм дә сијаси вә иҹтимаи бир проблемдир. Бу проблем о заман һәлл едилә биләр ки, өлкәдә һаким сијаси, иҹтимаи вә игтисади гурулуш бунун үчүн әлверишли зәмин јаратмыш олсун. Белә зәмин исә капитал дүнјасында јохдур. О анҹаг һәр бир вәтәндашы һәртәрәфли инкишаф етмиш фәал коммунизм гуруҹусу кими јетишдирмәји мәгсәд гојан сосиализм дүнјасында мүмкүндүр.

Мәһз она көрә дә, һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт тәрбијәсинин мүһүм амили кими тә'лим-тәрбијә просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг совет мәктәбләринин гаршысында ваҹиб педагожи вәзифә кими дурмушдур. Бу да Коммунист партијасынын програмына әсасән

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын илк күнләриндән мәктәбләримиз гаршысына гојулан даһа бөјүк вәзифәдән — «коммунизми гәти сурәтдә гура биләчәк бир нәсил тәрбијә етмәк» вәзифәсиндән доғурду.

В. И. Ленин комсомолун III гурултајында сөјләдији тарихи нитгиндә кәнч нәслә тә'кидлә мәсләһәт көрүрдү ки, елми доғматик шәкилдә өјрәнмәјиб, өз гаршысына «инсан биликләринин бүтүн мәчмујуну мәнимсәмәк бачарығыны» гојсун, һәм дә елә мәнимсәмәк ки, коммунизм «мүасир тәһсил нөгтеји-нәзәриндән лабүд сајылан нәтичәләрдән ибарәт олсун»[1]. Јенә дә һәмин нитгиндә В. И. Ленин һәр бир тәһсил аланын зеһнини әсас фактлар билији илә инкишаф етдирмәји вә тәкмилләшдирмәји зәрури һесаб едир вә сөјләјирди ки, һәр бир кәнч «алдығы бүтүн биликләри өз шүурунда тәһлил едиб мәнимсәмәзсә, коммунизм бир һеч олар...»[2].

В. И. Ленин әзбәрчилијин, доғматизмин әлејһинә кедәрәк, елә тә'лими мәсләһәт көрүрдү ки, шакирдләр өјрәндикләри фактлара тәнгиди јанашсынлар, тә'лимдән өзләри нәтичәләр чыхара билсинләр.

«Бир даһа Һәмкарлар Иттифаглары һаггында» (1921-чи ил) адлы мәгаләсиндә В. И. Ленин ибтидаи синифләрин belә, шакирдләрә мәнтиги дүшүнмәји өјрәтмәләрини мәсләһәт көрүрдү.[3]

Лакин тәәссүфлә демәлијик ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасына даир верилмиш олан бу принсипиал көстәришләрә бахмајараг, Совет педагокикасы чох заман мәсәләнин актуаллығыны гејд етмәклә кифајәтләнмиш, ону әмәли сурәтдә һәлл етмәк үчүн тәдгигат ишләрини лазыми сәвијјәјә галдыра билмәмишдир. Бир сыра башга педагожи мәсәләләр кими, бу да педагожи әдәбијјатда каһ кениш мүзакирә едилән мөвзулардан бири олур, каһ да бир нөв унудулурду.

20-чи илләрдә Совет мәктәбинин мөһкәмләнмәјә башладығы бир дөврдә, көһнә мәктәбләрин әзбәрчилик үсулларына гаршы кедән күчлү мүбаризә шәраитиндә, шакирдләри дәрс просесиндә фәаллашдырмаг мәсәләси педагожи әдәбијјатда чидди мүзакирә олунурду, бунун үчүн

[1] *В. И. Ленин,* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 288.
[2] Јенә орада, сәһ. 287.
[3] Јенә орада, сәһ. 89.

мүвафиг јоллар арашдырылырды. Лакин бу арашдырылмалар вә тәтбиг едилән бир сыра мүһүм педагожи тәчрүбәләр, тәәссүф ки, бир чох һалларда јанлыш нәтичә верирди. Бунун да сәбәбини онда көрмәк лазымдыр ки, совет педагокика елминин һәлә кифајәт дәрәчәдә јетишмәмәзлији үзүндән бә'зи педагоглар буржуа мәктәбләринин «габагчыл» үсулларына әл атыр, онлардан тәнгидсиз олараг истифадә етмәјә чалышырдылар.

Шакирдләри фәаллашдырмаг вә онларын тәшәббүскарлығыны артырмаг кими мүһүм мәгсәд гојмуш, лакин тәтбиг едилдикдә јанлыш нәтичәләр верән комплекс тә'лим системинин, бригада-лаборатор үсулунун вә с.-нин мәктәбләримиздә тәтбиг едилиб сонра исә ләғв едилмәсинин әсил сәбәби дә бу иди.

Дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг мәсәләси о заманлар, бир гајда олараг, тә'лим үсуллары сечмәклә әлагәләндирилирди. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән тә'лим үсулларыны «актив» вә «пассив» (јә'ни шакирдләри «фәаллашдыран» вә «пассивләшдирән») дејә ики група бөлүрләр.

РСФСР-дә нәшр олунан педагожи әдәбијјатда кениш мүзакирә олунан бу мәсәлә ара-сыра Азәрбајчанда нәшр олунан педагожи журналларда да ишыгландырылырды. Мәсәлән, республиканын педагожи әдәбијјатында о заманлар фәал иштирак едән педагог Ә. Һачызадә (1940-чы илдә вәфат етмишдир) «Мәктәб ишләринин методлары» адлы мәгаләсиндә тәдрис үсулларынын тәснифинә даир олан фикирләри, о чүмләдән мәшһур совет (рус) педагоглары Б. В. Всесвјатски вә А. П. Пинкевичин бу барәдә олан фикирләрини шәрһ едәрәк, бүтүн тә'лим үсулларынын «актив» вә «пассив» дејә ики група бөлүнмәсинә тәрәфдар олдуғуну билдирирди[1].

Ә. Һачызадә мәктәб мүһазирәси, китаб үзәриндә мүстәгил иш вә иллүстрасија кими үсуллары «пассив» һесаб едир вә јазырды ки, бу үсуллар тәтбиг едилән јердә «шакирдләр динләјир, мүәллим сөјләјир, бурада һәрәкәт мүәллимдә, јадда сахламаг исә шакирддәдир. Јенилик варса, о да мүәллимин данышығындадыр...». «Актив» үсулларын нүмајәндәси олараг о, лаборатор вә зәһмәт үсулларыны, хүсусән јарадычы вә мүстәгил үсул гәбилиндән «лаборатор-тәдгигат» методуну гејд едирди.

[1] Бах: «Јени мәктәб» журналы, № 8—9, 1929, сәһ. 10—17.

Азәрбајҹан Халг Маариф Комиссарлығынын о заман мәс'ул ишчиләриндән олан проф. П. П. Фридолин (1948-ҹи илдә вәфат етмишдир) исә «Јени мәктәбләр јени үсуллар тәләб едир» адлы мәгаләсиндә дејирди: «Лаборатор, екскурсија үсуллары вә Далтон-план — зәһмәт мәктәбинин мәгсәдини тә'јин едән бу үч әһәмијјәтли нөгтә актив зәһмәтин вә комплекс системинин әсасыны тәшкил етмәлидир. Јени зәһмәт мәктәбинин принсипләрини нәзәрдә тутараг, бунлардан башга һеч бир јени үсул тәтбиг етмәз вә етмәмәлидир»[1].

Гејд етмәлијик ки, тә'лим үсулларынын бу ҹүр тәсниф едилмәси вә үмумијјәтлә үсуллар һаггындакы бу ҹүр мүлаһизәләр о заманлар мүәјјән мүсбәт мә'на дашыјырды. Чүнки бу мүлаһизәләр көһнә мәктәбләрин ушағын тәшәббүскарлығыны вә фәаллығыны мәһдудлашдыран схоластик, әзбәрчилик үсулларына гаршы чеврилмишди вә тә'лим просесиндә шагирдләрин фәаллығыны тә'мин етмәји өзүнә мәгсәд котүрмүшдү. Лакин тә'лим үсулларыны «актив» вә «пассив» дејә груплашдыраркән мүәллимин ҹанлы сөзүнү, биликләр мәнбәји олан китаб үзәриндә ишләмәји, әјанилик принсипини һәјата кечирән иллүстрасијаны гијмәтдән салыб онлары «пассив» адландырмаға һагг газандырмаг олмазды. Кениш мүәллимләр күтләси јарарлы үсулларын һамысындан истифадә етмәји лазым билирди. Һәтта Ә. Һаҹызадә өзүнүн тәрәфдар олдуғу тәснифатларда һәлә мүәјјәнлик олмадығыны е'тираф едир вә шакирдләрә билик газандырмаг үчүн тәк бир методдан дејил, методларын синтезиндән истифадә етмәк лазымдыр — дејирди. Бу мүһүм мәсәләнин мүзакирәсиндә бурахылан ҹидди нөгсан ондан ибарәт иди ки, дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн мүхтәлиф тә'лим үсулларынын синтезиндән нә ҹүр истифадә етмәк мәсәләси мүәллимләрә изаһ едилмирди, шакирдләрин фәаллығы вә фәаллыг имканлары һәддән артыг гијмәтләндирилирди, мүәллимин рәһбәр ролу ашағы салынырды. О заманлар педагожи әдәбијјатда белә бир јанлыш фикир мүдафиә олунурду ки, шакирдләрин әсил фәаллығы онларын тәкбашына ишләмәләриндә, өзбашына өјрәнмәләриндә, өз-өзләринин јашајышларыны тә'мин етмәләриндәдир, мүәллим исә олса-олса мәктәбдә анҹаг мәсләһәтчи ролуну ојнамалыдыр. Әслиндә мәһз бу јанлыш фикир «мәктәбин өлмәси» кими елмә зидд нәзәријјәдән нәш'әт едән «лајиһәләр үсулунун» вә «Далтон-планын» тәнгидсиз олараг, бир гәдәр шәкли дәјишдирилмиш һалда (мәсәлән, Далтон-план әвәзинә — бригада-лаборатор үсулу кими) совет мәктәбләринә көчүрүлмәләринә јол ачды. Бу исә шакирдләри фәаллашдырмаг әвәзинә, әслиндә тә'лимин сәвијјәсини хејли ашағы салды.

Отузунҹу илләрдә вәзијјәт хејли дәјишди. Сов.ИКП МК-нын мәктәбләр һаггында о заманлар гәбул етмиш олдуғу мә'лум гәрарлар мәктәбләри методик тәһрифләрдән тәмизләди, мүәллимин ролуну јүксәлтмәк вә шакирдләрин әсил фәаллығыны тә'мин етмәк үчүн мүһүм көстәришләр верди. Лакин, тәәссүфлә демәлијик ки, бу көстәришләрә бахмајараг, тә'лим просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг мәсәләси нәзәри педагокикада лазыми јер тута билмәди. Дәрсдә мүәллимин ролуну јүксәлтмәк ҹәһдләри биртәрәфли кетди: һәр бир јени дәрсин мүәллим тәрәфиндән шәрһ едилмәси тәләби јанлыш олараг белә баша дүшүлдү ки, мүәллим тә'лим материалыны анҹаг шифаһи шәрһ јолу илә изаһ етмәлидир, шакирдләр исә бу изаһаты анҹаг динләмәли вә сонра да данышмалыдырлар. Нәтиҹәдә бир чох мүәллимләрин дәрси јекнәсәг шәкил алды. Шакирдләрин фәаллашдырылмасы мәсәләси исә дилдә тез-тез јада салынса да, ишдә она сәһләнкарлыгла јанашылды. Беләликлә, әкәр ијирминҹи илләрдә тә'лим просесиндә шакирдләрин ролу һәддән артыг гијмәтләндирилирдисә, отузунҹу илләрдә вә ондан сонракы илләрдә мүәллимин ролу һәддән артыг гијмәтләндирилмәјә башлады. Бу исә өзүнү шакирдләрин фәаллығыны тә'лимдә гијмәтләндирмәмәк шәклиндә көстәрди. Тәәссүф ки, көркәмли совет педагогларынын бу мәсәләјә даир вердикләри хәбәрдарлыг вә көстәришләр кениш мүәллим күтләсинә јахшы чатдырыла билмәди, нәтиҹәдә бу нөгсан кетдикҹә дәрин көк салмаға башлады. Бир сөзлә шакирдләрин дәрсдә тәшәббүскарлыг вә фәаллығыны инкишаф етдирмәјә аз фикир верилирди, шакирдләрә «јахындан көмәк» етмәк арзусу илә мүәллим һәр шеји шакирдләрә һазыр вермәјә чалышырды; ушаглардан исә «гуш баласы кими ағызларыны ачыб верилән шејләрин һамысыны» удмаг тәләб олунурду, «онлара мүәјјән дәрәҹәдә һәрәкәт сәрбәстлији, тәшәббүс көстәрмәк имканы» вермәк әвәзинә

[1] **Бах: «Јени мәктәб» журналы, № 5—6, 1926, сәһ. 25.**

унудурдулар ки, «ушаглары һәддиндән артыг гәјјумлуға кәтирмәк јарамаз»[1].

Тәәссүфлә демәлијик ки, бир чох мәктәбләрдә белә бир вәзијјәт индијә кими давам етмәкдәдир. Јалныз сон илләрдә, хүсусән Сов.ИКП-нин XX гурултајындан вә мәктәб һаггында Ганунун нәшриндән сонра рус дилиндә нәшр олунан педагожи әдәбијјатда бу мәсәләјә даир бир сыра мәгаләләр дәрҹ олунмаға башланмышдыр[2]. Азәрбајҹан дилиндә нәшр олунан педагожи әдәбијјатда исә бу мәсәлә һәлә инди өз әксини тапмаға башлајыр.

Мәсәләнин инди мәктәбләримиздә нә вәзијјәтдә олдуғуну објектив бир сурәтдә мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә Бакы шәһәринин мүхтәлиф мәктәбләриндә габагҹыл мүәллимләрин 15 дәрсинин стенографик һесабаты, 7 нөмрәли мәктәбдә исә V—VII синифләрдә 109 дәрсин протоколу тәртиб олунду. Бу дәрсләрин хронометражындан алынан мә'лумат көстәрир ки, дәрсдә вахтын әсас һиссәси (20—25 дәгигәси) шакирдләрин ев тапшырыгларыны неҹә јеринә јетирмәләри, о ҹүмләдән, кечмиш дәрси нә ҹүр өјрәндикләрини јохламаға сәрф едилир, дәрсин әһәмијјәтли һиссәси олан тә'лим материалынын мүәллим тәрәфиндән нағыл, тәсвир вә ја исбат јолу илә шәрһ едилмәсинә исә 10—15 дәгигә вахт верилир; галан 4—5 дәгигә исә шакирдләрин јени мөвзуну нә дәрәҹәдә баша дүшдүкләрини мүәјјәнләшдирмәјә вә мөһкәмләтмәјә һәср едилир. Бу барәдә даһа мүкәммәл јохлама ишини РСФСР Педагожи Елмләр Академијасы Педагогика Нәзәријјәси вә Тарихи Институтунун елми әмәкдашы А. Ф. Соловјова апармышдыр. Москва шәһәринин бир сыра мәктәбләриндә V—VII синифләрдә тарих мүәллимләринин 184 дәрсинин протоколуну тәртиб едиб, дәрсин мүхтәлиф мәрһәләләринә верилән вахты һесабламагла Соловјова мүәјјән етмишдир ки, дәрсин тәшкилинә дәрс вахтынын орта һесабла 4,2%-и шакирдләрин сорғусуна — 50,6%-и, јени материалын мүәллим тәрәфиндән шәрһинә — 37,1%-и, шәрһ едилмиш материалын мөһкәмләндирилмәсинә — 3,9%-и вә евә верилән тапшырыгларын шәрһинә — 1,1%-и сәрф едилмишдир. Һесаблама көстәрмишдир ки, тә'лим вахтынын

[1] *Н. К. Крупскаја,* Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 226—227.

[2] Бах: «Советскаја педагогика» журналы, №№ 3, 4, 6, 7, 8, 1959.

анҹаг 3,1%-дән шакирдләрин дәрсдә мүстәгил ишләмәләри үчүн истифадә едилмишдир.

Јенә һәмин тәдгигатчынын бу мәктәбләрдә тутдуғу 23 ҹоғрафија дәрсинин протоколу да дәрсләрдә вахт бөлкүсүнүн тәхминән јухарыдакы кими олдуғуну көстәрмишдир: шакирдләрин дәрсдә мүстәгил ишләмәләринә әһәмијјәтли мигдарда вахт верилмир. Мә'лум олмушдур ки, бу ҹоғрафија дәрсләринин 14-дә шакирдләрин һеч бир мүстәгил ишинә јер верилмәмиш, галанларында исә вахтын 5,2%-и бу мәгсәд үчүн истифадә едилмишдир[1]. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, шакирдләрин дәрсдә фәалијјәтләри анҹаг гулаг асмагла мәһдудлашдырылыр, онлара мүстәгил чалышма вәрдишләри ашыламаг вә өјрәндикләрини мисал вә мәсәлә һәллинә тәтбиг етдирмәк имканы галмыр. Анҹаг ешитмәјә вадар едилән шакирдләрин һәрәки фәалијјәтләри кифајәт дәрәҹәдә истифадә олунмадығындан вә ешитмә органы һәддән артыг јүкләндијиндән шакирдләр даһа тез јорулур, диггәтсизлик баш верир ки, бу да мәнимсәмә сәвијјәсинин хејли ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

Дәрсләрин мүшаһидәси һәм дә көстәрир ки, мәктәбләрдә бир гајда олараг анҹаг мүрәккәб дәрс типи тәтбиг олунур, јә'ни мүәллим кечмиш мөвзуну бир гәдәр сорушур, сонра јени мөвзуну шәрһ едир, әкәр вахт галарса, бир гәдәр дә данышдыгларыны шакирдләрдән сорушур вә евә тапшырыг вермәклә ишини битмиш һесаб едир. Мәсәлән, 7 нөмрәли мәктәбин VIII «б» синфиндә 1959-ҹу илин нојабр — декабр ајларында мүшаһидә едилән (протоколлашдырылан) 33 дәрсин, идман вә рәсмхәт дәрсләри мүстәсна едиләрсә, јердә галаны мүрәккәб дәрсдән ибарәт олмуш, галан синифләрдә дә вәзијјәт әсасән белә олмушдур. Доғрудур, синифләрдә програм үзрә бир неҹә контрол јазы ишләри апарылмыш, лакин бу, дәрсләрин тәшкилиндә олан јекнәсәглији һеч дә ләғв етмәмишдир. Ајдындыр ки, дәрсләрин бу ҹүр јекнәсәглији, шакирдләрин фәалијјәтини пассивләшдирир, онларын зеһни фәалијјәтиндә ләнкимә әмәлә кәтирир.

Биз бурада дәрсин тәшкили гајдаларыны мүзакирә етмәји өзүмүзә хүсуси мәгсәд көтүрмүрүк, анҹаг орасыны гејд етмәк истәјирик ки, дәрсләрин белә тәшкили, јә'ни

[1] Бах: *А. Ф. Соловјова,* Шакирдләрин дәрсдә дәрсликлә мүстәгил иши, «Советскаја педагогика» журналы, № 2, 1960, сәһ. 103.

вахтын чохунун ев тапшырыгларынын јохланмасына вә мүәллимин данышығына сәрф едилмәси шакирдләри фәаллашдырмаг имканыны һечә ендирир; шакирдләрин тә'лим материалыны дәрсдә мәнимсәмәјә, ону тәтбиг етмәк бачарығы газанмаға (чалышмалар) вахты галмыр; нәтичәдә бу мүһүм дидактик вәзифәләри јеринә јетирмәјин ағырлыг мәркәзи ев тапшырыгларынын үзәринә дүшүр ки, бу да шакирдләрин тә'лимлә һәддән артыг јүкләнмәләринә сәбәб олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллимләрин дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаға лагејд бахмасы онларын тә'лимдә кеҏидә галмаларыны төрәдән сәбәбләрдән бири олмушдур.

Бә'зи мүәллимләр шакирдләри дәрсдә фәаллашдырмаг имканынын үмумијјәтлә мәһдуд олдуғуну иддиа едир вә буну онунла әсасландырмаға чалышырлар ки, тәдрис програмлары һәддән артыг ағырдыр, бунун өһдәсиндән кәлмәк үчүн мүәллим тә'лим материалыны гыса бир мүддәт ичәрисиндә өзү шәрһ етмәк мәчбуријјәтиндә галыр, шакирдләри фәаллашдырмаг тәдбирләринә, о чүмләдән, онлары мүстәгил ишләмәјә алышдырмаг тәдбирләринә имкан вә вахт галмыр. Белә бир изаһатла разылашмаг чәтиндир.

Шүбһәсиз, тәдрис програмлары һәлә чох ағырдыр вә бунун өһдәсиндән кәлмәк үчүн мүәллимдән хејли кәркинлик тәләб олунур. Лакин габагчыл мүәллимләрин бу барәдә олан тәчрүбәләри көстәрир ки, дәрсләр сәмәрәли сурәтдә тәшкил едилдикдә, дәрсләрин мүхтәлиф типләриндән истифадә едилдикдә, шакирдләрин фәаллығы шәраитиндә јени мөвзулары шәрһ етмәк үчүн дә кифајәт дәрәчәдә вахт галыр, шакирдләри мүстәгил олараг чалышдырмаға да вахт тапылыр; нәтичәдә шакирдләр даһа фәал олур, даһа диггәтли олур, кеч јорулурлар, дәрсин кејфијјәти кетдикчә јүксәлир, дәрсин мәнимсәнилмәси даһа да јахшылашыр.

2. **Мәсәләнин маһијјәти вә актуаллығы.** Мә'лум олдуғу үзрә тә'лим чох мүрәккәб вә икитәрәфли бир просесдир. Мүәллим вә шакирдләрин биркә фәалијјәтиндән ибарәт олан бу просесдә, бир тәрәфдән мүәллим өјрәдир, о бири тәрәфдән исә шакирдләр өјрәнирләр. Бу просес өзбашына дејил, мүәллимин билаваситә рәһбәрлији алтында кедир. Мүәллимин өјрәтмә фәалијјәти тә'лим просесиндә һәлледичи, апарычы фәалијјәтдир; она көрә ки, мүәллим дәрс дедији фәннә аид олан тә'лим материалыны мүхтәлиф

јолларла шәрһ етмәклә бәрабәр шакирдләрдә јени-јени тәсәввүрләр вә анлајышлар јарадыр, онлары физики вә зеһни фәалијјәт көстәрмәјә сөвг едир, онларын өјрәнмә вә өјрәндикләрини тәтбиг етмәк фәалијјәтләрини тәшкил едир вә истигамәтләндирир. Шакирд дә бу просесин фәал бир иштиракчысыдыр; о зеһни вә физики гүввәләрини сәфәрбәр етмәклә, үзәринә дүшән тә'лим вәзифәләринин өһдәсиндән кәлир, өјрәнир. Мәһз буна көрә дә тә'лим просесинин нәтичәләри вә кејфијјәти, бир тәрәфдән мүәллимин усталығындан вә елми-педагожи һазырлығындан асылыдырса, о бири тәрәфдән, шакирдләрин бу просесдә көстәрдикләри фәаллыгдан асылыдыр. Бу исә педагожи һәгигәтдир ки, тә'лим просесиндә вә мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр нә гәдәр долғун фәалијјәт көстәрсәләр, дәрс бир о гәдәр мараглы кечәр вә онун нәтичәләри бир о гәдәр фајдалы олар. Мәһз она көрә дә мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин тезисләриндә дејилир ки, «Мәктәб тәһсилинин јенидән гурулмасы тә'лимин јалныз мәзмунуну дејил, методларыны да дәјишдириб шакирдин мүстәгиллик вә тәшәббүскарлығынын һәр васитә илә кенишләндирилмәсини тәләб едәчәкдир. Тә'лимин әјанилијини артырмаг, кинодан, телевизордан вә саирәдән кениш истифадә етмәк, елм вә истеһсалат әсасларынын тәдрисиндә мүчәррәдлији арадан галдырмаг лазымдыр. Мәктәбләрдә техники ихтирачылығы, шакирдләр тәрәфиндән јени чиһазлар вә моделләр, техники гурғулар јарадылмасы ишини, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә тәчрүбә ишләрини кениш өлчүдә инкишаф етдирмәк хүсусилә вачибдир»[1].

Бүтүн бунлар шакирдләрин дәрсдә вә дәрсдәнкәнар фәаллығыны артырмалы, тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәли, онларын һәјата даһа мүкәммәл һазырланмаларыны тә'мин етмәлидир. Мәктәб һаггындакы тезисләрин мәһз бу тәләбини јеринә јетирмәк мәгсәди илә Азәрбајчан мүәллимләринин IV гурултајынын мүрачиәтиндә көстәрилир ки: «шакирдләрин дәркетмә фәаллығынын артмасы вә онларын өзфәалијјәтинин гүввәтләндирилмәси јени мәктәбдә тәһсил просесинин әсас чәһәтләриндән

---

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 85.

биріни тәшкил етмәлидир. Биз кәнчләрдә китаб үзәриндә мүстәгил чалышмаг, әмәк аләтләриндән, машынлардан вә апаратлардан тәкбашына истифадә етмәк, әмәли һәјатда вә лабораторија ишләринин кедишиндә, истеһсалат тә'лими вә мәһсулдар әмәк просесиндә дүзкүн нәтичә чыхармаг вә дүзкүн мүшаһидә етмәк бачарығыны артырмалыјыг. Бу мәгсәдлә биз тәдрис методларыны гәти сурәтдә тәкмилләшдирмәлијик».

Инди мәктәбләримиздә бу истигамәтдә апарылан ишләр күндән-күнә кенишләнмәкдәдир. Бакы шәһәриндәки 31 нөмрәли орта мәктәбдә апарылан психоложи експериментләр көстәрир ки, шакирдләри тә'лим просесиндә фәаллашдырмаг јолу илә онларын тә'лим мүвәффәгијјәтләрини јүксәлтмәк үчүн мүәллимин әлиндә кениш имканлар вардыр.

Мәктәбин VI «г» вә VII «б» синифләриндә ријазијјат фәнни үзрә психолокија лабораторијасы тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллашдыглары заман онларда психи фәаллијјәтин нә чүр вә нә һәчмдә күчләндијини мүәјјән етмәји тәсдиг етмәк мәгсәди илә експеримент кечирмишдир. Бу експеримент ејни заманда тә'лим үсулларынын тәтбигинә даир дә гијмәтли нәтичәләр вермишдир. Шакирдләрдә психи фәалијјәтин күчләнмәси, онларын тә'лим әмәјинин кәркинлији илә әлагәдардыр. Тә'лим әмәјинин кәркинлији шакирдләрдә кәркин психи фәалијјәт ојадыр, кәркин психи фәалијјәт дә шакирдләрин тә'лимдә фәал олмаларыны тә'мин едир.

Мәһз она көрә јухарыда гејд олунан експериментдә тә'лим просесиндә шакирдләрин фәалијјәти күчләндирилмишдир. Бу мәгсәд үчүн шифаһи шәрһ үсулунун һәр јердә вә һәр заман јарарлы олмадығыны көрән тәчрүбәчиләр (експериментаторлар) евристик мүсаһибәјә даһа кениш јер вермиш, јени дәрсләрин шәрһиндә шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәләринә, «ахтарышлар» апармаларына, нәтичәләр чыхармаларына, мүгајисәләр етмәләринә, јени өјрәнилмиш гајдалара даир мүстәгил олараг мәсәлә вә мисалларын һәллинә хүсуси фикир вермишләр.

Експериментин илк нәтичәләри көстәрмишдир ки, дәрс просесиндә фәаллашдығы заман шакирдин көрмә, ешитмә кими дујғу органлары, диггәт, һафизә, тәфәккүр кими психи просесләри даһа дәгиг, һәм дә биркә фәалијјәт көстәрир. Ајры-ајры психи просесләрин фәаллашмасы бирликдә, шакирдин фәаллашмасына сәбәб олур.

Нәтичәдә, «експеримент гојулан синифдәки шакирдләрдә јаранан мүстәгил ишләмә вәрдишинин башга параллел синифләрдәки шакирдләрин газандығы вәрдишләрдән сәмәрәли вә фәал олдуғу ајдынлашмышдыр. Мәсәлән, VI «г» синфиндә III рүбүн ахырында кечирилән јазы ишиндә бир нәфәр дә гејри-мүвәффәг гијмәт алмамыш, IV рүбдә кечирилән ики јазы ишиндә јалныз ики нәфәр шакирд ишарә сәһвинә јол вермишдир. VII «б» синфиндә кечирилән јазы ишиндә 32 шакирддән јалныз 2 нәфәри «2» алмыш, галаны мүвәффәг олмуш, 23 нәфәри исә «5» алмышдыр. Һалбуки јазы иши контрол синиф олан VII «в» синфиндә дә апарылмыш вә бу синифдә 28 шакирддән 10 нәфәри гејри-мүвәффәг гијмәт алмышдыр»[1].

Дәрс просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаг дедикдә, биз, әввәлән, онларын долғун зеһни фәалијјәтлә дәрсдә иштирак етмәләрини, елми һәгигәтләрин изаһыны тәкчә диггәтлә ешитмәк дејил, һәм дә ахтарыб «тапмаға» чалышмаларыны, долғун вә мәнтиги мүһакимәләр јүрүдә билмәләрини, бачарыглы мүгајисәләр апара билмәләрини, јазылы вә әмәли ишләри мүстәгил олараг јүксәк кејфијјәтдә ичра едә билмәләрини нәзәрдә тутуруг.

Лакин бу, ишин бир чәһәтидир. Дәрсдә шакирдин фәаллығыны көстәрән әламәтләрдән бири дә онун китабдан мүстәгил олараг истифадә едә билмәси, мүәллимин изаһатындан, мүшаһидә етдији әјани васитәләрдән, нүмајиш етдирилән тәчрүбәләрдән, шәкилләрдән, истеһсалат екскурсијаларындакы мүшаһидәләриндән, лабораторишләриндән вә еләчә дә әмәк мәшғәләләриндән вә с.-дән нәтичәләр чыхармаға чалышмасындан ибарәтдир. Бу да аздыр.

Дәрсдә шакирдин фәаллығы онун өјрәнмиш олдуғу гајда вә ганунлары мисал вә мәсәлә һәллинә, чалышмалара, хүсусән истеһсалат характери дашыјан мәсәлә һәллинә сәрбәст тәтбиг едә билмәсиндә, билијини әмәли ишләрин, хүсусән әмәк тапшырыгларынын һәллинә тәтбиг едә билмәсиндә, мәсәләләрин, о чүмләдән лабораторијада һәлл едиләчәк мәсәләләрин һәллинә јарадычылыгла јанаша билмәсиндә ифадә олунмалыдыр вә с.

Дәрс просесиндә шакирдләри фәаллашдырманын нә гәдәр мүрәккәб бир мәсәлә олдуғу дедикләримиздән ај-

[1] Бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 47, 12 ијул, 1960.

дын олур. Бу мүһүм мәсәләнин һәлли, бир тәрәфдән, тәдрис материалларынын, фәннин хүсусиjjәтләриндән, о бири тәрәфдән шакирдләрин jаш хүсусиjjәтләри вә һазырлыгларындан, үчүнчү тәрәфдән дә, хүсусилә, мүәллимин усталығындан вә инадла бу истигамәтдә чалышмасындан асылыдыр.

Тә'лим просесиндә шакирдләри фәаллашдырманын јоллары вә гајдалары олдугча чохдур. Шакирдләри һәм ев тапшырыгларынын ичрасыны јохларкән, һәм онлара јени билик верәркән, һәм дә алынмыш биликләри мөһкәмләндирәркән вә мәсәлә, мисал һәллинә тәтбиг едәркән вә с. фәаллашдырмаг олар вә лазымдыр. Лакин биз бурада анчаг мәсәләнин бир чәһәтини, шакирдләри дәрс просесиндә јени биликләр өјрәдәркән фәаллашдырмаг мәсәләсини, бу мәгсәдлә евристик мүсаһибә вә синифдә китабдан мүстәгил истифадә етмәк мәсәләләрини ишыгландырмаға чалышачағыг.

3. Евристик мүсаһибә. Мә'лум олдуғу үзрә, шакирдләрә јени билик вермәк үчүн тә'лим үсуллары сечмәк фәннин вә тә'лим материалынын хүсусиjjәтләриндән, шакирдләрин һазырлығындан вә јаш сәвиjjәсиндән вә с. асылыдыр. Бу мәсәлә бир тәрәфдән дә өјрәнмә фәалиjjәтинин јоллары илә әлагәдар олан өјрәнмә просесинә әсасән үч истигамәтдә апарыла биләр. Шакирдләр јени билиji ја мүәллимин билаваситә изаһ етмәси нәтичәсиндә, ја мүәллимин рәһбәрлиji алтында өзләринин «ахтарыб-тапмасы» нәтичәсиндә, ја да бу ики јолун синтезиндән ибарәт олан үчүнчү јолла, јә'ни гисмән мүәллимин изаһы, гисмән дә шакирдләрин «ахтарыб-тапмалары» јолу илә ала биләрләр.

Шәрһетмә үсулу онун нағыл, тәсвир, изаһат, мәктәб мүһазирәси нөвләри шакирдләрә билиji системлә вә гыса мүддәт ичәрисиндә вермәк үчүн әлверишли олдуғундан мәктәбин јухары синифләриндә чох фајдалыдыр. Бу үсул шакирдләри чәтинлиjә салмадан биликләри һазыр бир шәкилдә вердиjиндән јухары синифләрдә онлар үчүн нисбәтән асан олур. Она көрә мүәллим шакирдләрә јени билик верәркән, лазым көрүлдүjү јердә һәмин үсулдан истифадә етмәлидир.

Лакин шәрһетмә үсулу (нағыл мүстәсна едиләрсә) мәктәбин орта вә хүсусән ашағы синифләриндә шакирдләр үчүн о гәдәр дә асан үсул һесаб едилә билмәз. Тәчрүбә көстәрир ки, тәсвир вә мәктәб мүһазирәси хүсусән мәктәбин (ашағы синифләри һәлә демирик) орта синифләриндә аз фајда верир. Чүнки бу үсуллар шакирдләрдән күчлү вә сабит диггәт тәләб едир, буну исә тә'лим просесиндә бу јашларда бүтүн ушагларда һәмишә тә'мин етмәк олмур. Шакирдләр мүәллимин нитгини 10—12 дәгигә динләдикдән сонра диггәтләри зәифләјир, мүәллимин изаһатынын һамысыны ајдын дәрк едә билмирләр. Верилән јени билиjин һеч олмазса бирчә чәһәтини диггәтсизлик үзүндән мәнимсәмәдикдә исә өјрәнмә просеси позулур, шакирд дәрсин галан һиссәсини баша дүшмүр. Дәрс мәзмуну е'тибары илә о гәдәр дә мараглы олмадыгда (бу исә һәр синифдә ола биләр), бир гәдәр чәтин материала һәср едилдикдә беләһаллар тез-тез тәкрар едилир. Бурадан да шакирдин тә'лимдә керидә галмасы үчүн зәмин һазырланыр.

Бә'зи мүәллимләр мүһазирә заманы шакирдләрин диггәтини сабит сахламаг мәгсәди илә мүхтәлиф јолларла (әјанилик тәтбиг етмәк, мараглы данышмаг вә с.) онларда мараг ојатмағы лазым билирләр. Шүбһәсиз, бу лазымлы бир јолдур вә мүмкүн олдугча бундан истифадә етмәк зәруридир. Лакин һәмишә шакирдләрин марағына архаланмаг чох чәтиндир.

Вахтилә К. Д. Ушински һаглы олараг јазырды ки, «фәннин өзүнүн мараг ојатмасына вә изаһатын мараглы гурулмасына јалныз университетләрдә үмид бағламаг олар; о да һәр заман олмур; орта вә ибтидаи мәктәбләрдә исә шакирдин фәнлә марагланачағыны көзләмәк олмаз. Бурада елә бир үсул ишләдилмәлидир ки, мүәллим бунун көмәjи илә бүтүн динләjичиләрин диггәтини һәмишә ојаг һалда сахлаја билсин[1].

Тәчрүбәләр көстәрир ки, шакирдләрин диггәтини һәмишә ојаг һалда сахламаг вәзифәсини мүәллимин шифаһи шәрһи лајигинчә јеринә јетирә билмир. Бу вәзифәнин өһдәсиндән даһа чох евристик мүсаһибә үсулу кәлә билир, чүнки шифаһи шәрһ үсулларына хас олан чәтинликләрин чоху евристик мүсаһибәдә арадан көтүрүлүр.

Јенә орада Ушински јазыр ки, «һәр бир мүәллим унутмамалыдыр ки, онун башлыча вәзифәси шакирди зеһни

[1] *К. Д. Ушински,* Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 74.

әмәјә алышдырмагдан ибарәтдир вә бу вәзифә фәннин өзүнү вермәкдән даһа әһәмијјәтлидир»[1].

Демәли, фәннә аид јени биликләри шакирдләрә һазыр бир шәкилдә вермәк, бу биликләр шакирдләр тәрәфиндән һәр нә гәдәр мәнимсәнилмиш олса belә, тә'лим вәзифәсинин һәлә һәлл едилмиш олмасы демәк дејилдир. Вәзифә бу билиләри вермәклә бәрабәр, шакирдләри зеһни әмәјә һазырламагдан ибарәтдир. Бу мәгсәдә хидмәт едән әлверишли үсуллардан бири исә евристик мүсаһибәдир. Мәһз евристик мүсаһибә үсулу илә шакирдләрә билик өјрәтмәнин фајдасыны нәзәрдә тутараг, К. Д. Ушински јазырды: «Шакирддә олан ики вә ја даһа чох тәсәввүрү чанландырмагла, онун диггәтини бу тәсәввүрләр арасында олан зиддијјәтләрә вә ја охшарлыглара чәлб етмәклә, мүәллим шакирд үчүн имканлар јарадыр ки, шакирд тамамилә мүстәгил олараг вә ја зәрури сајылан јардым сајәсиндә (бу јардым нә гәдәр аз оларса, бир о гәдәр јахшыдыр) зиддијјәтләри дәф едиб јени һәгигәт ачмаға наил олсун»[2].

Белә јол мәһз евристик мүсаһибә јолудур. Евристик мүсаһибә «тапмача» јолу дејил, лакин елә јолдур ки, онун васитәси илә шакирдләр билији мүәллимдән һазыр бир шәкилдә алмыр, ону өзләри «ахтарыр» вә «тапырлар». Евристик мүсаһибәнин бир чох һалларда, хүсусән ашағы вә орта синифләрдә үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, шакирдләрин дүшүнчәләрини фәаллашдырыр, онлары дәрсдә фәал сурәтдә иштирак етмәјә, фактлар, шејләр вә һадисәләр һаггында мүһакимәләр апармаға, фактлар вә шејләри мүгајисә етмәјә, сәрбәст олараг нәтичәләр чыхармаға өјрәдир. Евристик мүсаһибә шакирдләрдә јүксәк һәвәс ојадыр, онлары тәкчә билијин өзүнә јох, һәм дә ону «тапмаға» һәвәсләндирир өз гүввәләринә инамларыны артырыр, умумиләшдирмәк бачарыгларыны тәкмилләшдирир.

Евристик мүсаһибә үсулунун маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада мүәллим шакирдләрин һәјати тәчрүбәләринә, кечмишдә өјрәнмиш олдуглары биликләрә вә с. истинад едәрәк, өјрәдәчәји јени билији ачмаг үчүн шакирдләр гаршысына ардычыл суаллар гојур, бу суаллара ча-

[1] *К. Д. Ушински,* Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 75.

[2] *К. Д. Ушински,* Әсәрләри, X чилд, РСФСР ПЕА-нын нәшријјаты, сәһ. 421—422.

ваблар алмагла тәдричән онларын јени һәгигәти «тапмаларына» наил олур. Јени билији евристик јолла өјрәнән шакирдләр белә күман едирләр ки, јени һәгигәтләри онлар өзләри «тапырлар», бу исә шакирдләри руһландырыр, фәрәһләндирир, бу истигамәтдә јени гәләбәләр газанмаға сөвг едир. Н. К. Крупскаја ријазијјат дәрсләриндә шакирдләри мәнтиги дүшүнмәјә вә үмумиләшдирмәјә алышдырманын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк бу мүнасибәтлә мәктәбдә охудуғу вахт бу мәсәләјә даир өз мүәлliминин тәчрүбәләрини хатырлајыр. О јазыр: «Мүәллимимиз Литвинова бизә гајдалары нәтичә шәклиндә чыхармағы өјрәдирди. О заман биз кәсрләри кечирдик. Адәтән, ушаглар һансы рәгәмләри чәм етмәк, һансылары вурмаг вә с. лазым кәлдијини һәмишә гарышдырырдылар. Литвинова бу гајдалары өзү бизә изаһ етмир, бу гајдалары нечә мүәјјән етмәк лазым кәлдијини бизә өјрәдирди. Биз бу гајдалары мүәјјән едир вә синифдә дәфтәрләримизә јазырдыг; биз бу иши синифдә һеч бир көмәкчи мүәллимин јардымы олмадан көрүрдүк. Биз бу гајдалары мүәјјән етмәји өјрәндијимизә көрә чох гурурланырдыг»[1].

Мә'лумдур ки, ушаг билији һазыр һалда алдыгда јох, өзү дүшүнүб «тапдыгда» вә бу һәгигәтләри тапмаг јолларыны билдикдә даһа чох гүрурланыр. Ушағын билији бу чүр «тапмасы» ән чох евристик мүсаһибә үсулу илә дәрс апарыланда мүмкүндүр.

Бурадан белә бир нәтичә чыхарылмасын ки, биз бүтүн синифләрдә, бүтүн дәрсләри евристик мүсаһибә илә апармағы тәклиф едирик. Бу чох мә'насыз вә јанлыш бир тәклиф оларды. Биз ону демәк истәјирик ки, инди мәктәбләримизин чохунда мүәллимләрин һәр бир дәрси, демәк олар ки, фәргинә вармадан, шифаһи шәрһ јолу илә кечмәси педагожи нөгтеји-нәзәрдән әсла мәгсәдәмүвафиг дејилдир, дәрсләрин әһәмијјәтли бир гисмини, хүсусән ашағы вә орта синифләрдә евристик мүсаһибә үсулу илә апармаг мәгсәдә даһа мүвафигдир. Мүшаһидәләр вә дәрсләрин стенограммалары көстәрир ки, бир чох дәрсләр, һәтта ән тәчрүбәли вә ән һазырлыглы мүәллимләрин әлиндә белә, евристик мүсаһибә илә кетмәси лазым икән, шифаһи шәрһ јолу илә апарылыр. Мәсәлән, 1959-чу ил мај ајында Бакынын 25 нөмрәли мәктәбинин V «а» синфиндә

[1] *Н. К. Крупскаја,* Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 201.

Шәфигә Ҹабрајылованын «Шәрти фе'л» мөвзусунда, 172 нөмрәли мәктәбин IX «б» синфиндә Ә. Зәркәрлинин «Үчүзлү бучағын хассәләринә» даир кечдикләри дәрсләр әслиндә евристик мүсаһибә үсулу илә апарыла билдији һалда шифаһи шәрһ јолу илә апарылмышдыр. Бунун сәбәбини биз һеч дә бу мүәллимләрин методик ҹәһәтдән зәифлијиндә көрмүрүк. Бунун сәбәби шифаһи шәрһин артыг дәрәҹәдә универсаллашмасында, шакирдләрин јени дәрсләри анҹаг о јолла аз-чох дәрк етмәјә адәт етмәләриндә ахтармаг лазымдыр. Бә'зән мүәллим евристик мүсаһибә үсулу илә јени билији шакирдләрин өзләринә «тапдырмаға» чалышыр вә бу мәгсәдлә шакирдләрә суаллар верир, лакин бу гајдаја адәт етмәмиш шакирдләр мүәллимин суалларына гәнаәтбәхш ҹаваблар вермәдикдә, мүәллим вердији суаллара өзү ҹаваб вермәк мәҹбуријјәтиндә галыр, јә'ни дәрси јенә дә шифаһи шәрһлә апармаға мәҹбур олур.

Шифаһи шәрһлә һәр заман вә һәр дәрси демәк мүмкүн олдуғу һалда, евристик мүсаһибә илә һәтта мүмкүн олан дәрси белә кечәркән мүвәффәгијјәтсизлик баш верә биләр. Бунун үчүн шакирдләри бу үсулла ишләмәјә алышдырмаг, бу јолда инадла, сәбрлә ишләмәк лазымдыр; мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадыгда кери чәкилмәмәк, онун гаршысыны алмаға ҹәһд етмәк лазымдыр.

Евристик мүсаһибә үсулу илә дејилән дәрсләрин кедиши ачыг көстәрир ки, ишә мәһарәтлә јанашдыгда өјрәдилән һадисә вә һәгигәтләрин маһијјәти шакирдләрә мәнтиги сурәтдә ајдынлашыр, өјрәнмә просеси ардыҹыллыгла инкишаф едиб, һәр ан артыр. Евристик мүсаһибәнин лазыми нәтиҹә вермәси үчүн ону һәр јердә вә һәр заман јох, мүәјјән шәраитдә тәшкил етмәк лазымдыр. Һәмин шәртләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Евристик мүсаһибә шакирдләрин шәхси тәҹрүбәләринә истинад етмәлидир. Бу о демәкдир ки, мүәллим јени бир һәгигәти шакирдләрин өзләринә о заман «тапдыра» биләр ки, онларын шәхси тәҹрүбәләриндән, бу барәдә олан фактик биликләриндән (бунлар мәһдуд олса белә) истифадә етсин. Белә бир имкан мәсәлән, ана дили дәрсиндә шакирдләрин дили практик шәкилдә билмәк тәҹрүбәләриндән истифадә етмәк јолу илә әлдә едилә биләр. Тәбиәт һадисәләри һаггында ганунаујғунлуг «ахтарыларкән» шакирдләрин тәбиәт үзәриндә апардыглары мүшаһидәдән истифадә етмәк олар вә с.

Евристик мүсаһибә шакирдләрин әввәлләрдә мәнимсәмиш вә һафизәләриндә мөһкәмләнмиш биликләринә истинад етмәлидир. Белә бир имкан аз-чох бүтүн фәнләрдә, ријазијјат (хүсусилә һәндәсә), грамматика, физика вә кимја дәрсләриндә ола биләр.

в) Евристик мүсаһибәни шакирдләрин синифдә тәҹрүбә, шәкил, кино үзәриндәки мүшаһидәләри, истеһсалат, тәбиәт вә тарихи абидә вә музејләрә едилән екскурсијалардан алдыглары мә'лумат вә фактлар үзәриндә тәшкил етмәк олар.

г) Евристик мүсаһибәни шакирдләрин охумуш олдуглары мәтнләр әсасында да апармаг олар. Инди јени мөвзунун изаһында евристик мүсаһибәдән истифадә едән мүәллимләримиз аз дејилдир. 7 нөмрәли мәктәбин дәрс һиссә мүдири (Бакы шәһәри) Һ. Рзајева јолдаш «Шакирдләрин дәрсдә фәаллығыны артырмаг тәҹрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Мән шакирдләрин марағыны артырмаг, онларын дәрсдә фәал иштиракыны тә'мин етмәк үчүн мүсаһибәдән, хүсусән евристик мүсаһибәдән кениш истифадә едирәм. Мә'лум олдуғу кими, евристик мүсаһибә шакирдләри мүстәгил нәтиҹәләр чыхармаға сөвг едир. Мән, бу үсулдан хүсусилә V синфин ана дили дәрсләриндә кениш истифадә едирәм».

Рзајева һаглы олараг гејд едир ки, дәрсдә евристик мүсаһибәдән истифадә етмәк асан иш дејил, бу «мүәллимин дәрсә әввәлҹәдән даһа дәриндән һазырлашмасыны» вә дәрс заманы кәркин ишләмәсини тәләб едир.

Һ. Рзајева өз мәгаләсиндә V синфин грамматика дәрсләриндә евристик мүсаһибәдән неҹә истифадә етдијинә даир нүмунәләр дә көстәрир, о ҹүмләдән «Исим көкләриндән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр» адлы мөвзуну бу јолла неҹә кечдијини шәрһ едир. Лакин бир сыра мүәллимләр, хүсусилә тәҹрүбәсиз мүәллимләр өзләрини чәтинлијә салмыр, һәмин мөвзуну шакирдләрә е'лан етдикдән сонра, јазы тахтасына исим көкләриндән шәкилчиләр васитәси илә дүзәлмиш бир неҹә сифәт јазыб, бунларын әмәлә кәлмәсини өзләри изаһ едиб, бир неҹә мисал көстәрмәклә дәрси битмиш һесаб едирләр. Лакин Һ. Рзајева белә һәрәкәт етмир. О, јухарыда гејд олунан мөвзуну евристик мүсаһибә јолу илә шәрһ етмәк мәгсәди илә кечмиш мөвзунун сорғу-суалыны битирдикдән сонра јазы тахтасында ичәрисиндә исим көкләриндән шәкилчиләр васитәси илә дүзәлдиләси сифәт олан бир неҹә ҹүмлә

јаздырыр; о, чүмләләрдә олан исимләрин алтындан хәтт чәкдирир, исимләрин әламәт вә кејфијјәтини билдирән сөзләри исә чәрчивәјә алдырыр:

|Сусуз| чөлләр памбыг тарлаларына чеврилмишдир.

Шәһәр әтрафында |мејвәли| бағлар салынмышдыр.

Бачым |өлүмчүл| гушу сағалтды.

Мәнә |сүрмәји| палтар алдылар.

Ленинградда |тарихи| музејләр чохдур.

Бундан сонра мүәллим чәрчивәјә алынмыш сифәтләри јенә дә јазы тахтасында шакирдләрин өзләринә көк вә шәкилчиләринә ајыртдырыр: «су-суз», «мејвә-ли», «өлүм-чүл», «сүрмә-ји», «тарих-и». Исмин «нә», сифәтин исә «нечә» вә «нә чүр» «суалларына чаваб вердијини билән ушаглар мүәллимин онлара вердији ардычыл суалларла белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, сонуна шәкилчиләр артырмагла исимдән сифәт әмәлә кәтирмәк олар. Мүәллим исә онларын чыхардығы нәтичәнин дүзкүн олдуғуну тәсдиг етмәклә белә сифәтләрә дүзәлтмә сифәт, јахуд исми сифәт дејилдијини билдирир. Беләликлә, евристик мүсаһибә јолу илә шакирдләрин фәал иштиракы нәтичәсиндә, онларын кечмиш биликләриндән вә һәјати тәчрүбәләриндән истифадә едәрәк мүәллим јени анлајышы шакирдләрин өзләринә «тапдырды». Дәрсләрини чох заман бу јолла апаран Һ. Рзајева һаглы олараг јазыр: «Дәрсин бу гајдада апарылмасы шакирдләрин фәаллығыны даһа да артырыр. Онлар мөвзуну шүурлу сурәтдә мәнимсәјир. Әкәр әввәлләрдә бә'зи шакирдләр онлардан анчаг дәрс хәбәр алдыгда чаваб вермәји адәт етмишдиләрсә, инди онлар суал-чавабда фәал иштирак едир, јолдашларындан кери галмаг истәмирләр. Евристик мүсаһибәнин үстүн чәһәтләриндән бири дә будур ки, белә шакирдләр дәрсдә фәал иштирак етдикләринә көрә дәгигәләрин нечә кәлиб кечдијини һисс етмирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, евристик мүсаһибә үсулу илә апарылан дәрсләр көзәл нәтичә верир. Шакирдләр кечилән һәр бир мөвзуну мөһкәм мәнимсәјирләр»[1].

Мүәллимин чыхардығы бу нәтичә илә шәрик олмамаг мүмкүн дејилдир. РСФСР әмәкдар мүәллими А. П. Косо-

[1] «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 24 ијул, 1960, № 58.

вановун (Москва шәһәри, 319 нөмрәли орта мәктәб) јенә грамматикадан V синифдә евристик мүсаһибә јолу илә апардығы дәрс даһа сәчијјәви олдуғундан биз о дәрсин кедишини дә бурада вермәк истәрдик. Дәрсин әввәлиндә исим, сифәт, сај анлајышларыны шакирдләрлә бирликдә тәкрар етдикдән сонра мүәллим јени дәрсин мөвзусуну е'лан едир: «Бу күн биз нитгин јени бир үзвү илә таныш олачағыг. Нитгин хүсуси үзви олан әвәзлик һаггында мә'лумат алачағыг. Мүәллимин бу илк сөзләриндән, јә'ни өјрәнилмиш нитг үзвләрини сајмасындан, шакирдләр әвәзлијин, бу вахта гәдәр өјрәнмиш олдуглары мә'луматын мәнтиги давамы олдуғуну баша дүшдүкләриндән, мүәллим вахт итирмәдән мөвзунун шәрһинә кечир вә дејир: «Үч суала чаваб вермәк лазымдыр: 1) Әвәзлик нәјә дејилир? 2) Нитг үзвү кими, әвәзлијин хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир? 3) Нитгимиздә чүмлә ичәрисиндә әвәзлик нә кими рол ојнајыр? Биринчи суалдан башлајаг: Әвәзлик нәдир? Бу суалы јазын! (Мүәллим дә јазы тахтасында јазыр). Бу суала бирликдә чаваб вермәјә чалышаг. Башлајаг. Јазы тахтасыны ики һиссәјә бөләк. Сиз дә дәфтәринизин бир сәһифәсини бөлүн. Јазы тахтасынын сол тәрәфиндә мән мүхтәлиф чүмләләр јазачағам, сиз дә сағ тәрәфиндә һәмин чүмләләри, лакин јахшылашдырылмыш шәкилдә јазачагсыныз».

Мүәллим јазы тахтасынын сол тәрәфиндә үч чүт чүмлә јазыр, белә ки, бунлардан икинчиләрдә бир сөзүн тәкрарына јол верир. Мүәллим бу чүмләләрин һәр чүтүнү јаздыгча шакирдләрә мүрачиәт едиб икинчи чүмләни нә чүр јахшылашдырмағы онлардан сорушур. Шакирдләр дүзкүн чаваблар вердикләриндән һәмин чүмләләр јахшылашдырылмыш шәкилдә јазы тахтасынын икинчи тәрәфиндә гејд едилир. Мүсаһибә нәтичәсиндә јазы тахтасында вә шакирдләрин дәфтәрләриндә ашағыдакы јазылар алыныр ки, биз дә буну олдуғу кими русча веририк:

Школьники 4 марта отмечали юбилей Гоголя.	Школьники 4 марта отмечали юбилей Гоголя.
имя сущес.	местоим.
Школьники выступали с докладами и чтением произведений писателя.	Они выступали с докладами и чтением произведений писателя.

Мы провели интересную экскурсию.
прилаг.
Нам хочется больше интересных экскурсий.
Брат взял в библиотеке две книги
числ.
Сестра взяла две книги.

Мы провели интересную экскурсию.
местоим.
Нам хочется побольше таких экскурсий.
Брат взял в библиотеке две книги.
местоим.
Сестра взяла столько же.

Мәтндән көрүнүр ки, мүәллим тәдричән мисаллары чәтинләшдирмишдир. Биринчи ики чүмләдә тәкрарланан сөзләр тез нәзәрә чарпан вә асанлыгла әвәз едилән исим олдуғу һалда, икинчи ики чүмләдә тәкрарланан сөзләр сифәт кими, үчүнчү ики чүмләдә исә саj кими верилмишдир. Лакин буна бахмаjараг чүмләләрин гаршы-гаршыjа jазылмасы вә тәкрар едилән сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән әвәзликләрлә әвәз едилмәси шакирдләрә әjани сурәтдә көрүнүр.

Мүәллим онлары нәтичәjә jахынлашдырмаг вә нәтичәни онларын өзләринин чыхармасына имкан вермәк мәгсәди илә мүсаһибәни давам етдирир вә шакирдләрин өзләринә дедирдир ки, биринчи һалда әвәз едилән сөз — исим, икинчи һалда — сифәт, үчүнчү һалда — саj олмушдур.

Ушаглар үчүн аjдын олур ки, нитги jахшылашдырмаг мәгсәди илә орада тәкрар едилән исим, сифәт вә саjлары хүсуси сөзләрлә әвәз етмәк олар вә лазымдыр, белә сөзләр исә нитгин хүсуси үзвү — әвәзлик адланыр. Шакирдләрдә бу анлаjышы jаратдыгдан сонра мүәллим суал-чавабы давам етдирир вә jенә дә онларын өзләринә тапдырыр ки, әвәзлик чүмләдә тәкрар олунан сөзләри әвәз етмәклә нә әшjа, нә кеjфиjjәт вә нә дә саj билдирир. Бу исә онун нитг үзвү кими хүсусиjjәтини көстәрир. Беләликлә, әвәзлиjин мүсаһибәдә, чүмләдә, нитгдә оjнадыгы рол да аjдынлашдырылмыш олур[1].

Евристик мүсаһибәнин мәктәбләримиздә тәтбигинә даир бир мисал кәтирмәклә кифаjәтләнәк.

[1] Бах: *М. А. Данилов* вә *Б. П. Јесипов*, Дидактика, М. 1957, сәһ. 292—295.

Гах орта мәктәбинин кимjа мүәллими Р. Јусифов јолдаш «Кимjанын тәдрисиндә мүсаһибә үсулунун тәтбиг едилмәси тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә jазыр: «Мәктәбин jенидән гурулмасы һаггында Ганун һәр бир мүәллимдән тәдрисин кеjфиjjәтини даһа да jүксәлтмәjи, шакирдләрә верилән билиjин мөһкәм, давамлы олмасыны тә'мин етмәк үчүн сәмәрәли үсул вә jоллардан истифадә етмәjи тәләб едир. Өз тәчрүбәмдә јәгин етмишәм ки, дәрсләрин кедишиндә jекнәсәглик олдугда шакирдләрин марағы вә тәшәббүскарлығы азалыр. Она көрә дә дәрсләрин кедишиндә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг үчүн мүсаһибә үсулундан истифадә едирәм. Кечилмиш дәрсин тәкрары вә jени дәрсин изаһы мүсаһибә jолу илә апарылдыгда шакирдләрин диггәти һеч бир шеjдән jаjынмыр; һәр бир шакирд мүстәгил дүшүнәрәк чаваб верир. Бу үсулун үстүнлүjү бир дә ондадыр ки, шакирдләрин чоху мүсаһибәдә иштирак едир. Мүсаһибә үсулу өjрәнилмиш материалын сәмәрәли тәкрарына имкан верир. Мүсаһибә заманы мүәллим унутманын гаршысыны ала биләр»[1].

Бу мүлаһизәдән сонра мүәллим Јусифов мәгаләсиндә ики дәрси мүсаһибә үсулу илә нечә кечдиjини көстәрир. Онлардан бирини бурада дәрч етмәjи фаjдалы һесаб едирик. VIII синифдә «Јод вә онун һидрокенли бирләшмәләри» мөвзусуну тәдрис едәркән кечән мөвзуну («Бром вә онун бирләшмәләри» мөвзусуну) шакирдләрдән сорушдугдан сонра, jени мөвзуjа кечирәм. Мүсаһибәни елә гурурам ки, шакирдләр өз әввәлки биликләринә истинад едәрәк мүстәгил дүшүнүр вә чаваб верирләр. Мәсәлән, суаллары белә верирәм:

— Хлор вә брому биз һансы ардычыллыгла өjрәнмишик?

— Хлор вә брому физики хассәләри, кимjәви хассәләри, тәтбиги, тәбиәтдә тапылмасы вә лабораториjада алынмасы ардычыллығы илә өjрәнмишик.

— Бу күн биз jоду да һәмин план үзрә өjрәнәчәjик (jодун кимjәви ишарәсини jазы тахтасына jазырам).

— Јодун атом чәкиси нечәдир?

— Јодун атом чәкиси 127 о. в.-дыр.

— Атом чәкиси нәjә деjилир?

[1] Бах: Кимjа вә биолокиjа тәдриси (Методик мәгаләләр мәчмуәси), икинчи бурахылыш, 1960, сәһ. 32—37.

— Атом чәкиси атомун оксикен ваһидләри илә көстәрилән чәкисинә дејилир.

— Јодун грам-атому нәјә бәрабәрдир?

— Јодун грам-атому 127 грама бәрабәрдир.

— Грам-атом нәјә дејилир?

— Сајча елементин атом чәкисинә бәрабәр олан грамларла мигдарына һәмин елементин грам-атому дејилир.

— Атом чәкиси илә грам-атом арасында нә фәрг вардыр?

— Атом чәкиси бир атомун чәкиси олуб, оксикен ваһидләри илә ифадә олунур. Грам-атом исә, мадәнин бу ваһидләрә бәрабәр грамла чәкилмиш мигдарыдыр.

— Инди јодун физики хассәләри илә таныш олачағыг. Јод кристалларына бахын (кағыз үзәриндә шакирдләрә јод кристалларыны көстәрирәм).

— Јод нечә маддәдир?

— Јод түнд-боз рәнкли, кәскин гохулу бәрк маддәдир.

Јод кристалларыны сынаг шүшәсинә салыб ағзыны памбыгла бағлајараг, гыздыраг (спирт лампасынын үзәриндә гыздырырам).

— Бурада нә мүшаһидә етдиниз?

— Јод әримәдән бәнөвшәји рәнкли бухара чеврилир.

— Гыздырылдыгда маддәләрин бәрк һалдан (әримәдән) газ һалына вә ја әксинә, газ һалындан сүлб һалына кечмәсинә сублимасија дејилир. Јод кристалларыны суја салыб чалхалајаг.

— Нә кими дәјишиклик баш верди?

— Сујун рәнки дәјишди: сары-гырмызы рәнкли мәһлул алынды.

— Јод суда аз һәлл олур. Һәр һансы маддәдә јодун олуб-олмамасыны нишаста илә јохлајырлар. Нишаста мәһлулуна, чөрәк парчасына вә картоф кәсијинә јод дамчысы салаг.

— Нә чүр дәјишиклик баш верди?

— Нишаста мәһлулу, картоф кәсији, чөрәк парчасы јодун тә'սириндән түнд-көј рәнк алды.

— Јод нишаста илә тә'јин олундуғу кими, нишаста да јодла тә'јин олунур.

Јодлу суја бензин (јахуд бензол) төкүб чалхалајаг.

— Нә мүшаһидә етдиниз?

— Јод бензиндә һәлл олараг сујун үзәринә топланды.

— Инди кичик јод кристалы үзәринә азча спирт төкәк. Нә мүшаһидә олунур?

— Јод спиртдә јахшы һәлл олур. Јодун спиртдә мәһлулу јод тинктурасы адланыр. Бу да јаралары дезинфексија етмәк үчүн ишләдилир.

— Хлор вә бром һансы маддәләрлә реаксијаја кирир?

— Хлор вә бром металларла, һидрокенлә реаксијаја кирир. Јод да хлор вә бром кими металларла реаксијаја кирәрәк дузлар әмәлә кәтирир. Алүминиум тозу илә јод кристалларыны гарышдыраг.

— Нә мүшаһидә етдиниз?

— Алүминиум тозу илә јод кристаллары гаршылыглы реаксијаја кирди вә бәнөвшәји рәнкли түстү әмәлә кәлди.

Бир нәфәр шакирди јазы тахтасына чағырыб ашағыдакы реаксија тәнлијини јаздырырам:

$$2\,Al + 3\,J_2 = 2\,AlJ_3$$

— Алүминиум-јодид ағыр түстү шәклиндә алыныр. Түстүнүн бәнөвшәји рәнкә бојанмасына сәбәб јод бухарларынын түстүјә гарышмасыдыр. Јод һидрокенлә, хлор вә брома нисбәтән зәиф реаксијаја кирир. Јод да хлор вә бром кими металларла вә һидрокенлә бирләшәндә бирвалентли олур.

Бир шакирди јазы тахтасына чағырыб реаксијанын тәнлијини јаздырырам:

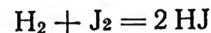

$$H_2 + J_2 = 2\,HJ$$

— Брому бирләшмәләриндән һансы маддә илә чыхармаг олар?

— Брому бирләшмәләриндән хлор васитәси илә чыхармаг олар.

— Хлор вә бром јоддан фәал олдуглары үчүн онлар јодлу бирләшмәләрдән јоду чыхарырлар. Калиум-јодид дузунун мәһлулуну һазырлајыб, ону ики һиссәјә бөләк: бир һиссәсинин үзәринә хлорлу су, икинчи һиссәсинә исә бромлу су әлавә едәк (тәчрүбәләри көстәририрәм).

— Нә мүшаһидә едирсиниз?

— Бу заман хлор вә бром јоду онун бирләшмәсиндән чыхардыр.

Бир шакирди јазы тахтасына чағырараг, ашағыдакы тәнликләри јаздырырам:

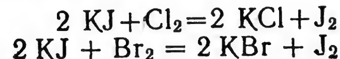

$$2\,KJ + Cl_2 = 2\,KCl + J_2$$
$$2\,KJ + Br_2 = 2\,KBr + J_2$$

— Хлорид туршусунун ән мүһүм дузлары һансылардыр?

— NaCl, KCl, AgCl хлорид туршусунун ән мүһүм дузларыдыр.

Јодун һидрокенли бирләшмәси олан һидрокен-јодидин суда мәһлулуна јодид туршусу дејилир. NaJ, KJ, AgJ јодид туршусунун мүһүм дузларыдыр. Хлорид туршусунун дузларындан AgCl, бромид туршусунун дузларындан AgBr суда һәлл олмајыб чөкүнтү вердији кими, јодид туршусунун дузларындан AgJ чөкүнтүдә алыныр.

Мүсаһибәни јекунлашдырдыгдан сонра шакирдләрә ев тапшырығы верирәм.

Бу дәрс тамам евристик үсул илә апарылмышдырса да, мүәллим шакирдләрин суал-чавабда фәал иштирак етмәсинә наил олмушдур. Дәрсин белә мүсаһибә үсулу илә кедишини көстәрдикдән сонра мүәллим һаглы олараг ашағыдакы нәтичәни чыхарыр.

«Демәли, мүсаһибә үсулу шакирдләрин һамысынын дәрсдә фәал иштиракына, онларын сәрбәст дүшүнәрәк чаваб вермәләринә, ирәличәдән өјрәнилән мөвзуларла јени мөвзунун мүгајисә едилмәсинә имкан верир. Мүсаһибә заманы шакирдләр нәинки јени мөвзуну өјрәнир, ејни заманда јаддан чыхармаға башладыглары мөвзулары да јенидән тәкрарлајыб мөһкәмләдирләр. Дәрсләрин әксәријјәти мүсаһибә илә тәдрис едилдикдә шакирдләрин чох аз һиссәси тә'лимдә кери галыр. Буна көрә дә кимја дәрсләриндә мүсаһибә үсулундан кениш истифадә едилмәлидир». Евристик мүсаһибә үсулундан истифадә етмәк истәјән мүәллим дәрсин јени биликләри шәрһ етмәк мәрһәләси үчүн чох вахт сахламалыдыр, чүнки гыса бир мүддәтдә евристик мүсаһибә јолу илә чәтин бир мөвзуну тәдрис етмәк олмаз.

Дәрсин јени биликләри шәрһ едән мәрһәләси үчүн чох вахт сахламағы нә чүр тә'мин етмәк лазымдыр? Шүбһәсиз, бу мүәллимин усталығындан, дәрсин һәр мәрһәләсиндә вахта гәнаәт етмәсиндән чох асылыдыр. Мәсәлән, дәрсә кәлмәмиш шакирдләри чәлд бир сурәтдә мүәјјәнләшдириб синиф журналына гејд етмәк әвәзинә, дәрсин 4—5 дәгигәсини шакирдләрин адынын бир-бир охунмасына сәрф едән мүәллимләрә бу нөгтеји-нәзәрдән һеч дә һагг газандырмаг олмаз. Лакин әсил мәсәлә ондадыр ки, дәрсин илк мәрһәләсиндә сорғу-суала вахтын 40—50 фаизини јох, аз вахт сәрф едилсин, бу мәрһәлә мүмкүн гәдәр

гысалдылсын. Бунун үчүн исә шакирдләрин билијинин чари һесаба алынмасыны сәмәрәләшдирмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф пријомлар тәтбиг едән мүәллимләр аз дејилдир: бә'зиләри јазы тахтасыны бир нечә һиссәјә бөлмәк вә јазылы суаллар вермәк јолу илә 3—4 нәфәрлә ејни заманда сорғу апарыр вә бу иши 10—12 дәгигәлијә битирирләр. Башгалары шакирдләрин ев тапшырыгларыны синифдә дејил, евдә јохлајыр вә бу мәгсәдлә шакирдин ики дәфтәри (№ 1 вә № 2) олур; мүәллим ев дәфтәрләриндән бирини јохламаг үчүн алыр, о бирини (јохланмыш) шакирдә гајтарыр. Бу јолла сорғу дөврүнү чох гысалдырлар. Бә'зиләри исә мәктәбин јухары синифләриндә, хүсусән ахшам мәктәбләриндә, чари һесабаалма мәгсәди илә зачот гајдасындан истифадә едирләр. Јә'ни чари јохлама васитәси илә мүәллим билијини һесаба ала билмәдији шакирдләрдән јарым илин сонунда дәрсдә вә ја дәрсдән сонра кечмиш олдуғу мөвзулар әтрафында сорушур вә она гијмәт верир вә с.

Беләликлә, гәнаәт едилмиш вахт јени билијин шәрһи мәрһәләсинә верилир вә бу јолла мүәллим тәләсмәдән евристик мүсаһибәнин тәтбигинә имкан тапыр.

Бурада мәгсәд тәкчә вахта гәнаәт етмәк дејил, һәм дә шакирдләри бу үсулла ишләмәјә алышдырмагдыр. Бу исә даһа мүрәккәбдир. Евристик үсулла јени билијин шәрһинә шакирдләрин чәлб едилмәси ишинә әслиндә, мәктәбин илк синифләриндән башламаг вә тәдричән јухары синифләрдә буну кенишләндирмәк лазымдыр. Белә олдугда, шакирдләр бу јолла сәмәрәли ишләмәјә, өјрәнмә просесиндә фәал иштирак етмәјә адәт едә биләрләр.

Шүбһәсиз, мәктәбин илк синифләриндә буна адәт етмәмиш шакирдләри дә бу үсулла ишләмәјә алышдырмаг мүмкүндүр. Бунун үчүн шакирдләри тәдричән бу үсулла ишләмәјә, дүшүнүб «тапмаға» адәт етдирмәк лазымдыр. Әввәлчә садә суаллар вә мәсәләләрдән башлајыб, сонра кетдикчә шакирдләри мүрәккәб мәсәләләр вә сualларын һәллинә чәлб етмәк јолу илә онларда өз гүввәләринә инам тәрбијә етмәк, мәнтиги тәфәккүрләрини кетдикчә инкишаф етдирмәк олар.

Евристик мүсаһибә үсулуну әлверишли бир сурәтдә тәтбиг етмәк үчүн, мүәллим өзү дидактик чәһәтдән јахшы һазырланмалы, ишин бүтүн гајдаларына мәһарәтлә јијәләнмәлидир. Бунун үчүн мүәллим өз методик сәвијјәсини јүксәлтмәк үзрә ишләмәли, тә'лим нәзәријјәсинин үмуми

мәсәләләрини јахшы мәнимсәмәлидир. Бу мәгсәдлә о, Азәрбајҹан вә рус дилиндә јазылмыш китаблардан («Педагокика»[1] вә «Дидактика»[2]) чох шејләр өјрәнә биләр.

Евристик мүсаһибәни сәмәрәли сурәтдә тәтбиг етмәк үчүн мүәллим онун тәшкилинә верилән тәләбләри јахшы билмәлидир. Мүәллим һәр шејдән әввәл билмәлидир ки, евристик мүсаһибә мәһз мүәллимин синифдә бүтүн шагирдләри мүсаһибәјә ҹәлб етдији заман јахшы нәтиҹә верә биләр. Лакин бу һәмишә мүмкүн олмур, чүнки синифдә отуран шакирдләрин тәфәккүр габилијјәтләри, дүшүнүб «тапмаг» имканлары мүхтәлиф олур. Мәһз она көрә дә мүәллим шакирдләрин һәр бирининн зеһни хүсусијјәтләрини билмәјә чалышмалыдыр. О билмәлидир ки, синифдәки шакирдләрин һәр бириндә мәнтиги тәфәккүр нә дәрәҹәдә инкишаф етмиш, онлардан һансы даһа дәрин, һансы даһа сәтһи дүшүнүр, јени анлајышы һансы ҹәлд, һансы ләнк дәрк едир, һадисәләр арасында олан әлагәләри һансы нә дәрәҹәдә тез вә кеч көрүр, бу әлагәләрдән јени нәтиҹәләр чыхармаға һансы нә ҹүр габилдир. Мәһз шакирдләри белә дәрин өјрәндикдә, мүәллим онларын һамысыны мүсаһибәјә ҹәлб етмәк имканы газаныр. Шакирдләрин һамысынын мүсаһибәдә фәал иштирак етмәсини тә'мин етмәк үчүн башга методик тәдбирләрә дә әл атмаг олар. Мүәллим мөвзуну ајдынлашдырмаг мәгсәди илә шакирдләр гаршысында јени бир суал гојдугда чалышмалыдыр ки, бу суал онларын һамысында мараг ојатсын, нә чох чәтин вә нә дә чох асан олсун. Һәр бир суалы ајры-ајры шакирдләрә дејил, бүтүн синфә вермәк лазымдыр. Даһа сонра фикирләшмәк үчүн шакирдләрә мүәјјән вахт верилмәлидир. Елә едилмәлидир ки, шакирдләр һәр бир суала тамамилә мүстәгил ҹаваблар версинләр. Һәм гүввәтли, һәм дә зәиф шакирдләрдән ҹаваб алмаг үчүн суаллар мүхтәлиф чәтинликдә олмалыдыр. Лакин елә етмәк лазымдыр ки, зәиф шакирдләр өз кериликләрини унутмасынлар. Суаллара ҹаваб тәләб едәндә, шакирдләрин ҹаваб вермәк арзуларыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу заман «гарадинмәз» шакирдләри дә унутмаг олмаз; бә'зән белә шакирдләр суаллара ҹаваб вермәјә габил олдуглары һалда әл галдырмырлар, онлары һәрәкәтә кәтирмәк дә мүәллимин борҹудур. Ҹаваб верәркән чәтинлик чәкән шакирдләрә јардымчы суаллар васитәси илә көмәклик көстәрилмәлидир. Мүһүм тәләбләрдән бири дә шакирдләрин ҹавабларыны диггәтлә јохламагдан, јанлыш ҹаваблары гәбул етмәјиб, ону башга шакирдләр васитәси илә дүзәлтмәјә, дәгигләшдирмәјә чалышмагдан ибарәтдир. Бу мүмкүн олмадыгда јанлыш ҹаваблары мүәллим өзү дүзәлтмәлидир. Ҹаваблары тәкҹә мәзмунҹа дејил, һәм дә грамматик гурулуш е'тибары илә јохламаг вә тәсһиһ етмәк лазымдыр.

Ҹаваблар дүзкүн ҹүмләләрдән ибарәт, ајдын, долғун вә дәгиг олмалыдыр. Мәсләһәтдир ки, мүәллим бир нәфәр шакирдин ҹавабы илә, дүзкүн олса белә кифајәтләнмәсин, бу барәдә башгаларынын да ҹавабларыны динләсин, онларын да өз фикирләрини сөјләмәсинә имкан јаратсын. Белә олдугда мүсаһибәјә даһа чох шакирд ҹәлб олунар, онлар ҹаваб вермәкдә мөһкәм вәрдиш газанар, фикирләрини ҹәсарәтлә сөјләмәјә адәт едәрләр.

Тәләбләрдән бири дә верилән суалларын ајдынлығыны, конкретлијини, мәнтигилијини вә ардычыллығыны тә'мин етмәкдир. Мүәллимин усталыгла суал верә билмәси һеч дә садә бир кејфијјәт дејилдир. Мүсаһибә вә онун мүхтәлиф нөвләри бүтүн синифләрдә, бүтүн дәрсләрдә бир тә'лим үсулу кими ишләнир; билијин шәрһиндә, мөһкәмләндирилмәсиндә, јохланмасында, мәшғәләјә башларкән, јекунлашдыраркән вә с. бу кими ишләрдә дә бу үсула әл атмаг лазым кәлир. Бу үсулда да ән ваҹиб үнсүр суалы верә билмәкдир. Сualларын дүзкүн, мәнтиги, шакирдләри ҹавабајөнәлдиҹи олмасындан чох шеј асылыдыр. Мәһз она көрә дә мүәллим шакирдләрә суаллар вермәк техникасына мүтләг јијәләнмәјә чалышмалыдыр.

4. Шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил ишини тәшкил етмәк јолу илә онлара јени билик өјрәтмәк. Шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил иши, мә'лум олдуғу үзрә тә'лим үсулларындан биридир вә бу үсул дилләр үзрә тәшкил едилән изаһлы гираәт дәрсләриндә, гисмән дә V—VII синифләр үзрә әдәби гираәт дәрсләриндә кениш тәтбиг едилмәкдәдир. Лакин бу үсулун башга фәнләр үзрә кечилән дәрсләрдә дә тәтбиг даирәси кенишдир вә тәәссүфлә демәлијик ки, буна бахмајараг, ондан һәлә мәктәбләримиздә сәмәрәли сурәтдә истифадә едилмир.

[1] Бах: *М. Меһдизадә, М. Мурадханов* вә б. «Педагокика», I һиссә, Бакы, 1958, сәһ. 144—149.

[2] Бах: Мүәллифләр групу, «Дидактика» (Алманҹадан тәрҹүмә едилмишдир), М. 1959, сәһ. 351—363.

«Бүтүн синифләрдә мүәллим материалы системлә шәрһ етмәлидир» тәләби, «һәр дәрси мүәллим һазыр бир сурәтдә шакирдләрә чатдырмалыдыр» мә'насында баша дүшүлдүјүндән, евристик мүсаһибә үсулу кими, дәрсдә китабдан мүстәгил истифадә етмәк дә, бир үсул кими истифадәсиз галмышдыр. «Бригада-лаборатор үсулу»нун мәктәб ишләри тәчрүбәсиндән кәнар едилмәси бә'зи мүәллимләрдә елә бир јанлыш фикир ојатмышдыр ки, куја шакирдләр үмумијјәтлә мүстәгил олараг китабдан јени билији өјрәнә билмәзләр, куја шакирд һәмишә китаба, бир гајда олараг, јалныз мүәллимин јени материалы шәрһиндән сонра мүрачиәт етмәлидир. Мәһз она көрә дә мәктәбләримизин тәчрүбәсиндә китабдан анчаг дил вә әдәби гираәт дәрсләриндә чалышмалар вә ев тапшырыгларыны јеринә јетирмәк ишиндә истифадә едилир. Һалбуки шакирдләрин китабдан, дәрсдә мүстәгил олараг јени билији өјрәнмәси јолу мәктәбин һәм орта, һәм дә јухары синифләриндә тәтбиг едилә биләр вә әсас тә'лим үсулларындан биринә чеврилә биләр. Мә'лум олдуғу үзрә китаб мүһүм билик мәнбәјидир. Әкәр шакирдләр дәрсдә китабдан мүстәгил олараг истифадә етмәјә алышдырылса, һәр бир мәктәблинин дәрсдә фәаллығы јүксәләр вә шакирдләр үмумијјәтлә, мүстәгил олараг китаблардан јени-јени билик кәсб етмәклә өз билик даирәләрини хејли кенишләндирәрләр. Бу исә совет кәнчләринин, истеһсалатдан ајрылмамагла, орта ихтисас вә али тәһсил алмаға һазырлашмасы үчүн кениш имканлар ачар. Али вә орта ихтисас тәһсилинин ахшам вә гијаби тәһсил һесабына кетдикчә кенишләндирилмәси кәнчләрин орта мәктәбдә икән, китабдан мүстәгил олараг истифадә етмәјә алышдырылмасыны вачиб бир педагожи тәләб кими гаршыја гојур. Мәһз она көрә дә шакирдин дәрсдә јени билији, китабдан мүстәгил өјрәнмәјә алышдырылмасы садәчә шакирдләри фәаллашдырмаг вәзифәси илә мәһдудлашмајыб, бөјүк бир мәдәнијјәт мәсәләсинин һәллинә хидмәт едир.

Сон заманлар педагожи әдәбијјатда бу үсула гаршы лагејд мүнасибәтин дәјишилмәсини тәләб едән вә бир чох габагчыл мүәллимләрин бу үсулдан истифадә едиб јахшы нәтичәләр әлдә етдијини көстәрән мәгаләләр дәрч олунмагдадыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән Енкелс шәһәр (РСФСР) орта мәктәбинин мүәллими Н. А. Королјов јолдашын «Самостојателнаја работа школников с книгој на уроках»[1] адлы мәгаләси хүсусилә диггәтәлајигдир. Бу мәгаләдә мүәллифин 1955—56-чы дәрс илиндә һәмин үсулун тәтбигинә даир апармыш олдуғу тәчрүбәнин јекунлары ишыгландырылыр. Тәчрүбәсини VIII, IX вә X синифләрдә физика вә ријазијјат дәрсләриндә апармыш олан Королјов јолдаш бу ишә мүәјјән һазырлыгла башламышдыр. Бу һазырлыгла мүәллим һәмин синифләрдә кичик вә садә мә'луматлары китабдан истифадә етмәклә шакирдләрә тапдырматдан кениш истифадә етмиш вә онларда јени һәгигәтләри «ачмаг» үчүн тәшәббүскарлыг вә фәаллыг көстәрмәк арзусу ојатмыш, бу барәдә онларда мүәјјән вәрдишләр әмәлә кәтирмишдир. О, парелел VIII вә IX синифләрин һәр бириндән бир тәчрүби (експериментал), бир дә контрол синиф мүәјјәнләшдирмиш ки, алынан нәтичәләри мүгајисә етмәк асан олсун.

Мүәллим тәчрүбә ишләринә белә башламышдыр. О, әввәлчә синифләрин һәр бириндә һәм физикадан, һәм дә ријазијјатдан јени мөвзуну китабдан шакирдләрлә коллектив сурәтдә охумуш, әсас мәфһумлары суаллар шәклиндә мүәјјәнләшдирмиш, мәтни јенидән шакирдләрә мүстәгил охутмуш вә суаллара чаваб һазырлајыб өјрәнмәләрини тапшырмышдыр. Сонра, нөвбәти дәрсләрдә шакирдләрин өзләринин јени билији мүстәгил сурәтдә китабдан өјрәнмәләрини тәшкил етмишдир. Бу дәрсләр, ашағыдакы гурулушда олмушдур:

1) јени материал һаггында илк кениш изаһат мүсаһибәси;

2) тапшырыг әсасында шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәси;

3) өјрәнилән материалын нечә мәнимсәнилмәсинин мүәјјәнләшдирилмәси (сорғу);

4) шакирдләрин сөјләмәси јолу илә өјрәнилмиш материалын мөһкәмләндирилмәси;

5) шакирдләрә өјрәнилмиш јени билији тәтбиг едә билмәк (мисал вә мәсәлә һәллинә) бачарыгларынын ашыланмасы;

6) јени билијин синифдә нечә өјрәнилмәсини нәзәрә алмагла евә тапшырыг верилмәси.

Тәчрүби синифләрдә дәрсләр, бу схемлә апарылдығы һалда, контрол синифләрдә әввәлки кими, мүәллимин шифаһи шәрһи вә евристик мүсаһибә үсуллары илә апа-

[1] «Советскаја педагокика» журналы, № 7, М. 1959, сәһ. 67.

рылмышдыр. Мүәллиф јазыр ки, тәчрүби вә контрол синифләрдә апарылан ишин нәтичәләрини мүгајисә вә тәһлил етдикдә, мә'лум олмушдур ки, «тәчрүби синифләрдә рүб мүддәтиндә шифаһи сорғуда һәр бир шакирдин алмыш олдуғу гијмәтләрин сајы контрол синифләрдә һәр шакирдин алдығы гијмәтләрдән ики дәфә чохдур». Синифләрә верилән контрол јазы ишләринин нәтичәләри исә көстәрмишдир ки, тәчрүби синифләрин шакирдләри нәзәри тә'лим материалыны даһа долғун мәнимсәмишләр; онлар мәсәләнин һәллини әтрафлы изаһ етмәји даһа јахшы бачарырлар. Контрол јазы ишләри үзрә тәчрүби синифләрә верилән ә'ла вә јахшы гијмәтләрин сајы, контрол синифдәкиндән хејли артыг олмуш, зәиф шакирдләрин сајы исә ики дәфә аз олмушдур. Мүәллиф һәм дә гејд едир ки, имтаһанлар тәчрүби синифләрдәки шакирдләрин даһа долғун, даһа мәнтиги вә инамла чаваблар вердијини көстәрди. «Бүтүн бунлар һәр бир шакирдин зеһни фәалијјәтини дәрсдә фәаллашдырмаға, билијинин кејфијјәтини јахшылашдырмаға, онда јени биликләри мүстәгил кәсб етмәк бачарығы тәрбијә етмәјә хидмәт едир»[1].

Белә бир тәчрүбәнин нәтичәләрини гијмәтләндирмәк мүмкүн дејилдир. Бу тәчрүбә ачыг сурәтдә дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг мәгсәди илә китабдан јени биликләри шакирдләрә мүстәгил оларaг өјрәтмәнин вачиб олдуғуну, бундан бир үсул кими истифадә етмәнин зәрури олдуғуну исбат едир. Лакин бу тәчрүбәдә бә'зи зәиф чәһәтләри дә гејд етмәмәк олмаз: бу тәчрүбәдән көрүнүр ки, мүәллим ев тапшырыгларынын ичрасыны јохламағы вә кечмиш мөвзуну шифаһи сорғу илә јохламағы, демәк олар ки, ләғв етмишдир. Доғрудур, буну мүәллим онунла изаһ едир ки, ев тапшырыгларыны јохламаг вә көһнә мөвзуну сорушмаг дәрсдә чох вахт алыр вә беләликлә, јени мөвзуну изаһ едиб мөһкәмләндирмәјә вә с. кифајәт гәдәр вахт галмыр. Чәтинликдән чыхмаг үчүн һәмин мүәллим шакирдләрә ики иш дәфтәри сахладыр вә тапшырыглары јохламаг үчүн дәфтәрләрдән бирини (мәс. № 1) алыр, о бирини (мәс. № 2) шакирдләрә гајтарыр.

Әкәр мүәллимин ишлә јүкләнмәси нәзәрә алынмазса, бу јахшыдыр. Лакин көһнә мөвзунун јохланмасыны ләғв етмәклә разылашмаг мүмкүн дејил. Королјов јени мөвзуну өјрәнән заман һәмин дәрсдә шакирдләрдән ону сорушуб гијмәт верир ки, буну мәгсәдәмувафиг һесаб етмәк олмаз. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр китаб үзәриндә ишләмәк вәрдиши газанмагла бәрабәр, көһнә мөвзуну јени мөвзудан габаг данышмаға да вахт тапсынлар.

[1] «Советскаја педагокика» журналы, № 7, М. 1959, сәһ. 74.

Тә'лим үсуллары сырасында өзүнә мөһкәм јер тутдуғда, бу үсул ән чох јухары синифләрдә тәтбиг едилән үсуллардан биринә чеврилә биләр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, орта синифләрдә дә бу үсулдан истифадә етмәк шакирдләрин дәрсдә фәаллығыны хејли артырыр, тә'лим мүвәффәгијјәтини хејли јүксәлдир. Јухарыда ады чәкилән А. Ф. Соловјова јолдаш Москва мәктәбләринин бириндә һәмин үсулу V—VII синифләрдә тарих дәрсләриндә тәчрүбә шәклиндә тәтбиг етмиш вә чох гијмәтли нәтичәләр әлдә етмишдир. 1955—56-чы дәрс илиндә о, V синифдә експериментә башлајараг, өз ишини 1956—57-чи дәрс илиндә VI синифдә, 1957—58-чи дәрс илиндә VII синифдә, јә'ни һәмин тәркибдә олан шакирдләрлә давам етдирмишдир. Тәчрүби синфә контрол олмаг үзрә башга паралел бир синифдә дә тарих дәрсләрини һәмин мүәллим апармышдыр.

О тәчрүбә гојдуғу синифдә дәрсин мүхтәлиф мәрһәләләриндә шакирдләри тәдричән китабдан мүстәгил истифадә етмәјә алышдырыб, белә бир мүсбәт нәтичә әлдә етмишдир ки, V синифдә тә'лим вахтынын 34—35 фаизи, VI синифдә 40—42 фаизи, VII синифдә 45—46 фаизи мүстәгил ишә сәрф едилмишдир. Һалбуки контрол синифдә вә мәктәбин башга синифләриндә әввәлки ади гајда илә кечилән тарих дәрсләриндә шакирдләр тә'лим вахтынын 95 фаиздән чохусуну мәһз динләмәклә кечирмишләр.

А. Ф. Соловјова јазыр: «Тәчрүбәмиздән топланан материал көстәрир ки, шакирдләрин дәрсликлә мүстәгил ишләмәси дәрсдә тә'лим просесинин мүхтәлиф мәрһәләләриндә сәмәрәли тәшкил едилә биләр, мүәллим вә шакирдләрин дәрсдәки башга бүтүн фәалијјәт нөвләри илә мәнтиги олараг әлагәләндирилә биләр». О, һаглы олараг һәм дә белә бир нәтичәјә кәлир ки, шакирдләрин дәрслик үзәриндә мүстәгил ишинин мәзмун вә методикасы мүәллимин тә'лим материалыны нечә өјрәтмәсиндән вә тә'лим просесиндә өз рәһбәр ролуну нечә тә'мин етмәјә чалышмасындан асылыдыр. Мәһз она көрә дә һәм тә'лим материалынын шәрһи вә һәм дә дәрсин башга мәрһәләләриндә шакирдләрә вериләчәк тапшырыгларын сечилмәсинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр ки, шакирдләрин

јарадычы фәалијјәтләри күчләндирилсин. Биз Соловјова јолдашын апармыш олдуғу експериментин бүтүн кедишини бурада көстәрмәк фикриндә дејилик. Лакин онун бир чәһәтини гејд етмәклә кифајәтләнәчәјик. Соловјова јазыр: «Јени тә'лим материалынын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси просеси тарих дәрсләриндә бир ға̄јда олараг мүәллимин мөвзуну шәрһ етмәси илә башланыр. Апардығымыз тәчрүбәдә биз дәрсдә тә'лим материалыны өјрәтмәјин сәчијјәсини вә гисмән дә мүәллимин шәрһетмә методикасыны дәјишдирдик. Дәрсин мөвзусундан, һәмчинин материалын дәрсликдә нечә шәрһ олунмасындан асылы олараг мүәллим јени материалы елә нәгл етмәјә чалышды ки, мүтләг шакирдләрин дәрсликдән мүстәгил өјрәнмәләри үчүн бир нечә чәһәт шәрһ едилмәмиш галсын. Бу материал мүхтәлиф шәкилдә дүшүнүлмүш тапшырыглар васитәси илә шакирдләрә верилди вә буна дәрсдә мүәјјән вахт ајрылды. Бу тапшырыгларын јеринә јетирилмәси шакирдләрдән механики сурәтдә өјрәнмәји дејил, дәрсликдәки материалы диггәтлә охумағы тәләб едир. Мәсәлән, Марафон дөјүшләри һаггындакы әсас фактлара даир шакирдләрә мә'лумат вердикдән сонра мүәллим V синиф шакирдләринә тапшырды ки, онун һекајәси вә дәрсликдәки материала әсасән, Иран гошунларынын сајча чох олмасына бахмајараг, Марафон дөјүшләриндә јунанларын нә үчүн галиб кәлдикләрини изаһ етсинләр. VI синифдә «Гәрби Рома империјасынын сүгуту» мөвзусуну кечәркән, мүәллим шакирдләрә тәклиф етди ки, онун шәрһинә вә дәрсликдәки материала әсасән 200-чү сәһифәдә чыхарылан ашағыдакы нәтичәни — «Рома империјасындакы үсјанлар вә «барбарларын» империјаја һүчуму Гәрби Авропада тәсәррүфат вә мәдәнијјәтин даһа да инкишаф етмәсинә мане олан гулдарлыг гурулушуну дағытды» нәтичәсини изаһ етсинләр».

Көрүндүјү кими, Соловјованын шакирдләрә дәрсдә мүстәгил иш үчүн вердији тапшырыглар мүхтәлиф олмагла, онлары һәм мүәллимин шәрһиндән, һәм дә китабдакы материалдан диггәтлә истифадә етмәк јолу илә мүстәгил нәтичәләр чыхармаға өјрәдир.

Бу тәчрүбәдән белә бир нәтичә чыхарыла биләр ки, шакирдләри китабдан мүстәгил истифадә етмәјә алышдырмаг үчүн онлара бирдән-бирә бөјүкһәчмли мәтни өз-

башына өјрәнмәк үчүн вермәмәли, о мәтнин ичәрисиндә шәрһ едилмәмиш сахланан ајры-ајры мәсәләни өјрәнмәји тапшырмалыдыр. Бу барәдә мөһкәм вәрдиш газанмыш шакирдләрә сонра чәтин олмајан материалы тамамилә дәрсликдән өјрәнмәји тапшырмаг олар.

Вәзифә шакирдләри китабдан һәр һансы чүр истифадә етмәјә алышдырмагда дејил, онлары китабдан шүурлу сурәтдә мүстәгил истифадә етмәјә алышдырмагдадыр. Бунун үчүн исә габагчыл мүәллимләр шакирдләри материалын планыны тутмаға алышдырмаға хүсуси фикир верирләр. Онлар бу мәгсәдлә, материалы шәрһ етдикдән сонра шакирдләрә план верир вә о планла һәмин материалы тәкрар етмәји тәләб едирләр. Сонра мүәллим шакирдләрлә бирликдә коллектив сурәтдә мәтнин планыны тутур вә ушаглары бу ишә алышдырыр. Бир нечә белә чалышмадан сонра әввәлчә садә материал, сонра даһа мүрәккәб материал үзрә шакирдләрә там мүстәгил олараг өјрәнмәјә башладыглары јени материалын планыны тутмаг вәрдиши газандырырлар. Бүтүн бунлар шакирдләри дәрсликдән вә үмумијјәтлә китабдан мүстәгил истифадә етмәјә алышдырыр ки, бунун да шакирдләрин өјрәнмә фәалијјәтини күчләндирмәкдә ролу бөјүкдүр. Н. К. Крупскаја шакирдләри китаб үзәриндә мүстәгил олараг чалышмаға алышдырмағын мәктәбләримиз гаршысында мүһүм бир вәзифә кими дурдуғуну гејд едәрәк јазырды ки:

«Башлыча чәһәт будур ки, шакирдләр охудуглары јазыларын ән мүһүм чәһәтини дәрк етмәји бачармалыдырлар, материалдан баш чыхармағы өјрәнмәлидирләр. Биздә адамлары тәкбашына чалышмаға алышдырмаг иши исә ахсајыр»[1].

Шакирдләри китабдан мүстәгил истифадә етмәјә алышдырмаг, бу јолла онларда китабдан јени билик әлдә етмәк бачарығы јаратмаг чох мүһүм вә вачиб бир мәсәләдир. Бунун мүвәффәгијјәтлә һәллинә наил олмаг үчүн ишә I—IV синифләрдән башламаг лазымдыр. Педагожи мәтбуатдан мә'лумдур ки, бу барәдә дә мүәјјән експериментләр апарылмыш, мүсбәт нәтичәләр әлдә едилмиш вә дәјәрли тәчрүбәләр топланмагдадыр. Педагожи елмләр намизәди М. Л. Закожурникованын Москва шәһәриндәки 315 нөмрәли мәктәбдә апармыш олдуғу тәчрүбә бу чәһәт-

[1] *Н. К. Крупскаја*, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 265.

дән чох сәчијјәвидир. «Самостојателнаја работа на уроке русского јазыка, как основа приобретенија учашимсја новых знаниј»[1] — адлы мәгаләсиндә М. Л. Закожурникова һаглы олараг гејд едир ки, шакирдләрин билијини мөһкәмләндирмәк үчүн јохлама ишләри ибтидаи синифләрдә чохдан тәтбиг едилир. Лакин мүәллимләрин тәчрүбәсиндән шакирдләрә јени биликләр өјрәтмәк мәгсәди илә бу үсулдан истифадә едилдији көрүнмүр вә методик әдәбијјатда да бунун ады чәкилмир. 1959—60-чы дәрс илиндә Москванын 315 нөмрәли мәктәбиндә јени билик өјрәтмәк мәгсәди илә шакирдләрә мүстәгил олараг тапшырыглар ичра етдирмәк, о чүмләдән китаб үзәриндә онлары мүстәгил чалышдырмаг тәчрүбәси көстәрди ки, бу иш формасы ибтидаи синифләрдә дә мүмкүндүр. Дүзкүн тәшкил едилдији заман бу үсул һәм шакирдләрә билик өјрәтмәк, һәм дә онларын фәаллашдырылмасы вә үмуми инкишафы нөгтеји-нәзәриндән јахшы нәтичә верир. Закожурникова јени биликләр өјрәтмәк мәгсәди илә һәр дәрсдә шакирдләрә мүстәгил ичра етмәк үчүн бир сыра тапшырыглар тәклиф етмишдир. Бунларын јеринә јетирилмәси шакирдләрдән мүәјјән дәрәчәдә кәркин зеһни фәалијјәт, диггәт вә сә'ј тәләб етмишдир. Һәмин үсулу тәтбиг едәркән мүәллим шакирдләрин һансы биликләри әлдә етдијини вә буну тә'мин етмәк үчүн һансы тапшырыгларын ичра едилмәси лазым кәлдијини әввәлчәдән дәгигләшдирмишдир.

Мүәллим шакирдләрин мүстәгил ишләрини мүхтәлиф шәкилдә тәшкил едир: ја әввәлчәдән һазырланмыш тапшырыглары јазы тахтасында гејд едир вә ја шифаһи сурәтдә верир, шакирдләр исә чалышмаларын нөмрәләрини гејд едирләр; јахуд да габагча вәрәгәдә јазылмыш тапшырыглар шакирдләрә пајланыр. Мүәллим ејни заманда, шакирдләрә дәрсдә нәләри ичра едәчәкләри вә нәләри өјрәнәчәкләрини јахшы ајдынлашдырыр. Бу јолла иш апаран Закожурникованын дәрсләри ашағыдакы гурулушда олур:

1) ушагларын мөвзуја даир әввәлчәдән өјрәнмиш олдуглары биликләрин тәкрары (јада салынмасы) вә јохланмасы (әкәр буна еһтијач варса);

2) јени мөвзунун ирәли сүрүлмәси;

[1] «Началнаја школа» журналы, № 3, М. 1960, сәһ. 26—32.

3) шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили;

4) шакирдләрин мүстәгил иши (20—25 дәгигә);

5) тапшырыгларын јеринә јетирилмәсинин јохланмасы; мүстәгил иш јолу илә әлдә едилән биликләрин јохланмасы вә мөһкәмләндирилмәси;

6) евә тапшырыг верилмәси.

Мүәллимин шакирдләрә вердији тапшырыглар һаггында там тәсәввүр әлдә етмәк мәгсәди илә онун бу јолла IV синифдә рус дили үзрә вердији дәрсләрдән бириндә јазы тахтасында јазылмыш тапшырыглары мисал көстәрәк.

Мөвзу: «Нә кими сөзләр әвәзлик адланыр».

Нәләри ичра етмәли	Нәләри билмәли
1. «Дивар гәзети» адлы мәтни ики дәфә охумалы вә ајрылмыш сөзләри јазмалы.	1. Һансы нитг үзвүнү өјрәнмәјә башламышыг.
2. 58-чи сәһифәдә олан ики тә'рифи јадда сахламалы (194 вә 145 нөмрәли чалышмалар).	2. Әвәзлик адланан сөзләри сөјләјин.
3. 193 нөмрәли чалышманы јеринә јетирмәли.	3. 1-чи, 2-чи, 3-чү шәхс әвәзлијини сөјләјин.

Тапшырыглар бу гајда илә шакирдләрә чатдырылдыгдан сонра, онлар китаб үзәриндә 20—25 дәгигә мүстәгил ишләјир вә чалышмалары ичра едирләр. Мүәллим исә тапшырыгларын дүзкүн јеринә јетирилмәсинә нәзарәт едир, еһтијачы олан шакирдә фәрди јардым көстәрир, тапшырыгларын нә дәрәчәдә јеринә јетирилмәсини јохлајыр, әлдә едилән јени биликләри мөһкәмләндирир вә нәһајәт, евә тапшырыг вермәклә дәрси баша чатдырыр.

Ибтидаи мәктәб шакирдләрини дәрс просесиндә фәаллашдырмаг мәгсәди илә бу кими ишләр бир сыра башга мүәллимләрин дә фәалијјәтиндә, һәм дә тәкчә дил дәрсләриндә дејил, һесаб, тарих вә әмәк дәрсләриндә дә өзүнү көстәрмәјә башламышдыр. Мәтбуатдан мә'лумдур ки, «Азәрбајчан мәктәбләринин дә бир сыра ибтидаи синиф мүәллимләри бу мәсәләјә хүсуси фикир вермәјә башла-

мышлар»[1]. Belə бир башланғыч фәрәһләндиричидир. Шакирдләр тапшыргылар үзәриндә мүстәгил ишләдикдә бүтүн зеһни гүввәләрини сәфәрбәр едир, кәркин чалышырлар, нәтичәдә, јени биликләри тез мәнимсәјир, мүстәгил зеһни фәалијјәт көстәрмәјә алышыр вә күндән-күнә фәаллашырлар.

Лакин биз белә бир фикирдә дејилик ки, дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн јарарлы үсуллар анчаг евристик мүсаһибә вә китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәкдир. Белә бир иддиа чох јанлыш оларды. Мәсәлә тә'лим үсулларыны бир-биринә гаршы гојмагда дејил, мүәллимин усталығында, бу үсуллардан сәмәрәли истифадә етмәсиндәдир. Мәктәбләримиздә истифадә едилән үсулларын һәр бири тәчрүбәли мүәллим үчүн фајдалыдыр. Шакирдләри дәрсдә фәаллашдырмаг үчүн уста мүәллим бунларын һәр бириндән, мәсәлән, һәм нағылетмә вә мүһазирәдән, һәм мүсаһибә вә лаборатор мәшғәләләриндән вә с. истифадә едә биләр вә етмәлидир.

Бакыдакы 132 нөмрәли орта мәктәбин тарих мүәллими, тарих елмләри намизәди Әлимирзә Меһдијев јолдаш јени мөвзунун изаһында нағлетмә үсулундан чох истифадә едир, лакин бунунла бәрабәр о шакирдләрини һәмишә дәрсдә фәал олмаға, диггәтлә динләмәјә, мүсаһибә заманы фәал иштирак етмәјә тәһрик едир. V синифдә апардығы тарих дәрсләриндә шакирдләри фәаллашдырмаг тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк Ә. Меһдијев јазыр: «Шакирдләри јормамаг үчүн онларын диггәтләриндәки кәркинлији мүәјјән вахтда дәјишдирмәк лазымдыр. Методик чәһәтдән бу, белә ичра олунур: мүәллим јени материалы һиссә-һиссә изаһ едир, лазым кәлдикдә изаһаты дајандыраараг, шакирдләрлә мүсаһибә апарыр, башга бир һалда, дәрсликдә олан шәкилләрә бахмағы шакирдләрә тәклиф едир. Изаһат заманы бу чүр моментләр шакирдләрин фәаллашмасына сәбәб олур, дәрсдәки чансыхычылығы арадан галдырыр»[2].

Бүтүн бунлардан белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, һәр бир тә'лим үсулундан јериндә вә сәмәрәли истифадә едилмәлидир; шифаһи шәрһ үсулу јерсиз олараг универсал шәклә салынмамалы, дәрсдә шакирдләрин фәаллашдырылмасы мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалы вә бу

[1] Бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 104, 29 декабр, 1960.
[2] Бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 75, 18 сентјабр, 1960.

мәгсәдлә онлары јаш хүсусијјәтләри вә имканлар даирәсиндә мүстәгил зеһни вә әмәли фәалијјәт көстәрмәјә алышдырмалы; бунун үчүн исә евристик мүсаһибәдә вә китаб үзәриндә шакирдләри мүстәгил олараг ишләтмәкдән кениш истифадә етмәлидир.

5. Шакирдләри дәрсдә фәаллашмаға һәвәсләндирмәк һаггында. Шакирдләрин дәрсдә фәаллашдырылмасы, јухарыда дејилдији кими, чох мүрәккәб бир мәсәләдир. Тә'лим үсулларындан сәмәрәли истифадә етмәк, онлары јени тәләбләрә әсасән тәкмилләшдирмәк бу чәһәтдән чох вачиб вә зәруридир. Лакин шакирдләри дәрсдә фәаллашдырмағын јеканә јолуну бунда ахтармаг дүзкүн олмаз. Бу мәгсәдлә бир сыра башга тәдбирләрдән дә истифадә етмәк лазымдыр. Бу тәдбирләр чохдур. Бураја, шүбһәсиз, һәр дәрсин методик чәһәтдән јахшы һазырланмасы вә јүксәк сәвијјәдә кечирилмәси, бүтүн дидактик принсипләрин дүзкүн тәтбиги вә с. дахилдир. Бүтүн бунларла бәрабәр шакирдләрин дәрсдә кәркин зеһни фәалијјәт көстәрмәләри өзләринин јени биликләр әлдә етмәјә һәвәс көстәрмәләриндән дә чох асылыдыр.

Тә'лим шакирдләрдән кәркин зеһни вә әмәли фәалијјәт тәләб едир. Шакирдләр јени биликләр алмаға вә бу мәгсәдлә кәркин зеһни вә әмәли фәалијјәт көстәрмәјә, әмәк сәрф етмәјә психоложи чәһәтдән һазыр олмалыдырлар. Бунсуз шакирдләри кәркин зеһни әмәјә чәлб етмәк олмаз, онлары тә'лим просесиндә фәаллашдырмаг мүмкүн дејилдир. Тәәссүф ки, педагожи әдәбијјатда тә'лим просесинин бу чәһәти, демәк олар ки, ишыгландырылмыр. Бу мәсәлә анчаг педагокикаја аид дәрс китабларында хатырланыр.

Сон заманларда рус дилиндә нәшр едилмиш дидактика китаблары мүстәсна едиләрсә, тә'лимин бу мүһүм мәсәләсинә даир, демәк олар ки, диггәтәлајиг бир әсәр јохдур, бу барәдә тәдгигат ишләри һеч дәрәчәсиндәдир.

Бә'зи мүәллимләр бу мәсәләјә чох сәтһи јанашараг «ушаг охумалыдыр, охумаг онун вәзифәсидир» — дејә јахаларыны кәнара чәкмәјә чалышырлар; бә'зи һалларда исә өзләрини кәркин ишә вермәјән ушаглара «охумур охумасын» — дејә лагејд бахырлар. Белә мүәллимләр шакирдләри охумаға, тә'лим үчүн кәркин фәалијјәт көстәрмәјә һәвәсләндирмир, онларын бу ишә тәһрик едилмәсинә артыг иш кими бахараг чидди фикир вермирләр. Тә'лимдән тәдричән сојујан шакирд дәрсә лагејд бахыр, кет-

дикчә кериләјир, икинчи илә галыр вә нәһајәт, мәктәби тәрк едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, икинчи илә галманын бөјүк бир сәбәбини бир чох шакирдләрин өз гүввәләрини там сәфәрбәрлијә алмамасы тәшкил едир. Бу исә, һәр шејдән әввәл, онун дәрс охумаг зәһмәтинә гатлаша билмәмәсинин, дахилән бу ишә һәвәс көстәрмәмәсинин мәнфи нәтичәси һесаб едилмәлидир. Буну нәзәрә алараг, шакирдләрдә охумаға һәвәс ојатмаг, онлары кәркин тә'лим фәалијјәтинә гатлашмаға системәтик олараг тәһрик вә сөвг етмәк, мүһүм бир педагожи проблем кими, һәр бир мүәллимин гаршысында дурмалыдыр. Адәтән, дәрсдә иштирак едән шакирдләрин һамысы ејни дәрәчәдә фәаллыг вә сә'ј көстәрмир, һалбуки зеһни габилијјәтләриндән асылы олмајараг онларын һәр бири дәрсдә сә'ј көстәриб фәал иштирак едә биләрләр. Дәрсдә шакирдләрин пассив отурмасынын әсас сәбәбини мүәллимин јарытмаз ишиндә ахтармаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зән ејни шакирд бүтүн фәнләр үзрә дәрсләрдә ејни дәрәчәдә фәалијјәт көстәрмир — бир дәрсдә кәркин ишләдији һалда, о бирисиндә диггәтсиз олур, лагејд отурур, бәлкә интизам позмагла да мәшғул олур. Бунун сәбәби, әлбәттә, мүәллимләрдән бә'зиләринин бүтүн синфи фәаллашдыра билмәмәсидир.

Јаш хүсусијјәтләри вә анлаг дәрәчәсиндән асылы олараг шакирдләрин фәал охумалары, дәрсдә кәркин фәалијјәт көстәрмәләри мүхтәлиф мотивләрдән асылы олур. Бу мотивләр сабит дејил, дәјишир вә инкишаф едир.

Мәктәбин илк синифләриндә охујан шакирдләрин дәрсдә фәаллығы чох заман бәсит мотивләрин тә'сириндән асылы олур. Бу јашда олан шакирдләр дәрсин марағлы кечмәси, дәрсдә шәкилләр көстәрилмәси, тәчрүбәләр нүмајиш етдирилмәси, мәшғәлә нөвләринин тез-тез дәјишдирилмәси вә с. тә'лимдә фәаллыг көстәрмәјә тәһрик етдији кими ата-аналарын, мүәллимин рәғбәтини газанмаг, мүәллимдән јүксәк гијмәт алмаг кими мотивләр дә онлары тә'лимә тәһрик едә биләр. Мүәллим шакирдләри дәрсдә кәркин фәалијјәтә чәлб етмәк үчүн бу чүр мотивләрдән билаваситә истифадә етмәлидир. Лакин бүтүн тә'лим ишләрини шакирдин марағы үзәриндә гурмаг олмаз. Һәлә К. Д. Ушински вахтилә, һаглы олараг көстәрмишдир ки, тә'лимдә һәр шеј мараглы дејил вә шакирдләр бир чох һалда марагланмадыглары билекләрә дә јијәләнмәли олурлар. Она көрә дә ибтидаи мәктәбдә, белә шакирдләрдә јени билик алмаг һәвәси ојатмағы, тәкчә онларда мараг ојатмаг јолларыны мәһдудлашдырмаг олмаз, чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр билик алмағын зәрурилијини дәрк етсинләр, чох билмәјә чәһд етсинләр.

Мәктәбин орта, хүсусән јухары синифләриндә шакирдләри фәал охумаға тәһрик едән јени, даһа мүһүм мотивләр ишә гошулур ки, бу да шакирдләрин билик алмаға дахилән еһтијач һисс етмәсиндә, әтраф мүһити дәриндән өјрәнмәк арзусунда ифадә олунур. Бу онун арзулары, охујуб јахшы көркәмли бир мүтәхәссис олмаг һәвәси вә мотиви илә бағлы олур. Мәһз белә олдугда, шакирд тә'лим јолунда кәркин зеһни вә әмәли фәалијјәт сәрф етмәкдән кери чәкилмир. Әлавә етмәлијик ки, белә бир мотив мәктәб һәјатында чохдан јер тутур. Инди дә совет мәктәбләриндә онун мүәјјән ролуну инкар етмәјә әсас јохдур. Лакин мәктәбләримизин јенидән гурулмасы шакирдләрин билаваситә һәјата һазырланмасы илә әлагәдар олараг «охујуб көркәмли мүтәхәссис олмаг» мотиви даһа да кенишләнмәли вә елмләрин әсасларына јијәләнмәклә әмәк һәјатына мүкәммәл һазырлашмаг шәклини алмалыдыр. Шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, дәрсдә вә дәрсдәнкәнар долғун фәалијјәт көстәрмәк нәтичәсиндә елмин әсасларына јијәләнмәк һәм онларын гаршысында јахшы мүтәхәссис олмаг үчүн али мәктәбләрә јол ачыр, һәм дә адлы-санлы әмәк гәһрәманы, јүксәк мәһсул устасы, габагчыл фәһлә вә ихтирачы олмаг үчүн тәмәл гојур. Шакирд әлдә етмиш олдуғу биликләрин һәјатла сых әлагәсини көрдүкчә, бу биликләрдән әмәк тапшырыгларыны јеринә јетирәркән истифадә етдикчә онда јени-јени биликләр әлдә етмәк һәвәси артыр вә бу мәгсәдлә о, кәркин зеһни фәалијјәтдән кери чәкилмир.

Әлавә етмәлијик ки, бүтүн бу објектив шәраитдән башга, мүәллимин бир сыра хүсуси тәдбирләри дә шакирдләрин дәрсдә фәаллашмаларына хидмәт едир. Педагожи тәчрүбәдә чохдан исбат едилмишдир ки, шакирдин билијинә верилән дүзкүн гијмәтләр педагожи катализатор ролу ојнамагла, шакирди дәрсдә фәаллашмаға тәһрик едир. Мүәллим шакирдин фәалијјәтинә дүзкүн гијмәт вермәдикдә, хүсусән гијмәти сүн'и бир сурәтдә ашағы салдыгда шакирд һәвәсдән дүшүр, узун мүддәт ачыг едәрәк дәрсә бахмаг истәмир. Белә шакирдләри јенидән

јахшылашдырмаг мүәллимдән усталыг вә бачарыг тәләб едир.

Дәрсдә тәнбәллик едән шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн онларла фәрди сөһбәтләр апармағын да хүсуси әһәмијјәтини гејд етмәлијик.

Шакирди фәаллашдыран педагожи катализаторлардан бири дә онда өз гүввәсинә инам јаранмасы, өз мүвәффәгијјәтләрини, ирәлиләдијини һисс етмәсидир. Мүстәгил олараг чәтин мәсәләләрин, мүрәккәб лаборатор ишинин вә ја әмәк тапшырығынын өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлә билән шакирд әсла јорғунлуг һисс етмир, тә'лим просесиндә јүксәк фәаллыгла, фәалијјәтлә ишә киришир.

Бу чүр хүсуси педагожи тәдбирләр, шакирди охумаға тәһрик едән мотивләрә, бунларла бирликдә тә'лим просесинин објектив амил вә шәраитинә (дәрсләрин методик чәһәтдән јахшы вә мараглы тәшкили, тә'лим үсулларынын тәкмилләшдирилмәси вә с.) әлавә едилдикдә, шүбһәсиз, шакирдин дәрсдә вә дәрсдәнкәнар да фәаллашмасыны тә'мин едир.

IV ФӘСИЛ

ПОЛИТЕХНИК ТӘ'ЛИМИН ВӘЗИФӘЛӘРИ ВӘ ЈОЛЛАРЫ

1. Политехник тә'лимин вәзифәләри. Политехник тә'лимин мәктәбләримиздә көк салмасы вә күнүн тәләбләринә ујғун олараг инкишаф етмәси, мүәјјән дәрәчәдә, онун мәзмунунун гаршысында дуран вәзифәләрин вә еләчә дә тәтбиги јолларынын ајдынлашдырылмасындан асылыдыр. Бунсуз политехник тә'лимин мәктәбләрдә мүвәффәгијјәтлә тәтбиг едиләчәјини көзләмәк чәтиндир. Үмумтәһсил вә пешә тәһсилиндән сәчијјә е'тибары илә фәргләнән политехник тәһсилин вәзифәси муасир истеһсалатын башлыча саһәләри вә әсаслары һаггында, еләчә дә чохишләнән машынларын гурулушу вә иш принсипләри һаггында шакирдләрә билик вермәк, онлара ән чох ишләнән садә әмәк аләтләри вә чохишләнән машынларла рәфтар етмәк бачарығы ашыламагдан ибарәтдир. Политехник тәһсилин гаршысында дуран вәзифәләр үмуми тәһсилин, һәм дә пешә тәһсилинин гаршысында дуран вәзифәләрлә мәгсәд е'тибары илә вәһдәт тәшкил етдији һалда, сәчијјә е'тибары илә бу вәзифәләрдән фәргләнир. Үмуми тәһсил шакирдләри һәр бир ихтисас үчүн јарајан вә елмләрин әсасларына аид олан билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырыр. Пешә тәһсили кәнчләрә анчаг бу вә ја дикәр пешәјә даир һазырлыг вермәк вәзифәсини дашыјыр. Политехник тәһсил исә шакирдләрә елә билик вә бачарыглар вермәји нәзәрдә тутур ки, нәтичәдә шакирдләрин өзләринә ихтисас сечмәләри асанлашсын, онлар мәһсулдар әмәјә јахшы һазырлашсынлар, тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәкдә чәтинлик чәкмәсинләр. Истеһсалатын әсасларыны өјрәндикдә, машынларын гурулушуну вә иш принсипләрини билдикдә, аләтләр вә машынларла рәфтар етмәји бачардыгда шакирдләр өзләринә даһа мүвафиг ихтисас сечәр, мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәјә даһа бөјүк һазырлыгла гошула биләр, сечдији ихтисаса даһа тез јијәләнә биләрләр. Мәктәб һаггындакы Гануна әсасән мәктәбләримиздә политехник тәһсилин гаршысында мәһз бу вәзифәләр гојулмушдур.

Бу вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн политехник тәһсилин үмуми вә пешә тәһсилиндән фәргләнән өзүнә мәхсус мәзмуну вардыр. Биз бурада политехники тәһсилин бүтүн мәзмунуну шәрһ етмәји гаршымыза мәгсәд гојмуруг, лакин мүәллимләрдә бу һагда олан тәсәввүрләри ајдынлашдырмаг мәгсәди илә бир нечә сөз демәји лазым билирик.

Мә'лумдур ки, политехник тә'лим нәзәријјәсини ирәли сүрмүш олан Қ. Маркс вә Ф. Енкелс онун һәртәрәфли инкишаф етмиш јени адамлар тәрбијәси үчүн зәрури олдуғуну гејд етмәклә илк дәфә олараг онун мәзмунуну да мүәјјәнләшдирмишләр.

Қ. Маркс политехник тә'лимә «... истеһсалатын бүтүн просесләринин әсас принсипләри илә таныш едән вә ејни заманда ушаға вә јенијетмәјә бүтүн истеһсалатын ән садә аләтләри илә рәфтар етмәк вәрдишләри верән»[1] тә'лим кими бахырды.

Марксизмин баниләри белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, сосиализм чәмијјәтиндә бүтүн чәмијјәт тәрәфиндән

[1] *Қ. Маркс* вә *Ф. Енкелс*, Әсәрләри, XIII чилд, 1-чи һиссә, 1936, сәһ. 199.

вә чәмијјәтин мәнфәәтинә идарә олунан истеһсалат, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлара тәләбат доғурачаг; бу адамлар кениш елми билијә вә политехник көрүшә малик олмалыдырлар ки, техники базасы даима дәјишмәкдә олан истеһсалатдан һәр заман вә һәр јердә баш чыхармағы бачарсынлар, истәдикләри заман бир истеһсалатдан о бирисинә кечә билсинләр.

Марксизм баниләринин бу фикирләри дә В. И. Ленин вә Сов.ИКП тәрәфиндән инкишаф етдирилиб јени јүксәк мәрһәләјә галдырылды. Ушаг вә кәнчләрә политехник тә'лим вермәк зәруријјәти рәсмән Сов.ИКП програмына дахил едилди.

Кәнчләрә мүрачиәтлә Ленин 1920-чи илдә дејирди: «Сизин гаршынызда бүтүн өлкәни тәсәррүфатча чанландырмаг, һәм әкинчилији, һәм дә сәнајени мүасир техника әсасында јенидән гурмаг, бәрпа етмәк вәзифәси дурур, бу әсас исә елмә, техникаја вә електрикә архаланыр»[1]. Ленин ајдын сурәтдә көстәрирди ки, коммунизм чәмијјәти јалныз мүасир елм үзәриндә гурула биләчәкдир. Истеһсалатын һәр һансы саһәси олурса-олсун орада кедән просесләр елмин мүәјјән саһәсинә вә ја саһәләринә истинад едир вә бу әсаслары өјрәнмәјинчә истеһсалатдан јахшы баш чыхармаг мүмкүн дејилдир.

Политехник тә'лимин мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн лазыми истигамәти В. И. Ленин, һәлә 1920-чи илдә Н. К. Крупскајанын бу барәдә јаздығы тезисләринә етдији әлавә гејдләрдә вермишдир[2]. Һәмин гејдләриндә В. И. Ленин политехник тәһсилин мәзмунуна електрик һаггында әсас анлајышлары, електрикин механики сәнајеjә, кимја сәнајесинә тәтбигини билмәји, агрономијанын әсасларыны билмәји, бу мәгсәд үчүн електрик стансијаларыны, заводлары вә совхозлары өјрәнмәји дахил етмишдир.

Политехник тәһсилин мәзмунуна даир Ленинин ирәли сүрдүјү бу көстәришләр сонралар партија програмында, сон заманларда исә партијамызын XIX вә XX гурултајларынын директивләриндә өз әксини тапмышдыр.

Бүтүн бу көстәришләрә истинад едәрәк совет педагокикасы сон заманларда политехник тәһсилин мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәк саһәсиндә бә'зи ишләр көрмүшдүр.

Политехник тәһсилин мәзмуну дедикдә бураја бир тә'рәфдән, истеһсалатын башлыча саһәләринин әсасларыны өјрәнмәк, о бири тәрәфдән, истеһсалатын ән садә аләтләри илә рәфтар етмәк бачарығыны кәсб етмәк дахилдир. Истеһсалатын башлыча саһәләри — машынлар вә материалын механики е'малы, енержи истеһсалаты, кимја сәнајеси, кәнд тәсәррүфаты вә истеһсалатын игтисади әсаслары кими саһәләрдән ибарәтдир.

[1] *В. И. Ленин,* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 289.
[2] Бах: *В. И. Ленин,* Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 491.

Бунларын үзәриндә гысача да олса дајанаг.

Мүасир истеһсалатын техники әсасыны машынлар тәшкил едир. Шакирдләри истеһсалатда материалын мүхтәлиф үсуллар илә, о чүмләдән механики сурәтдә е'мал едилмәсинин башлыча гајдалары вә елми принсипләри илә таныш етмәк политехник тәһсилдә мүһүм јер тутур. Мүасир истеһсалатда материалын механики е'малы (кәсмә, јонма, әритмә, сыхма вә с.) әсас е'тибары илә машын вә дәзкаһлар васитәси илә һәјата кечирилир. Истеһсалатын мүхтәлиф саһәләриндә ишләдилән машын вә дәзкаһлар олдугча мүхтәлиф вә чохдур. Лакин буна бахмајараг бу машын вә дәзкаһларын үмуми чәһәтләри дә аз дејилдир. Машынлар гурулуш вә иш е'тибары илә үч һиссәјә бөлүнүр: мүһәррикләр, кечиричи механизмләр, иш машынлары.

К. Маркс машынларын һамысынын бу үч һиссәдән ибарәт олдуғуну гејд едәрәк јазырды: «... иш машынына јахындан бахсаг мә'лум олар ки, һәмин машын чох заман хејли дәјишилмиш шәкилдә олса да, үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә сәнәткар вә мануфактура фәһләси тәрәфиндән ишләдилән ејни гурғу вә аләтләрдән ибарәтдир; лакин бунлар даһа әл аләтләри дејилдир, механизмин аләтләридир, јә'ни механики аләтләрдир»[1].

Әкәр шакирдләр мәктәбдә бир нечә иш машыны илә таныш олсалар вә бу машынларын дәјишдирилмиш вә тәкмилләшдирилмиш аләтләрдән ибарәт олдугларыны дәрк етсәләр, о заман онлар ән мүхтәлиф, һәтта әввәлләр көрмәдикләри машынлардан да баш чыхара биләчәкләр. Шакирдләри ән чох ишләнән вә ән чох јајылмыш олан машын вә дәзкаһларын (електрик мүһәррики, дахили јанача мүһәррики, автомобил, трактор, мотосиклет), торначы дәзкаһынын гурулуш вә иш принсипләри илә таныш етмәк политехник тәһсилин мәзмунунда мүһүм јер тутур.

Истеһсалатын мүһүм саһәсини, енеркетика тәшкил едир ки, бу да електрик, истилик вә механики (су вә күләк)

[1] *К. Маркс,* Капитал, I чилд, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 305.

411—7

ләк гүввәси) енержидән ибарәтдир. Бу енержи нөвләринин һансы јолларла истеһсал олунмасыны вә халг тәсәррүфатында башлыча тәтбиги гајдаларыны шакирдләрә өјрәтмәк политехник тәһсилин мәзмунунун мүһүм һиссәсини тәшкил едир. Бурада хүсусилә електрик енержисинин өјрәдилмәси вачибдир. Истеһсалатын инди елә бир саһәси јохдур ки, орада бу вә ја башга шәкилдә електрик енержиси тәтбиг едилмәсин.

В. И. Ленин сәнајени вә кәнд тәсәррүфатыны елмин сон наилијјәтләри үзрә гурулмуш мүасир әсас үзәриндә бәрпа етмәк лазым олдуғуну кәнчләрә билдирир вә дејирди ки: «Сиз билирсиниз ки, бу әсас — електрикдир, билирсиниз ки, анчаг бүтүн өлкә, сәнајенин вә әкинчилијин бүтүн саһәләри електрикләшдикдән сонра... коммунизм чәмијјәти гура биләчәксиниз»[1].

Ленин хүсусилә гејд едирди ки, бурада електрикин нә олдуғуну анламаг кифајәт дејилдир: ону һәм сәнаједә, һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнајенин вә әкинчилијин ајры-ајры саһәләриндә техники чәһәтдән нечә ишләтмәји билмәк лазымдыр.

Өлкәни електрикләшдирмәк һаггында олан Ленин идејалары инди кениш өлчүдә һәјата кечирилир. Бөјүк електрик мәркәзләринин әмәлә кәлмәси, ССРИ-дә електрик енержиси истеһсалынын ити бир сүр'әтлә јүксәлмәси бу енержинин мүхтәлиф истеһсалат саһәләриндә ишләнмәсини тә'мин етмишдир. Мүасир фәһлә һәр һансы бир истеһсалатда електрик енержисинин истифадә едилмәси илә үз-үзә кәлир. Она көрә дә истеһсалын бу башлыча саһәси илә шакирдләрин әтрафлы таныш олмасы лазымдыр.

Кимја мүасир истеһсалата кетдикчә даһа бөјүк һәчмдә дахил олмагла онун мүһүм бир саһәсини тәшкил едир. Мә'лумдур ки, мүасир сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә — металәридән, нефт вә газ истеһсалы вә е'малы сәнајесиндән, јејинти сәнајесиндән вә кәнд тәсәррүфатында кимјадан кениш һәчмдә истифадә олунур. Истеһсалатын һәр бир ишчиси кимјанын истеһсалатда ојнадығы бөјүк ролу көрмәлидир, чүнки иш заманы о, тез-тез кимјанын тәтбиги илә үз-үзә кәләчәкдир. Мәһз она көрә дә кимјәви маддәләрин әсас истеһсал јоллары илә, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында онларын ән чох истифадә едилмә үсуллары илә шакирдләри таныш етмәк

[1] *В. И. Ленин*, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 269.

политехник тәһсилин мәзмунуна дахил едилән мүһүм үнсүрләрдән бири һесаб едилир.

Мүасир сосиалист кәнд тәсәррүфаты кетдикчә механикләшдирилир, електрикләшдирилир вә сәнаје истеһсалы сәвијјәсини кәсб едир. Кәнд тәсәррүфатында мүхтәлиф машынлар, електрик енержиси, кимја тәтбиг едилир. Лакин кәнд тәсәррүфатынын өзүнә мәхсус спесифик мәсәләләри дә вардыр. Бунлар исә биткичилик вә һејвандарлығын елми принсипләриндән, кәнд тәсәррүфатыны електрикләшдирмәк вә механикләшдирмәкдән ибарәтдир. Бүтүн бунлар кәнд тәсәррүфатынын әсасларыны тәшкил етмәклә политехник тә'лимин мүһүм үнсүрү һесаб едилир.

Истеһсалатын әсасларындан бири дә онун игтисади әсасыдыр. Мүасир истеһсалатын әсасларыны өјрәнәркән һәм дә истеһсалатын сосиалистчәсинә тәшкили принсипләрини баша дүшмәк, истеһсалатда сосиализм јарышы, әмәк интизамы вә с. сосиалист әмәк үсулларынын маһијјәтини дәрк етмәк, мәсәлән, коммунист әмәји бригадасынын маһијјәтини өјрәнмәк лазымдыр. Бүтүн бунларла бәрабәр истеһсалатда габагчыл адамларын иш үсуллары илә, истеһсалатдакы күтләви ихтисасларла — пешәләрлә таныш олмағы да унутмаг олмаз. Бунунла бәрабәр өјрәнилән бу вә ја башга истеһсалатын игтисади әһәмијјәтини, халг тәсәррүфатында тутдуғу јери дә шакирдләрә ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, бүтүн бунлар политехник тәһсилин игтисади әсасыны тәшкил етмәклә, онун мәзмунуна дахил едилмәлидир.

Политехник тәһсилин мәзмунуна дахил олан бүтүн бу биликләр анчаг онун бир һиссәсини тәшкил едир. Шәрти олараг, әкәр политехник тәһсилин мәзмунуну нәзәри вә әмәли һиссәләрә бөлсәк јухарыда дејиләнләр онун анчаг нәзәри һиссәсини тәшкил едир; икинчи, әмәли һиссәсини исә әмәклә әлагәдар олан әмәли бачарыг вә вәрдишләр тәшкил едир.

Политехник тәһсилин мәзмунуна дахил едилән бачарыг вә вәрдишләри дөрд група бөлмәк олар.

Әввәлән бураја садә әмәк аләтләри илә чәкич, гајчы, бычгы, рәндә, јејә вә с. илә ишләјә билмәк бачарығы вә вәрдишләри дахилдир. Белә садә истеһсал аләтләри илә рәфтар етмәк вәрдишләри илә шакирдләрин силаһландырылмасынын әһәмијјәти бөјүкдүр. Чүнки, фабрик вә заводларда әмәлијјатын, бир гајда олараг, мүхтәлиф машын вә дәзкаһлар васитәси илә апарылмасына бахмаја-

раг, орада һәлә гисмән садә әмәк аләтләриндән дә истифадә олунур. Буну нәзәрә алараг фәһлә вә ја колхозчунун садә әл аләтләри илә рәфтар етмәк бачарығы олмалыдыр. Бунун бир фајдасы да одур ки, бу садә аләтләрлә ишләјә билмәк кәнҹ фәһлә вә колхозчулары машынла рәфтар етмәјә һазырламағын мүәјјән мәрһәләсини тәшкил едир.

Икинҹиси, политехник тәһсилин мәзмунуна дахил едилән әмәли әмәк мәшғәләләри сырасына кәнд тәсәррүфатына даир бир сыра ишләр — биткичилијә вә һејвандарлыға даир әмәли ишләр дә дахилдир.

Үчүнҹүсү, бураја чохишләнән машынлары — садә дәзкаһлары, трактор вә ја автомобили идарә етмәк бачарыглары вә вәрдишләри дахилдир.

Дөрдүнҹүсү, бураја бә'зи електрик гурғу вәрдишләри дахилдир.

Политехник тә'лимин мәктәбләримиздә тәтбиги јолларына кәлинҹә, бу јоллар чох мүхтәлиф олмагла ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) үмумтәһсил фәнләринин тәдрисиндән политехник тә'лим мәгсәди илә истифадә етмәк;

2) I—VIII синифләрдә әмәк тә'лиминдән бу мәгсәдлә истифадә етмәк;

3) IX—XI синифләрдә истеһсалат әсасларыны өјрәнмәк;

4) истеһсалат екскурсијаларындан истифадә етмәк;

5) синифдәнкәнар вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдән истифадә етмәк;

6) истеһсалат тә'лими вә мәһсулдар әмәк просесиндә шакирдләрин политехник көрүшләрини конкретләшдирмәк вә кенишләндирмәк.

Һәмин фәсилдә политехник тә'лимин бу әсас јолларындан биринҹи, үчүнҹү вә дөрдүнҹүсү үзәриндә хүсуси дајанмағы лазым көрүрүк (галан мәсәләләр сонракы фәсилләрдә ајдынлашдырылачагдыр).

2. Үмумтәһсил фәнләринин тәдриси вә политехник тә'лим. Ушаг вә кәнҹләрин инкишафында үмумтәһсил фәнләринин бөјүк ролу кифајәт дәрәҹәдә ајдындыр. Мә'лумдур ки, бу фәнләрин тәдриси шакирдләри бәшәријјәтин јаратмыш олдуғу мәдәни ирсә јијәләнмәјә, иҹтимаи вә тәбии һадисәләри баша дүшмәјә һазырлајыр, онларын физики вә зеһни габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә хидмәт едир, онларда коммунист дүнјакөрүшүнүн тәмәлини гојур. Бүтүн бунларла бәрабәр үмумтәһсил фәнләринин

тәдриси һәм дә мәктәблиләрин, мүәјјән мә'нада, әмәк фәалијјәтинә һазырланмасына, муасир истеһсалат вә техника мәсәләләриндән баш чыхармасына јардым едир. Н. С. Хрушшов јолдаш үмумтәһсил фәнләринин бу әһәмијјәтини гејд едәрәк, көстәрир: «Коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризә совет адамынын һәртәрәфли, мүнтәзәм сурәтдә инкишаф етмәсини тәләб едир. Бу исә о демәкдир ки, тәбиәт, техника, ҹәмијјәт һаггында елми биликләрин мәҹмусуна јијәләнмәклә бәрабәр, һәм дә коммунизм гуруҹулуғу ишләриндә билаваситә иштирак етмәк үчүн бу биликләрдән әмәли сурәтдә истифадә етмәји өјрәнмәк лазымдыр»[1].

Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән үмумтәһсил фәнләри тәдрисинин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасы зәруријјәти ирәли сүрүлмүшдүр ки, бу да мәктәб һаггында Ганунун мүһүм тәләбләриндән биридир. Үмумтәһсил фәнләринин тәдриси мәктәбләримиздә јенидән елә гурулмалыдыр ки, бу, фәнләрин мәнтиги дүзүлүшүнә хәләл кәтирмәдән, һәм онларын индијә гәдәр гаршыларында дуран тәһсил вә тәрбијә вәзифәләри јеринә јетирилсин, һәм дә бунларын тәдриси политехник тә'лим нөгтеји-нәзәриндән максимал дәрәҹәдә фајда версин, коммунизм гуруҹулуғу илә сых әлагәдар олсун, шакирдләри әмәк һәјатына һазырламаға хидмәт етсин.

Артыг һәр бир мүәллимә мә'лумдур ки, политехник тә'лим шакирдләрә, һәр шејдән әввәл, мәһз үмумтәһсил фәнләринин тәдриси әсасында мүвәффәгијјәтлә верилә биләр. Елмләрин әсасына истинад етмәдән политехнизмин тәләбләрини јеринә јетирмәк В. И. Лениннн бу мәсәләјә даир ирәли сүрдүјү нәзәријјәни тәһриф етмәкдән башга бир шеј дејилдир. Инди әсил мәсәлә үмумтәһсил фәнләринин политехник тә'лимдә јерини мүәјјәнләшдирмәкдән, бу фәнләрин тәдрисини политехнизм тәләбләринә ујғун олараг нечә гурмағы ајдынлашдырмагдан ибарәтдир. Политехник тә'лимдә үмумтәһсил фәнләринин билаваситә вә билваситә олмаг үзрә, ики чүр әһәмијјәти вардыр. Әкәр политехник биликләр, вәрдишләр вә бачарыглар, маһијјәт е'тибары илә, үмумтәһсил биликләри әсасында верилирсә, јә'ни политехник һазырлыг алмаг үчүн шакирдин мүкәммәл јазы, оху, ријази һесаблама, рәсм-

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 64.

һәт вәрдишләринә, елми билликләрә саһиб олмасы шәртдирсә, буну политехнизмдә үмумтәһсил фәнләринин билаваситә әһәмијјәти кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән бүтүн тә'лим фәнләринин политехнизмдә аз вә ја чох ролу олдуғуну гејд етмәлијик.

Үмумтәһсил фәнләринин политехнизмдә билаваситә әһәмијјәтинә кәлинчә, буну бүтүн фәнләрдә дејил, биринчи нөвбәдә, физика, кимја, биолокија, ријазијјат, игтисади чоғрафија вә рәсмхәт кими фәнләрин тәдрисиндә ахтармаг лазымдыр.

Бу фәнләрин политехник тә'лимдә әһәмијјәти, әввәлән, мүасир техника вә истеһсалатын елми әсасларыны шакирдләрә шәрһ етмәкдән ибарәтдир.

Мә'лум олдуғу кими, политехник тәһсил шакирдләрә истеһсалатын елми-техники әсасларыны ајдынлашдырмаға, о чүмләдән истеһсалатын енеркетик әсасларыны (електрик, истилик вә механики енержинин алынмасы вә истифадә едилмәси јолларыны), онун механики әсасыны тәшкил едән чох јајылмыш машын вә дәзкаһларын (дахили јаначаг мүһәррикләри, електрик мүһәррикләри, торначы дәзкаһы вә с.) гурулушуну вә иш принсипләрини шакирдләрә өјрәтмәји нәзәрдә тутур. Бу тәләби исә илк дәфә физиканын тәдрисиндә һәјата кечирмәк мәгсәдә даһа чох мүвафиг вә методик чәһәтдән даһа чох әлверишлидир. Мәһз она көрә дә орта мәктәбләримизин индики физика курсунда енеркетика мәсәләләринә, чох јајылмыш машын вә механизмләрин гурулуш вә иш принсипләринин шәрһинә, електротехника, автоматика вә електротехника мәсәләләринә ајрыча јер вә фикир верилмәси нәзәрдә тутулур.

Политехник тә'лим һәм дә мүасир истеһсалатын кимјәви әсасларыны өјрәнмәји, кимјәви маддәләрин әсас истеһсал јолларыны, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында башлыча истифадә гајдаларыны билмәји тәләб едир; буну исә һәр шејдән әввәл, кимја дәрсләриндә әсаслы сурәтдә јеринә јетирмәјә чалышмаг лазымдыр вә бу чох фајдалыдыр. Кимја дәрсләриндә кимја сәнајесинин хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында кимјәви маддәләрин ојнадығы ролу шакирдләрә баша салмаға хүсуси фикир верилмәлидир.

Бунун кими дә биолокија, ријазијјат, чоғрафија вә рәсмхәт кими фәнләрин политехник тә'лимин мәзмунуну әһатә етмәкдә өзләринә мәхсус мүәјјән роллары вардыр.

Орта мәктәбләримизин биолокија курсу шакирдләрә чанлы организмин инкишаф ганунауј ғунлугларыны өјрәтмәклә, мәдәни биткиләрин бечәрилмәси вә мал-гаранын јетишдирилмәси јолларыны, биткичилик вә һејвандарлыгдан бол мәһсул алмағын шәртләрини вә агротехники гајдаларыны баша дүшмәји асанлашдырыр.

Ријазијјат, истеһсалат вә техника саһәсиндә истифадә едилән һесаблама вә өлчү ишләринин принсипләрини баша салыр.

Игтисади чоғрафија истеһсалатын башлыча саһәләрини, бунларын халг тәсәррүфатында тутдуғу јери, игтисади нөгтеји-нәзәрдән әһәмијјәтини, истеһсалат саһәләринин бир-бири илә олан ајрылмаз әлагәләрини шакирдләрә шәрһ едир. Бу фәнн шакирдләри һәм истеһсалат васитәләри вә истеһсал гүввәләринин мүнасибәтләри илә, хаммал мәнбәләри вә мәһсулун истифадә олунмасы вә пајланмасы илә, әмәк мәһсулдарлығынын маһијјәти вә әһәмијјәтин инкишафындакы ролу илә вә һәм дә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси шәртләри илә, халг тәсәррүфатынын планлашдырылмасы вә онун әһәмијјәти илә, бир сөзлә истеһсалатын сосиалистчәсинә тәшкили принсипләри илә таныш едир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, истеһсалатын истәр елми-техники, истәрсә дә кимјәви вә игтисади әсасларыны шакирдләрә шәрһ етмәк вәзифәсинин һәллинә үмумтәһсил фәнләринин тәдриси илә башламаг лазымдыр.

Лакин политехник тә'лимдә үмумтәһсил фәнләринин әһәмијјәти тәкчә јухарыда гејд олунанларда дејил, һәм дә бу фәнләрин тәдриси просесиндә шакирдләрә бир сыра фајдалы әмәли-техники бачарыг вә вәрдишләрин верилмәсиндәдир.

Мүасир истеһсалатын мүхтәлиф саһәләриндә мүвәффәгијјәтлә ишләјә билмәк үчүн мүхтәлиф физики кәмијјәт вә кејфијјәтләри (мәсәлән, узунлуг, саһә, һәчм, ағырлыг, тәзјиг, гүввә, истилик, чәрәјан шиддәти, мүгавимәт, ишығын күчү вә с.) өлчә билмәк тәләб олунур. Белә вәрдишләрин шакирдләрә ашыланмасы орта мәктәбләрдә, һәр шејдән әввәл, ријазијјат вә физика дәрсләриндә, физика үзрә лабораторија мәшғәләләриндә, ријазијјат үзрә әмәли мәшғәләләрдә верилә биләр.

Әмәли-техники вә һабелә әмәк вәрдишләри тәкчә ријазијјат вә физика үзрә дејил, һәм дә кимја вә биолокија дәрсләриндә верилә биләр. Физика вә кимја лабора-

торнјаларында апарылан әмәли ишләр биолокија дәрсләри илә әлагәдар олараг тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан биткичилик ишләри мәһз бу мәгсәди дашыјыр.

Рәсмхәт дәрсләриндә исә шакирдләрә техники маһијјәт дашыјан садә чертјожлар чәкдирмәк вә чәкилмиш чертјожу вә ескизи баша дүшмәк бачарығы верилмәлидир. Әлавә етмәлијик ки, инди бир чох рәсм вә рәсмхәт мүәллимләри дәрсләрини мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән јенидән гурмаға чалышараг, ону е'малатханада апарылан әмәк мәшғәләләринин тәләбләри илә әлагәләндирирләр.

Бакы шәһәриндәки 193 нөмрәли мәктәбин рәсмхәт мүәллими Р. Григорјан јазыр ки: «Е'малатханада апарылан практики мәшғәләләр илә әлагәдар олараг әмәк мүәллимләри илә бирликдә белә гәрара кәлдик ки, шакирдләрин һазырладыглары әшјанын ескизләрини рәсмхәт дәрсләриндә һазырладаг. Белә дә етдик. Бу тәчрүбә көстәрди ки, шакирдләр өзләринин һазырладыглары чертјожлар илә ишләдикдә даһа дәгиг вә даһа јахшы әшја һазырлајырлар. Белә ки, онлар чертјож чәкдикдән сонра һазырлајачаглары әшја һаггында даһа кениш тәсәввүрә малик олурлар»[1].

Мүәллимин чыхардығы бу нәтичә илә разылашмаг мүмкүн дејилдир.

Белә тәчрүбәләр политехник тә'лимин бүтүн тәләбләрини өдәмәсә дә бу истигамәтдә атылан бөјүк бир addым һесаб олунур. Бунлар шакирдләри бир сыра әмәли вәрдишләрлә силаһландырмаға, өлчү чиһазлары вә аләтләри илә давранмаг гајдаларына алышдырмаға хидмәт едәрәк, онлары әмәли фәалијјәтә һазырламаға јардым едир. Политехник тә'лим мәгсәди илә үмумтәһсил фәнләриндән истифадә едилмәсиндә хүсусән сон 4—5 ил әрзиндә мәктәбләримизин мүәјјән мүсбәт тәчрүбә топламыш олдуғуну, һәмчинин бу саһәдә бә'зи тәдбирләрин көрүлмүш олдуғуну гејд етмәмәк олмаз.

Әввәлән, сон илләр әрзиндә физика, кимја, биолокија кими үмумтәһсил фәнләринин програм вә дәрс китаблары, политехнизм тәләбләринә әсасән, хејли дәјишдирилмишдир. Әкәр бу програм вә дәрсликләр кифајәт дәрәчәдә тәкмилләшдирилмиш олмасалар да бу саһәдә мүәјјән ирәлиләмәләр вардыр. Сон заманлар бу фәнләр үзрә јенидән тәртиб вә чап олунан програм вә дәрс китабларында сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында елми ганунлардан истифадә едилмәсини көстәрмәјә, јери кәлдикчә, истеһсалатын бу вә ја башга саһәси үчүн елми ганунларын әсас тәшкил етдијини, бу вә ја башга елми гануна әсасән һансы машынларын вә механизмләрин, аләтләрин вә чиһазларын јарадылдығыны көстәрмәјә хүсуси јер верилир.

Јени програмларда әмәли вәрдишләрин күчләндирилмәсинә дә хүсуси фикир верилмишдир.

Програм вә дәрс китабларынын политехнизм истигамәтиндә мүәјјән шәкилдә ислаһ едилмәси вә еләчә дә политехнизм идејасынын мүәллимләр арасында кетдикчә даһа дәрин көк салмасынын нәтичәсиндә, инди габагчыл физика, кимја, биолокија, ријазијјат, чоғрафија вә рәсмхәт мүәллимләри өз фәнләринин тәдрисини политехнизмин тәләбләринә әсасән гурмуш вә бу саһәдә бә'зи мүсбәт тәчрүбә топламышлар.

Инди габагчыл физика мүәллимләринин дәрсләриндә истеһсалатын енеркетика вә техники әсасларынын өјрәнилмәсинин, електротехниканын, истилик техникасынын, радио техникасынын вә електрониканын бир сыра мүһүм мәсәләләринин кетдикчә даһа кениш јер тутмаға башламасы фәрәһләндиричи һалдыр. Физика, кимја вә с. дәрсләрин бу чүр јенидән гурулмасы тәкчә шәһәр мәктәбләриндә дејил, һәм дә бир сыра кәнд мәктәбләриндә дә күтләви һал алмышдыр. Бу саһәдә әлдә едилән илк дәјәрли тәчрүбә республиканын педагожи мәтбуатында әкс олунур, «Педагожи мүһазирәләрдә», мүәллимләрин рајон мүшавирәләри вә мәнтәгә бирләшмәләриндә шәрһ едилир.

Республика «Педагожи мүһазирәләриндә (1957-чи ил) мүәллим Б. Әлијев јолдаш (Чәбрајыл рајону, Солтанлы кәнд орта мәктәби) «Физиканын тәдрисиндә кәнд тәсәррүфаты елмләринин техникасынын елементләринин верилмәси тәчрүбәсиндән» бәһс едәрәк көстәрир ки, физиканын бир сыра мөвзуларыны кечәркән, о, кәнд тәсәррүфаты техникасындан истифадә едир, бир сыра физика ганунларынын техника үчүн әсас тәшкил етдијини кәнд тәсәррүфаты машынлары вә онларын иши үзәриндә нүмајиш етдирир вә ајдынлашдырыр. Мәсәлән, о, IX синифдә «Фырланма һәрәкәти» бәһсини кечәркән, фырланманын машын-мүһәррикдән машын-аләтә верилмәсинин кәнд тәсәррүфаты техникасында мүхтәлиф шәкилләрдә тәтбиг едилдијини, гисмән дә тахылдөјән машынларын трактор-

[1] «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, №62, 4 август, 1960.

ллардан гајыш васитәси илә фырланма алыб ишләдијини көстәрир. Б. Әлијев һәмчинин VIII синифдә бир истигамәтә јөнәлмиш гүввәләрин топланмасыны кечәркән, онун техникада, о чүмләдән кәнд тәсәррүфаты машынларынын ишиндә нечә кениш истифадә едилмәсини шәрһ етмәк вә көстәрмәк мәгсәди илә ејни истигамәтә тәрәф чәкән бир нечә тракторун архгазан машына гошулмасыны, нәтичәдә онларын гүввәләринин топланыб бөјүк бир гүввәјә чеврилдијини вә бу јолла архгазан машынларын бөјүк архлар газдығыны нүмајиш етдирир. Беләликлә, мүәллим шакирдләрә верилән физика билигләрини кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси илә сых әлагәләндирмәјә чалышыр, дәрсләрини һәјатла бирләшдирмәјә сә'ј едир.

Колхозларын мүасир кәнд тәсәррүфаты машынлары илә силаһландырылмасы, демәк олар ки, бүтүн кәнд орта мәктәбләриндә физика дәрсләриндә кәнд тәсәррүфаты техникасы елементләрини әтрафлы вә әјани шәрһ етмәк үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. Истәр шәһәр вә истәрсә кәнд орта мәктәбләринин бөјүк бир гисминдә физика дәрсләри һәјатла кетдикчә даһа сых әлагәләндирилир; габагчыл мүәллимләр тәкчә физика кабинетләриндән дејил, екскурсијалар васитәси илә електрик стансијаларындан, фабрик вә заводлардан истифадә едир, физиканын истеһсалат вә техника үчүн әсас тәшкил етдијини шакирдләрә баша салмаға чәһд едирләр, онлара физики кејфијјәтләри өлчән мүхтәлиф чиһазларла ишләјә билмәк бачарығы газандырырлар.

Мә'лумдур ки, инди орта мәктәбләрдә кечилән кимја курсунда шакирдләри кимјәви маддәләрин сәнаје үсулу илә алынмасы, онлардан истеһсалатда, о чүмләдән кәнд тәсәррүфатында истифадә едилмәси гајдалары илә таныш етмәјә ајрыча фикир верилир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Мартуни рајону, Тагаверт орта мәктәбинин кимја мүәллими М. Маркарјанын иш тәчрүбәси диггәтәлајигдир.

Онун «јарадычы иши нәтичәсиндә шакирдләр кимја сәнајесинин елми әсаслары вә кимја истеһсалатынын мүһүм чиһазлары илә јахшы таныш олур, лаборатор гурғулары илә рәфтар етмәк вә лабораторијада мүхтәлиф маддәләри (тәчрүбә јолу илә) алмаг методларыны билирләр. Һәмин мәктәбин једдинчи синиф шакирдләри истеһсалатда хлорид туршусунун алынмасы, дузларын, туршуларын, әсасларын алынмасы методлары илә таныш олурлар. Азот вә фосфор мөвзуларыны кечәркән шакирдләр әмәли

олараг күбрәләри өјрәниб, онлары мәктәбјаны тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә тәтбиг едирләр».[1]

Үмумтәһсил фәнләриндән политехник тә'лим үчүн истифадә етмәк истеһсалат характерли мәсәләләрин һәлли јолу илә дә апарылыр. Физика мүәллими Ә. Исајев јолдаш (Ләнкәран рајону) политехник мәзмунлу мәсәләләрин һәлл едилмәсинин әһәмијјәтиндән вә бу саһәдә әлдә етмиш олдуғу тәчрүбәдән бәһс едәрәк јазыр ки: «Мүәллим физика мәсәләләриндән јериндә вә дүзкүн истифадә етдикдә, кечилмиш бу вә ја дикәр ганунаујғунлуг шакирдләр тәрәфиндән даһа јахшы мәнимсәниләр вә онун тәчрүбәјә тәтбиги шакирдләр үчүн ајдын олар. Бу, лазыми гәдәр чиһазлары вә физика лабораторијасы олмајан мәктәбләрдә хүсусилә әһәмијјәтлидир... Белә мәсәләләри һәлл етдикдә шакирд һәм өјрәндији гануна аид нәзәри билијини мөһкәмләндирир, һәм дә бу ганунун һансы просесләрдә вә нечә тәтбиг олундуғуну өјрәнир»[2].

Бу һәгигәтән дә беләдир. Чүнки шакирдләр политехник характердә олан мәсәләләр һәлл етдикдә, онларын диггәти физики вә үмумијјәтлә елми ганунларла машын, техноложи просес арасында олан ајрылмаз әлагәјә чәлб едилир. Бунунла да политехник билигләрин узун мүддәт јадда сахланмасы тә'мин олунур. Бу чүр мисаллардан чох кәтирмәк оларды. Лакин кәтирилән мисаллар да ачыг көстәрир ки, үмумтәһсил фәнләриндән политехнизм мәгсәди илә истифадә едилмәси мәктәбләримиздә, артыг күтләви һал алмышдыр. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, инди мәктәбләримиздә елә бир физика, кимја, биолокија, ријазијјат вә игтисади чоғрафија мүәллими јохдур ки, о бу фәнләрин тәдрисини аз вә ја чох дәрәчәдә политехнизм тәләбләринә әсасән јенидән гурмаға чалышмасын.

Әлавә етмәлијик ки, үмумтәһсил фәнләринин политехнизм тәләбләринә әсасән мүәјјән дәрәчәдә јенидән гурулмасы мәктәбдә онларын ролуну јүксәлтмишдир. Әкәр үмумтәһсил фәнләринин әтрафлы өјрәнилмәси политехнизм үчүн зәмин јарадырса, политехнизмин тәтбиги дә үмумтәһсил фәнләринин ролуну јүксәлдир. Бу фәнләрин тәдрисинә гаршы шакирдләрин марағыны артырыр.

Лакин бүтүн бунлар нә гәдәр фәрәһләндиричи олсалар да, үмумтәһсил фәнләриндән политехнизм мәгсәди үчүн

[1] *А. М. Оһанчанјан*, «МДГВ мәктәбләриндә политехник тә'лим һаггында», «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 6, 1955, сәһ. 52.
[2] «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 5, 1955, сәһ. 36.

истифадә едилмәси проблеминин тамамилә һәлл едилдијини көстәрмир. Бу саһәдә мүәјјән мүсбәт тәчрүбәләрин топланмасы шүбһәсиздир, лакин бу тәчрүбәләр бир сыра јени мәсәләләр дә ирәли сүрмүшдүр ки, бунлары елми-педагожи әсаслар үзәриндә һәлл етмәк гаршыда мүһүм вәзифә кими дурур.

Бу чәһәтдән гаршыја чыхан ән мүһүм мәсәләләрдән бири шакирдләрдә дүзкүн вә дәрин политехник анлајыш јаратмаг, онларда техники тәфәккүр ојатмаг вә ону инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Демәк лазымдыр ки, бир чох мүәллимләр програмын тәләби үзрә дәрсләрини истеһсалат вә техника илә әлагәләндирсәләр дә, бу әлагә чох заман формал характер дашыјыр. Үмумтәһсил фәнләринин тәдрисиндә бу вә ја башга ганунун шәрһи вә өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг, һәмин ганунларын сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында тәтбигини көстәрмәк зәрури бир тәләб олса да, кифајәт дејилдир. Әсил мәсәлә ондан ибарәтдир ки, тәбии ганунларын өзләри һаггында јадда сахланылмасы вачиб вә зәрури олан анлајышлар әмәлә кәтирилдији кими, онларын тәтбигинә даир дә мөһкәм анлајышлар, о чүмләдән техники анлајышлар әмәлә кәтирилсин. Мәһз белә анлајышларын әмәлә кәтирилмәси шакирдләрдә техники тәфәккүрүн доғмасы вә инкишафы үчүн әсас јарадыр.

Психолокијадан мә'лумдур ки, «Елмләрин әсасларыны өјрәнмәк просесиндә, шакирдләрдә өјрәндикләри һәр фәннин мәзмунунун хүсусијјәти илә әлагәдар вә она ујғун олан спесифик тәфәккүр ганунаујғунлуғу инкишаф едир. Бу ганунаујғунлуглар мүхтәлиф тә'лим фәнләрини өјрәнмәк просесиндә инкишаф етмәклә бәрабәр, бу фәнләрин мүвәффәгијјәтлә мәнимсәнилмәсини тә'мин едир»[1]. Шүбһәсиз, шакирдләрдә тәфәккүрүн спесифик ганунаујғунлугларынын инкишафы үмуми тәфәккүр ганунаујғунлугларынын инкишафы илә бағлыдыр, онун үчүн һәм әсас тәшкил едир, һәм дә онунла шәртләнир.

Ејни заманда тәфәккүрүн спесифик ганунаујғунлуглары да бир-бири илә әлагәдар инкишаф едир. Мәсәлән, ријази тәфәккүрүн инкишафы шакирдләрдә мәнтиги тәфәккүрүн вә техники тәфәккүрүн инкишафы үчүн әлверишли зәмин јарадыр. Лакин сөһбәт ондадыр ки, техники анлајышларын шакирдләрдә әмәлә кәтирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси, башга сөзлә политехник билинкләрин өјрәдилмәси шакирдләрдә тәфәккүрүн спесифик ганунаујғунлуғу илә сәчијјәләнән техники тәфәккүрүн инкишафыны шәртләндирир. Бу исә өз нөвбәсиндә политехник биликләрин даһа мүвәффәгијјәтлә өјрәнилмәсинә јардым едир. Демәк, әкәр политехник тә'лим шакирдләрин елми-техники тәфәккүрүнү инкишаф етдирирсә, унутмамалы ки, инкишаф етмиш техники тәфәккүр дә политехник тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәјә хидмәт едәчәкдир. Габагчыл мүәллимләр ишин бу чәһәтинә хүсуси фикир верирләр. Мәсәлән, физика мүәллими С. Оһанов јолдаш (Кировабад) дәрсләриндә, шакирдләрдә елми-техники тәфәккүрүн инкишафына ајрыча гајғы көстәрдијини гејд едәрәк, јазыр ки: «Шакирдләрин елми-техники тәфәккүрүнүн инкишафы үчүн ајры-ајры тарихи нүмунәләри нәзәрдән кечирмәјин хүсуси әһәмијјәти вар, бу нүмунәләрин тәһлил едилмәси алимин јарадычылыг јолуну изләмәјә, ону мүәјјән ихтираја кәтириб чыхармыш олан сәбәбләри ашкара чыхармаға көмәк едир». Магнетизми електрикә чевирмәк һаггында Фарадејин апардығы тәчрүбәнин шакирдләрә изаһыны мисал көстәрәрәк о, әлавә едир ки: «Шакирдләрин билмәси фајдалы вә мараглыдыр ки, бу бөјүк кәшф динамомашынын вә електрик мүһәррикләринин һазырланмасында илк мәрһәлә олмушдур»[1]. Бу мисала диггәтлә фикир вердикдә шакирдләрдә техники тәфәккүрү инкишаф етдирмәк үчүн С. Оһановун тә'лимдә кенетик үсула мурачиәт етдијини көрәрик. Шакирдләрдә техники тәфәккүрүн инкишаф етдирилмәси үчүн бу јол фајдалыдыр. Лакин кифајәт дәрәчәдә дејилдир.

Машын вә механизмләрин гурулушунда, истеһсалатын технолокијасында олан типик вә үмуми һадисәләри өјрәнмәк бу нөгтеји-нәзәрдән даһа чох фајдалыдыр. Бунун нәтичәсиндә шакирдләрин техники тәфәккүрү инкишаф едир, инкишаф етмиш техники тәфәккүр исә машынлар вә механизмләр, истеһсалат һадисәләри арасында олан үмумилији вә типиклији, һәмчинин онлар арасында олан фәргләри сечмәјә көмәк едир.

---

[1] *М. Н. Шардаков.* Мәктәбли психолокијасына даир очеркләр, М. 1955, сәһ. 111.

[1] «Физика вә ријазијјат тәдриси» (методик мәгаләләр мәчмуәси), икинчи бурахылыш, Бакы, 1955, сәһ. 98.

Бу мәгсәдлә мүгајисә үсулундан бурада да кениш бир сурәтдә истифадә етмәк мәгсәдәујғундур. К. Д. Ушински һаглы олараг јазырды ки, «... мүгајисә һәр чүр анламанын вә һәр чүр тәфәккүрүн әсасыдыр. Дүнјада биз һәр бир шеји мүгајисә васитәси илә билирик. Әкәр сиз һәр һансы харичи тәбиәт чисмини ајдын анламаг истәјирсинизсә, ән охшар олан шејләрлә ону фәргләндирин вә ондан ән узаг олан шејә охшајан әламәтләри онда тапын: јалныз бу заман сиз шејин ән мүһүм әламәтини ајдынлашдырарсыныз, бу исә шеји баша дүшмәк демәкдир... харичи тәбиәт шејләрини анламаг үчүн башга јол јохдур»[1].

Педагожи просесдә мүгајисәнин әһәмијјәти чохдан мә'лумдур. Тә'лим просесиндә тәтбиг едилән мүгајисә шејләр вә һадисәләр арасында олан фәрг вә охшарлығы ајдынлашдырмагла онларын маһијјәтини даһа јахшы баша дүшмәјә көмәк едир. Мүгајисә тәфәккүрүн әсас әмәлијјатыдыр. Лакин шеј вә һадисәләрин мүгајисәси һәмишә мүәјјән нөгтеји-нәзәрдән, мүәјјән мәгсәд үчүн тәтбиг едилмәлидир.

Политехник тә'лим мәгсәди илә апарылан мүгајисә исә машын вә истеһсалатын техноложи просесләри арасында, истеһсалат һадисәләри арасында олан охшарлыг вә фәргләри мүәјјән етмәјә хидмәт едир.

Орасыны унутмаг олмаз ки, политехник тә'лимдә мәсәлә шакирдләрә истеһсалат вә машынлара даир мүхтәлиф мисаллар көстәрмәкдә дејилдир. Әлбәттә, шакирдләр белә фактлардан нә гәдәр чох билсәләр, даһа јахшы олар. Әсил мәсәлә ондадыр ки, шакирдләр өјрәндикләри машын вә механизмләри, истеһсалат һадисәләрини бир-бири илә мүгајисә етмәји бачарсынлар, мүхтәлиф техники гурғулар, машын вә механизмләр арасындакы фәргләри вә охшарлығы сечә билсинләр. Мәсәлән, шакирдләрә бухар машыны илә дахили јаначаг мүһәррики, дахили јаначаг мүһәррики илә реактив мүһәррик, фриксион өтүрмә илә гајыш өтүрмәси арасында, бухар турбини илә газ турбини арасында, кенераторла даими електрик чәрәјаны мүһәррики арасында вә с. олан фәргләри вә охшарлыглары баша салмаг үчүн мүгајисә олдугча әлверишли үсулдур. Бүтүн бунлар исә шакирддә техники тәфәккүрүн инкишафыны тә'мин едир. Мәһз бу јолла техниканын истеһсалата тәтбиги мәсәләсиндә олан типик вә үмуми һадисәләри

---

[1] *К. Д. Ушински,* Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953. сәһ. 249—250.

өјрәнмәјә әсас јараныр. Политехник тә'лим исә мүасир сәнајенин белә типик вә үмуми әсасларыны өјрәтмәк мәгсәдини дашыјыр.

Шакирдләрдә техники тәфәккүрү инкишаф етдирмәк мәгсәди илә бу вә ја башга машын вә механизмләрин техника вә истеһсалатын мүхтәлиф саһәләриндә тәтбигини көстәрмәјин дә ролу бөјүкдүр. Мәсәлән, паз ганунундан вә манивеладан кәсмә вә јонма илә әлагәдар бир сыра машын вә аләтләрдә (балта, мишар вә с.) истифадә едилдијини көстәрмәк чох вачибдир.

Еләчә дә бухар машынын паровозда, пароходда тәтбиг едилдијини, стасионар бухар гурғуларынын әсас һиссәси олдуғуну көстәрмәк вачибдир.

Дахили јаначаг мүһәррикләриндән автомобилдә, тракторда, тәјјарәдә, танкда, мотосиклетдә, тепловозда, теплоходда истифадә едилдијини шәрһ етмәк һәмин мүһәррикләрин тәтбигинә даир даһа мөһкәм вә үмуми анлајыш әмәлә кәтирәр.

Бунун кими дә електрик мүһәррикләринин кениш тәтбигинә даир анлајыш әмәлә кәтирмәк олар вә лазымдыр.

Мәһз ишә бу чүр јанашдыгда шакирдләрдә техники тәфәккүр әмәлә кәләр вә инкишаф едәр.

Һәлл едилмәмиш мәсәләләрдән бири дә үмумтәһсил фәнләриндән политехник тә'лим мәгсәди илә истифадә етдикдә мүәјјән өлчү көзләнилмәсидир.

Елм истеһсалатда вә техникада олдугча кениш вә мүхтәлиф шәкилләрдә тәтбиг олунур. Әкәр физика дәрсләриндә бунларын һамысы һаггында вә әтрафлы шәкилдә шакирдләрә мә'лумат верилсә, дәрс әлавә тә'лим материалы илә һәддән артыг јүкләнәчәкдир вә бу исә дәрсин нәзәри сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олачагдыр.

Белә бир нөгсана јол вермәмәк үчүн бу вә ја башга тәбии гануну өјрәдәркән ондан истеһсалат вә техникада истифадә едилмәсинә даир верилән мә'лумат елә һәчмдә олмалыдыр ки, шакирдләр бу просеси баша дүшсүнләр вә үмумтәһсил фәнләриндән политехник тә'лим мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси бу фәнләрин нәзәри сәвијјәсинин ашағы дүшмәси һесабына олмасын. Вәзифә елмин истеһсалата тәтбиги илә әлагәдар олан бүтүн мәсәләләри дејил, типик һадисәләри өјрәтмәкдәдир. В. И. Ленинин дедији кими, «вәзифә һәр шеји билмәкдә дејил, мүасир сәнајенин әсасларыны өјрәнмәкдәдир».

Үмумтәһсил фәнләри үзрә һәр бир әлагәдар дәрс политехник тә'лим мәгсәди үчүн истифадә едилмәклә бәрабәр өз јерини мүһафизә етмәлидир. Физика дәрсини технолокија дәрсинә чевирмәдән әсил физика дәрси мөвгејиндә сахламаг үчүн дәрсдә истифадә едиләҹәк политехник материалын характерини вә һәҹмини габагҹадан мүәјјәнләшдирмәк, бу материалдан дәрсин һансы мәрһәләсиндән вә нә ҹүр истифадә едиләҹәјини дүшүнмәк лазымдыр. Истеһсалат сәҹијјәли мәсәләләрин дә һәллинә белә јанашмаг лазымдыр.

Бу мүһүм вәзифәләрин јеринә јетирилмәси мүәллимдән өз үзәриндә ишләмәк, истеһсалат вә техниканын әсасларыны мүкәммәл билмәк, мәктәбин истеһсалат мүһитини әтрафлы бир сурәтдә өјрәнмәк вә ондан политехник тә'лим мәгсәди илә истифадә етмәји баҹармағы тәләб едир.

3. Истеһсалат екскурсијалары вә политехник тә'лим. Тә'лим үсулларындан бири олмаг е'тибары илә мүхтәлиф нөв екскурсијаларын тә'лимдәки мүсбәт ролунун исбата еһтијаҹы јохдур. Екскурсијалар шакирдләрә мәктәби әһатә едән мүһити әтрафлы өјрәнмәјә, һадисә вә шејләри тәбии шәраитдә мүшаһидә етмәјә имкан верир, онларын тәсәввүрләрини зәнкинләшдирир, көрүшләрини кенишләндирир. Халг арасында дилдә истифадә едилән: «Чох охујан чох билмәз, чох кәзән чох биләр» мәсәли дә өјрәнмәк мәгсәди илә олан кәзинтинин (екскурсијанын) «көрүб-көтүрмәк» нөгтеји-нәзәриндән бөјүк ролу олдуғуну көстәрир.

В. И. Ленинин идрак нәзәријјәсинә даир ирәли сүрдүјү мәшһур «Ҹанлы мүшаһидәдән мүҹәррәд тәфәккүрә, орадан да практикаја, һәгигәти дәрк етмәнин, објектив керчәклији дәрк етмәнин диалектик јолу беләдир»[1] фикри екскурсијанын да нәзәри әсасыны тәшкил едир. Ҹанлы мүшаһидәдән мүҹәррәд тәфәккүрә, бу — идрак јолу олмаг е'тибары илә екскурсијаларда даһа габарыг шәкилдә ифадә олунур.

Екскурсијалар дидактик мәгсәд вә өјрәниләҹәк објектләрә көрә мүхтәлиф олур. Бунлардан бири дә политехник мәгсәд үчүн фабрик вә заводлары, ТТС, колхоз вә совхозлары, електрик стансијаларыны, дәмир јол деполарыны вә иншаат мејданчаларыны вә с. өјрәнмәк мәгсәди илә

[1] *В. И. Ленин,* «Фәлсәфә дәфтәрләри», сәһ. 146—147.

тәшкил едилән истеһсалат екскурсијаларыдыр. Политехник тә'лим мәгсәди илә тәшкил едилән истеһсалат екскурсијаларынын әһәмијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Мүәјјән истеһсалат објекти һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмаг үчүн ән әлверишли јол екскурсијадыр, чүнки мәһз бу јолла шакирдләрдә објект һаггында зәнкин вә долғун тәсәввүрләр әмәлә кәтирмәк мүмкүндүр.

Истеһсалат екскурсијаларынын бөјүк ролу һәм дә шакирдләри бүтөвлүклә истеһсалатла, онун сехләри илә, орадакы машынларла, тәтбиг едилән технолокија илә, истеһсалатын игтисадијјаты вә тәшкилаты илә, орада кедән мүхтәлиф истеһсалат просесләри вә мүвафиг ихтисасларла таныш етмәк имканындадыр. Истеһсалат екскурсијалары шакирдләри елмин техника вә технолокијада мүхтәлиф формаларда неҹә тәтбиг едилдијини көстәрир, истеһсалатын елми, техники, енеркетик, кимјәви вә игтисади әсасларыны өјрәнмәләринә имкан јарадыр. Истеһсалат екскурсијалары нәзәријјә илә практика арасында әлагә јаратмаға вә беләликлә, шакирдләрин билијиндә олан формализми јох етмәјә көмәк едир.

Истеһсалат екскурсијаларынын тәрбијәви әһәмијјәти дә бөјүкдүр. Белә екскурсијаларда шакирдләр фәһләләрлә, колхозчуларла көрүшүр, онларын саһиб олдуғу пешә вә ихтисасларла таныш олур, истеһсалат габагҹыллары илә вә ихтираҹыларла сөһбәт едир, коммунист әмәји бригадаларынын иши, иш үсуллары илә таныш олур, онларын тәрбијәви тә'сирләринә мә'руз галырлар.

Республиканын габагҹыл мүәллимләри истеһсалат екскурсијасынын политехник әһәмијјәтини дәриндән баша дүшүр вә дәрс ҹәдвәлинә хәләл кәтирмәдән онлардан кениш истифадә етмәјә чалышырлар. Салјан шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин физика мүәллими Ә. Худавердијев јолдаш мәктәбдә тәшкил етдији истеһсалат екскурсијаларынын тә'лим-тәрбијә ролуну гејд етмәк мәгсәди илә јазыр: «Бу екскурсијаларын мәгсәдини мән бир дә онда көрүрәм ки, шакирдләр сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын вә техниканын елм илә вәһдәтини баша дүшүр, истеһсалат технолокијасынын елми әсасларыны, истеһсалатын тәшкилини, планлашдырылмасыны, онун игтисадијјатыны өјрәнирләр. Шакирдләр екскурсијаларда мүшаһидә етдикләри шејләр вә һадисәләри шүурлу сурәтдә дәрк едир, истеһсалат габагҹылларынын вә јениликчиләрин ишләри илә таныш олуб, өлкәмиздә әмәјин шан,

шөһрәт, икидлик вә гәһрәманлыг иши олдуғуну баша дүшүрләр».[1]

Истеһсалат екскурсијаларынын билаваситә тәшкилинә кәлинчә, гејд етмәлијик ки, бу һәм үмумтәһсил фәнләринин (физика, кимја, биолокија, чоғрафија вә с.) тәдриси, һәм дә истеһсалат әсаслары үзрә кечилән дәрсләрин мәзмуну илә әлагәдар апарылыр. Бунларла бәрабәр, шакирдләри бу вә ја башга истеһсалатла таныш етмәк, јени техниканы онлара көстәрмәк, әмәјин тәшкили илә онлары таныш етмәк мәгсәди илә вә с. истеһсалат екскурсијалары мүстәгил сурәтдә дә (јә'ни фәнләрин тәдрис илә әлагәси олмадан) тәшкил едилә биләр.

Мәһз она көрә дә политехник вә истеһсалат тә'лими үзрә ишләри планлашдыраркән истеһсалат екскурсијаларыны да планлашдырмаг лазымдыр ки, бу чүр екскурсијалар тәсадүфи бир сәчијјә дашымасын, мәгсәдәујғун бир сурәтдә, мүтәшәккил олараг кечирилсин.

Истеһсалат екскурсијалары ики чүр олур: онлардан бири ајры-ајры мөвзулар үзрә (тематик), икинчиси бир нечә мөвзу үзрә (комплекс) екскурсијалар. Тематик истеһсалат екскурсијалары физика, кимја, биолокија вә ја истеһсалат әсаслары үзрә ајры-ајры мөвзуларла әлагәдар, ајры-ајры ганунларын тәтбигини, бу вә ја башга бир машынын ишини вә с. көрмәк мәгсәди илә апарылыр. Белә екскурсијалар мәһдуд мәгсәд дашыдығындан екскурсија вахты истеһсалатын бир сехиндә вә ја лабораторијасында техноложи просесин мүвафиг саһәсини, истеһсалат әмәлијјатынын мәһз мүәјјән бир һиссәсини, бу вә ја башга бир машынын өзүнү, онун ишини шакирдләрә көстәрирләр. Мәсәлән, физика курсунун тәдриси илә әлагәдар олараг «Истеһсалатда манивелаларын тәтбиги» (VIII синиф), «Дахили јаначаг мүһәррикләри» (IX синиф) мөвзуларыны кечәркән тәшкил едилән истеһсалат екскурсијалары тематик екскурсијалар һесаб едилмәклә мәһз манивелаларын тәтбиги вә истилик мүһәррикләринин өзләрини вә ишләрини мүшаһидә етмәклә мәһдудлашдырылыр.

Тематик истеһсалат екскурсијалары истеһсалат просесләринин техники әсасларыны шакирдләрә ајдынлашдырмаға көмәк едир, онларда машын вә дәзкаһларын, һәмчинин бир сыра чиһазларын гурулушу һаггында мүәјјән тәсәввүрләр әмәлә кәтирир, бунларын васитәси илә һәјата кечирилән техноложи просесләрин маһијјәтини өјрәнмәјә имкан верир.

Комплекс истеһсалат екскурсијаларына кәлинчә бунлар мүасир истеһсалат технолокијасынын әсасыны тәшкил едән физики, кимјәви, биоложи просесләри, һәмчинин истеһсалатын ичтимаи-игтисади проблемләрини шакирдләрә ејни заманда көстәрмәк мәгсәдини дашыјыр. Бу чүр екскурсијалар технолокија просесләринин һәртәрәфли вә даһа дәриндән өјрәнмәјә, елми ганунларын сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында тәтбигини даһа мүкәммәл көстәрмәјә, мүхтәлиф елми ганунларын ејни истеһсалат саһәсиндә биркә тәтбигини көстәрмәјә имкан јарадыр. Комплекс истеһсалат екскурсијаларыны адәтән ики-үч мүәллим бирликдә тәшкил едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән, мәсәлән, физика вә кимја мүәллимләри бирликдә машынгурашдырма заводуна екскурсија тәшкил едиб орада металын физики вә кимјәви үсулларла нечә е'мал едилдијини мүшаһидә едә биләрләр. Физика вә ријазијјат мүәллимләринин бирликдә, тикинти мејданчасына екскурсија тәшкил етмәләри даһа мараглы ола биләр. Орада шакирдләрә тикинти ишиндә механиканын нечә тәтбиг едилдијини көстәрмәклә бәрабәр, һәндәси фигур вә чисимләрдән, иншаат материаллары вә һазырланмыш һиссәләрдән нечә истифадә едилдијини, мүхтәлиф техники һесабламаларын нечә тәтбиг едилдијини көстәрмәк олар.[1]

Истеһсалат екскурсијаларынын јахшы кечирилмәси, һәр шејдән әввәл она јахшы һазырлашмагдан асылыдыр. Азәрбајчан мәктәбләриндә физиканын тәдрисиндә истеһсалат екскурсијаларынын тәтбигини шәрһ едәрәк Т. Хасмәммәдов вә С. Осипов һаглы олараг јазырлар ки: «Һәр бир истеһсалат екскурсијасына габагчадан лазыми сурәтдә һазырлыг апарыларса, һәр бир екскурсија үчүн сечилмиш објектә аид материаллар чидди тәһлил едиләрсә, о заман белә истеһсалат екскурсијасынын педагожи гијмәти, тәһсил вә тәрбијәви әһәмијјәти даһа јүксәк олар вә шакирдләрә кәскин тәәссүрат вериб, онларда дәрин мараг ојада биләр. Она көрә дә һәр бир истеһсалат екс-

---

[1] Бах: «Физика вә ријазијјат тәдриси» (методик мәгаләләр мәчмуәси), икинчи бурахылыш, Бакы, 1956, сәһ. 92.

[1] Бу мәсәлә һаггында муфәссәл мә'лумат «Политехническоје обученије» журналында (1957, № 10, сәһ. 24—26) вардыр.

курсијасынын габагчадан дүшүнүлмүш план үзрә һазырланмасы зәрури һесаб едилир»[1]

Истеһсалат екскурсијаларына чидди һазырлыг көрмәк мәгсәди илә екскурсија објектини, екскурсијанын дидактик мәгсәдини мүәјјән етмәли, габагчадан објектлә әтрафлы таныш олмалы, објектин, мәсәлән, заводун сехләринә һансы ардычыллыгла бахмаг лазым кәлдијини мүәјјәнләшдирмәли, һәр сехи өјрәнмәк үчүн нә гәдәр вахт лазым кәләчәјини дәгигләшдирмәли вә с. Муасир мүрәккәб машынлар вә техноложи просесләр тәтбиг едән истеһсалатын бүтүн тәфсилатыны екскурсија илә өјрәнмәк мүмкүн олмадығындан, һазырлыг вахты һәр сехдә һансы ән мүһүм машын вә техноложи просесләр, һансы мүһүм истеһсалат һадисәләринин көстәриләчәјини гејд етмәлидир. Екскурсијаја һазырлыг мәгсәди илә мүәллим истеһсалатын мүтәхәссисләри илә јенә дә әввәлчәдән мәсләһәтләшмәли, һәмин нөв истеһсалат һаггында әлагәдар әдәбијјатла таныш олмалыдыр.

Һазырлыг тәкчә бунларда дејилдир. Екскурсијаја кетмәздән әввәл мүәллим истеһсалатда тәтбиги көстәриләчәк ганунлары, нәзәри биликләри шакирдләрә хатырлатмалы, онларын тәтбиги гајдаларыны шакирдләрин тәсәввүрүндә чанландырмалы, екскурсијанын әмәли сурәтдә апарылма гајдасы, тәһлүкәсизлик техникасы вә с. һаггында шакирдләрә тә'лимат верилмәлидир. Нәһајәт, екскурсијанын тәртиб едилмиш планы илә шакирдләри таныш етмәк лазымдыр.

Екскурсија заманы објект һаггында шакирдләрә изаһат вермәк мәсәләсинә кәлинчә, бу изаһаты мүәллимин өзүнүн апармасы мәгсәдә даһа мүвафигдир. Чүнки, мүәллим мүшаһидә едилән машын вә техноложи просесләри, үмумијјәтлә истеһсалат һадисәләрини шакирдләрин әввәлчәдән өјрәнмиш олдуғу биликләрлә даһа јахшы әлагәләндирә биләр. Бунун үчүн мүәллимин өјрәнилән објекти дәриндән билмәси лазымдыр. Бу мүмкүн олмазса, екскурсија заманы изаһат ишини истеһсалатын мүһәндисләриндән биринә тапшырмаг лазымдыр; бу заман мүәллим изаһатын өјрәнилмиш биликләрлә әлагәдар бир сурәтдә апарылмасына чалышмалыдыр.

Екскурсијанын кечирилмәсинә кәлинчә, методик чәһәтдән буну үч чүр кечирмәк мүмкүндүр. Онлардан бири — хаммалдан һазыр мәһсула доғру техноложи просеси көстәрмәкдир; икинчиси — һазыр мәһсулдан хаммала доғру просеслә таныш олмагдыр; нәһајәт, үчүнчүсү — һазыр мәһсулдан хаммала, хаммалдан да һазыр мәһсула доғру таныш олмагдыр.[1] Бу јоллардан бирини сечмәк мүәјјән истеһсалатдан вә шәраитдән асылыдыр. Лакин ону демәлијик ки, орта синифләрдә вә нисбәтән бәсит техноложи просес олан истеһсалатда (мәсәлән, тохучулуг вә тикиш фабрикләриндә) биринчи ики јолдан истифадә етмәк мәгсәдә даһа мүвафигдир. Үчүнчү јолдан исә даһа мүрәккәб техноложи просеси олан истеһсалатда истифадә етмәк олар; бу заман шакирдләрә әввәлчә истеһсалатын һазыр мәһсулу көстәрилир, онун нә чүр вә нә кими һиссәләрдән ибарәт олдуғу шәрһ едилир, сонра һәр һиссәнин истеһсалат просеси мүшаһидә едилир, ахырда јенә һазыр мәһсула кәтириб чыхарыр.

Екскурсија заманы елә шәраит јаратмаг лазымдыр ки, шакирдләр истеһсалатын фәһлә вә гуллугчулары илә, хүсусилә истеһсалат габагчыллары вә ихтирачыларла көрүшсүнләр, онларла истеһсалат мәсәләләри, о чүмләдән әмәјин тәшкили, истеһсалатда тәләб олунан пешәләр, габагчыллар сырасына кечмәјин шәртләри һаггында сөһбәт етсинләр. Бу чүр тәдбирләрин тәрбијәви әһәмијјәти ондадыр ки, шакирдләр мадди не'мәтләр јарадан адамларла билаваситә әлагәјә кирир, онлардан ибрәт алырлар.

Одесса шәһәриндә бир дәстә шакирд «Қинап» заводуна екскурсијаја кетдији заман сәмәрәләшдиричи — торначылардан биринә јанашыб истеһсалат тапшырыгларыны артыгламасы илә нечә јеринә јетирдијини ондан сорушур. Торначы фәһлә истеһсал етдији һиссәчикләрин нүмунәсини шакирдләрә көстәрир вә шәрһ едир ки, бу һиссәчикләрин һәр бирини истеһсал етмәјә 15 дәгигә вахт мүәјјәнләшдирилмишдир; лакин өзүнүн сәмәрәләшдиричи тәдбирләринин нәтичәсиндә о, һиссәчији 10 дәгигәјә дүзәлдир вә беләликлә һәр һиссәчикдә 4—5 дәгигә вахта гәнаәт едир. Торначы фәһлә бу изаһаты вердикдән сонра шакирдләрә мүрачиәт едир: «Инди өзүнүз һесаблајын бир иш күнү мүддәтиндә мән бу һиссәчикдән әлавә олараг нечәсини дүзәлдә биләрәм. Бир иш күнү мүддәтиндә мән

---

[1] «Физика вә ријазијјат тәдриси» (методик мәгаләләр мәчмуәси), үчүнчү бурахылыш, 1957, сәһ. 3.

[1] Бах: *М. А. Данилов* вә *Б. Л. Јесипов,* «Дидактика», М. 1957, сәһ. 466.

планда нәзәрдә тутулмуш 32 һиссәчик әвәзинә 44-нү дүзәлдирәм, јә'ни норманы 137% јеринә јетирирәм»[1].

Белә сөһбәтләр шакирдләрә өз мүсбәт тә'сирини көстәрмәјә билмәз. Бу көстәрир ки, машын вә техноложи просесләри истеһсалат екскурсијалары заманы садәчә көрүб кечмәк, һәтта орада елми биликләрин дә тәтбигинә даир ајдын тәсәввүрләр јаратмаг һәлә мәгсәдә чатмаг үчүн аздыр. Истеһсалатчыларла билаваситә көрүшмәк, онларла мүсаһибә апармаг, хүсусән, истеһсалат објектинин игтисади вә ичтимаи мәсәләләрини өјрәнмәк, фәһләләрин әмәк шәраити илә таныш олмаг, механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмыш техноложи просесләрдә кетдикчә зеһни әмәјин даһа чох јер тутдуғуну дәрк етмәк, сосиалист истеһсалатында физики әмәјин шәрәф иши олдуғуну шакирдләрә әјани бир сурәтдә көстәрмәк екскурсијанын тәшкилиндә ән вачиб тәләбләрдән сајылмалыдыр.

Истеһсалат екскурсијаларынын педагожи дәјәри онун мүтәшәккил сурәтдә јекунлашдырылмасы илә хејли јүксәлир. Ән марағлы вә ән мәзмунлу екскурсијалар мәһз јахшы јекунлашдырылдыгда, методик чәһәтдән дүшүнүлмүш үмумиләшдиричи синиф мәшғәләси кечирилдикдә өз дидактик мәгсәдләринә чата билир. Истеһсалат објектини екскурсијалар васитәси илә өјрәнмәк иши—адәтән, синифдә дәрсдә, бә'зән дә бир нечә дәрсдә тамамланмалыдыр. Екскурсијада топланмыш материалы јекунлашдырмаг мәгсәди илә тәшкил едиләчәк дәрсә шакирдләр диггәтлә һазырлашмалыдырлар; һәмин дәрсдә онлар екскурсија һаггында һесабат јазмалы, бу һесабатда екскурсија үчүн тәртиб едилмиш планын бүтүн маддәләринә аид чаваблар вермәли, лазым кәләрсә схемләр чәкмәлидирләр. Бу дәрсләрдә шакирдләр тәтбигини көрдүкләри елми ганунлары хатырлајыр, онлар үчүн гаранлыг олан мәсәләләри ајдынлашдырмаг мәгсәди илә мүәллимә суаллар верир, истеһсалатда көрдүкләри вә өјрәндикләри јени мәсәләләр вә с. һаггында данышырлар.

Мәһз она көрә дә програм материалларыны планлашдыраркән истеһсалат екскурсијаларына вахт ајырдыгда онларын јекунлашдырылмасы үчүн дә саат ајырмаг мәсләһәтдир. Әкәр бу вә ја башга сәбәбдән дәрс ајырмаг мүмкүн олмазса, јекун мәшғәләсини синифдәнкәнар ишләр һесабына апармаг лазымдыр.

[1] «Политехническоје обученије» журналы, №8, М. 1957, сәһ. 14.

Екскурсијаны јекунлашдырманын әһәмијјәтини нәзәрә алараг, тәчрүбәли мүәллимләр екскурсијаја һазырлашаркән јекун вурмаг гајдаларыны шакирдләрә шәрһ едир, онлара екскурсија заманы нә чүр гејдләр апармаг, сонра нә чүр һесабат јазмағы шәрһ едирләр. Јекунлашдырылмамыш екскурсијалардан фајдалы дидактик нәтичә көзләмәк чох чәтиндир.

4. Истеһсалат әсасларынын тәдриси вә политехник тә'лим. Политехник тә'лим орта тәһсилин икинчи мәрһәләсиндә (IX—XI синифләрдә) дәринләшдирилир. Бу заман үмумтәһсил фәнләринин тәдрисини вә истеһсалат екскурсијаларыны политехник тә'лим мәгсәдләри үчүн истифадә етмәк имканлары кенишләнир. Чүнки VIII синифдә әмәк тә'лими баша чатдығындан физика, кимја, биолокија, чоғрафија вә с. фәнләр үзрә шакирдләрин биликләри кенишләндијиндән онлар политехник тә'лим вәзифәләрини даһа јахшы мәнимсәмәјә һазырланмыш олурлар. Лакин нә үмумтәһсил фәнләринин тәдриси просесиндә, нә дә истеһсалат екскурсијалары васитәси илә политехник тә'лими там мә'насы илә баша чатдырмаг мүмкүн дејилдир. Политехник тә'лимин сынагдан чыхмыш олан бу васитәләри, нә гәдәр вачиб олсалар да, истеһсалатын әсаслары һаггында, онун техникасы вә технолокијасы һаггында там вә системли тәсәввүр әмәлә кәтирмәк вәзифәсини јеринә јетирә билмәзләр.

Мәһз она көрә дә, јә'ни шакирдләрин политехник көрүшләрини тәкмилләшдирмәк, һәмчинин истеһсалат тә'лиминин нәзәри әсасларыны шәрһ етмәк мәгсәди илә истеһсалат тә'лими верән орта мәктәбләрин IX—XI синифләринин тәдрис планына јени «Истеһсалат әсаслары» адлы фәнн дахил едилмишдир. Истеһсалат әсаслары тәдрисинин политехник әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада истеһсалатын башлыча саһәләри өјрәнилир, шакирдләрә сосиалист истеһсалатынын техникасы, технолокијасы вә тәшкили һаггында илк систематик мә'лумат верилир, онларын күтләви истеһсалат пешәләри һаггында олан тәсәввүрләри дәринләшдирилир, мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәләри үчүн лазым олан бир сыра техники бачарыг вә вәрдишләри тәшәккүл тапыр.

Истеһсалат әсаслары курсунун мәзмунуна кәлинчә, шәһәр вә кәнд орта мәктәбләриндә истеһсалат әһатәсиндән асылы олараг бу курсун бир гәдәр фәргләндијини гејд етмәлијик. Шәһәр орта мәктәбләриндә истеһсалат

әсаслары курсу машыншүнаслыг вә електротехника бөлкүләриндән ибарәтдир. Машыншүнаслыг бөлкүсүндә физика курсуна әсасән, лакин ондан фәргли олараг, шакирдләр машынларын әсас үнсүрләрини, механизм вә мәркәзләрини, иш машынларыны вә дәзкаһлары (токар, дәликачан вә фрезер дәзкаһлары), дахили јаначаг мүһәррики вә автомобил һаггында систематик мә'лумат алырлар. Әмәли мәшғәләләрдә шакирдләрә машын вә дәзкаһлары сөкүб јенидән гурашдырмаг, металкәсән машынларда садә әмәлијјат апармаг вә с. үчүн әмәли ишләр верилир. Нәзәрдә тутулур ки, кәнчләримиз мәктәби битирдикдән сонра, һансы истеһсалат саһәсиндә ишләјәчәк олсалар да, бу вә ја башга бир машынла үз-үзә кәләчәкләр; она көрә дә машыншүнаслыг дәрсләриндә машынларын әсасларыны өјрәнмәк, онларын гурулуш вә иш принсипләринә даир илк систематик мә'лумат алмаг, чох јајылмыш машынлара әмәли сурәтдә бәләд олмаг фајдалы вә вачибдир. Бу мә'луматлар шакирдләрин, политехник көрүшләрини хејли кенишләндирир вә ону системә салыр.

Електротехника бөлмәсинә кәлинчә, бурада шакирдләр, нәзәри вә әмәли олараг, електрик өлчүләри вә өлчү чиһазлары илә (волтметр, амперметр вә с.), даими вә дәјишән електрик чәрәјанлары кенераторлары илә, трансформаторла, електрик мүһәррикләри илә, електрикин бир јердән о бири јерә нәгли принсипләри илә, мәишәтдә тәтбиг едилән електрик чиһазлары илә (тозсоран вә с.), таныш олур, истеһсалатын механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасында електрикин тәтбигини өјрәнирләр. Бунларла јанашы, шакирдләр бир сыра фајдалы електротехники вәрдишләр дә газанырлар ки, бүтүн бунлар онларын политехник һазырлыгларыны кенишләндирмәклә бәрабәр истеһсалат тә'лими вә мәһсулдар әмәкдә даһа сәмәрәли иштирак етмәләри үчүн чох вачибдир.

Кәнд орта мәктәбләриндә истеһсалат әсаслары курсунун тәркибинә «Биткичилик», «Һејвандарлыг», «Кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси» бөлмәләри дахилдир. «Биткичилик» бөлмәсиндә шакирдләрин торпагла, әкин материалы илә, әкинә һазырлыг ишләри вә әкинлә, биткинин бечәрилмәси вә мәһсулун топланмасы илә таныш едилмәси нәзәрдә тутулур. Практики мәшғәләләрдә исә шакирдләрә мүвафиг биткичилик бачарыглары вә вәрдишләри ашыланыр.

«Һејвандарлыг» бөлмәсиндә шакирдләр һејванлары јемләмәк, сувармаг вә үмумијјәтлә бәсләмәк, онлары чинсләшдирмәк мәсәләләрини, һејвандарлыг фермаларыны тәшкил вә тәчһиз етмәк кими вачиб мәсәләләри өјрәнир вә әлагәдар әмәли, бачарыг вә вәрдишләр кәсб едирләр.

«Кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси» бөлмәсиндә шакирдләр нәзәри вә әмәли олараг кәнд тәсәррүфаты машынларыны вә биринчи нөвбәдә трактор вә комбајны, онларын гурулуш вә иш принсипләрини, гошма вә с. кәнд тәсәррүфаты аләтләрини өјрәнирләр. Бөлкүнүн електротехника һиссәсиндә шәһәр мәктәбләриндә кечилән мә'лумат верилир, лакин бурада материал кәнд тәсәррүфаты нүмунәләри әсасында шәрһ олунур.

Гејд етмәлијик ки, истеһсалат әсаслары курсу шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә мүәјјән фәргләә тәдрис олунса да онларын үмуми чәһәтләри чохдур, бу да машыншүнаслыг бөлмәсинин (мәсәлән, дахили јаначаг мүһәррикләринин бир чох машынлар үчүн, о чүмләдән кәнд тәсәррүфаты машынлары үчүн зәрури олдуғу) електротехника бөлмәсиндә өзүнү даһа ајдын көстәрир.

Шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә истеһсалат әсасларынын тәдрисиндә олан фәргләр мәктәбләрин истеһсалат мүһитинин хүсусијјәтләриндән доғур ки, бу да мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк нөгтеји-нәзәриндән зәрури һесаб олунур.

V ФӘСИЛ

ӘМӘҜ ТӘ'ЛИМИ ВӘ ОНУН ДИДАКТИҜ ӘСАСЛАРЫ

Мәктәбләримизин I—VIII синифләринин тәдрис планында әмәк тә'лими мөһкәм јер тутмушдур. Политехник тә'лимин әсас васитәләриндән бирини тәшкил едән әмәк тә'лими, шакирдләри үмумтехники, кәнд тәсәррүфаты вә мәишәт әмәји үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләр системи илә силаһландырмагла бәрабәр онларда техники тәфәккүр вә конструкторлуг јарадычылығыны инкишаф етдирмәк, әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијә етмәк, үмуми әмәк мәдәнијјәти јаратмаг вәзифәләринә хидмәт едир. Мәзмун, үсул вә тәшкилат формалары е'тибары илә тәд-

ричән мүрәккәбләшән әмәк тә'лими шакирдләри физики әмәк мәшғәләләри просесиндә, садә әмәк аләтләри вә чох јајылмыш машын вә дәзкаһларла ишләмәјә алышдырыр, пешә сечмәји асанлашдырмаг үчүн онлары истеһсалат пешәләри илә таныш едир, кәләчәкдә истеһсалат тә'лими кечмәјә вә ичтимаи-фајдалы мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәјә һазырлајыр.

Белә мүрәккәб вә мүһүм педагожи мәгсәд дашыјан әмәк тә'лиминин мәзмунуна, һәр шејдән әввәл, I—IV синифләрдә әл әмәји мәшғәләләри дахилдир. Әл әмәји дәрсләриндә шакирдләр кағыз, картон, кил, парча, ағач, мәфтил кими материаллар үзәриндә ишләмәји, отаг тәрәвәз вә бәзәк биткиләринә гуллуг едиб онлары бечәрмәји, садә тикиш ишләрини өјрәнир, мәишәтдә лазым олан садә әмәк бачарыглары (палтары, мәнзили тәмизләмәк, садә ев ишләри көрмәк) әлдә едирләр.

IV синфи битирән шакирдләр әл әмәји програмынын тәләбләринә мүвафиг олараг, китаб чилдләмәк, иш говлуғу дүзәлтмәк, јүнкүл тахтаны бычгыламаг, јонмаг, мыхламаг јолу илә садә шејләр гајырмаг, ададовшаны вә ев гушлары бәсләјә билмәк вәрдишләринә дә јијәләнмиш олмалыдырлар.

I—IV синифләрдә шакирдләрин газанмыш олдуглары бу бачарыг вә вәрдишләр онлары V—VIII синифләрдә кечәчәкләри нисбәтән мүрәккәб олан әмәк тә'лиминә һазырламалыдыр.

I—IV синифләрдә әл әмәји мәшғәләләринин тәшкили мүәјјән чәтинликләрә раст кәлир. Бу чәтинликләр башга тә'лим фәнләринин тәдрисиндә олдуғу кими, ишин илк мәрһәләсиндә өзүнү даһа чох көстәрир. Өјрәнмә мәгсәди үчүн илк дәфә әлинә аләт алан ушаглар һәлә лазыми вәрдишләрә малик олмадыгларындан тез-тез јанылыр, әмәк тапшырыгларыны сәлигәсиз јеринә јетирирләр. Бу да тәбиидир. Лакин әсил чәтинлик бунда дејилдир. I—IV синиф мүәллимләринин чоху һәлә әл әмәји програмынын тәләб етдији һазырлыға малик дејилләр. Буна бахмајараг, ибтидаи мәктәб мүәллимләри сырасында әл әмәји дәрсләринин кејфијјәтини илдән-илә јахшылашдырмаға чалышан мүәллимләр аз дејилдир. Мәсәлән, Загатала шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими Минајә Мустафајеванын II синифдә әл әмәји дәрсләриндә газанмыш олдуғу илк тәчрүбә чох фајдалыдыр. О, шакирдләринә пластилиндән вә килдән алма, армуд, көк, көбәләк вә с. гајырмағы, даһа сонралар «Турп» нағылына иллүстрасија һазырламағы, ев һејванларынын фигурларыны, тарлада инсан әмәјини тәсвир едән макетләр гајырмағы өјрәдир. Бу чүр композисијалы макетләрин һәр бир һиссәсини о, бир шакирдә һазырладыр, сонра исә һиссәләри коллектив сурәтдә бирләшдирирләр.

Мүәллим кәнд тәсәррүфаты илә әлагәдар ишләрә хүсуси фикир верир. О, әввәлчә шакирдләрә синифдә дибчәкләрдә соған әкмәји өјрәдир, сонра ушаглары мәктәбјаны саһәдә көрүләчәк ишләрә һазырлашдырыр. Шакирдләрә чичәк тохумунун сәпилмәси гајдасыны баша салыр, онлары мәктәбјаны саһәјә апарыб, тохум сәпдирир вә с.

134 нөмрәли мәктәбдә чалышан әмәкдар мүәллим О. Дворјанкина әл әмәји дәрсләриндә газанмыш олдуғу тәчрүбәләриндән бәһс едәрәк јазыр: «Мәним дәрс дедијим бир чох шакирдләр әл әмәји үзрә фајдалы вәрдишләр газанмышлар. Онлар синифдә пәнчәрәләри тәмизләјир, јаш әски илә диварлары, мебели силир, шкафлары јығышдырыр, чичәкләрә гуллуг едирләр. Шакирдләрин әксәријјәти палтар јумаг, үтүләмәк, сүфрә ачмаг вә јығмаг кими тапшырыглары бөјүк һәвәслә јеринә јетирир. Бундан башга ушаглар IV синифдә електриклә ишләјән чиһазлардан (үтү, сојудучу вә с.) истифадә јолларыны бачарырлар»[1].

V—VIII синифләрдә әмәк тә'лими мәктәб е'малатханаларында вә тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылыр. Гызлар үчүн, әлавә олараг, евдарлыг мәшғәләләри кечилир.

Мәктәбләримиздә тахта вә метал е'малы үзрә тәшкил едилән е'малатханаларда V—VIII синифләрин шакирдләринә садә әмәк аләтләри васитәси илә тахта вә метал үзәриндә ишләмәк гајдалары өјрәдилир.

Шакирдләрә белә әмәк вәрдишләри ашыламағын әһәмијјәти әмәк тә'лиминдә садәдән мүрәккәбә гајдасы илә кедәрәк, онлары тәдричән әсил истеһсалат ишинә һазырламаг, онлары машынла рәфтар етмәјә алышдырмагдан ибарәтдир. Бундан башга, јадда сахламаг лазымдыр ки, фабрик вә заводларда истеһсалат әмәлијјатынын әсас е'тибары илә мүрәккәб вә тәкмилләшдирилмиш машынлар-ла ичра едилмәсинә бахмајараг, орада әл әмәји дә мүәјјән һәчмдә тәтбиг едилир. Мәһз бу мүлаһизә вә тәләбләрә көрә, һәмчинин политехник тә'лимин тәләбләринә әса-

[1] «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 78. 29 сентјабр, 1960.

сән шакирдләрә садә әмәк аләтләри илә рәфтар етмәји өјрәтмәјин хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Програм VIII синиф шакирдләринә, һәм дә әмәјин механикләшдирилмәсинә даир бә'зи мә'лумат верилмәсини, онларын чох јајылмыш вә мүрәккәб олмајан механизм вә машынларын гурулушу илә таныш едилмәсини, бунлары ишләтмәјә аид бә'зи садә вәрдишләр ашыланмасыны нәзәрдә тутур. Електрик енержисинин муасир сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, нәглијјат вә мәишәтдә кениш бир сурәтдә јајылмасы VIII синфи битирән һәр бир кәнчин ән чох ишләдилән електрик чиһазлары илә рәфтар етмәк билик вә бачарыгларына да јијәләнмәсини тәләб едир.

VII синифдә шакирдләр торна дәзкаһы үзрә иш гајдаларына јијәләнир, VIII синифдә исә металын механики е'малы вә електрик гурашдырма ишләри илә мәшғул олур вә һабелә чилинкәрлик вә чилинкәрлик-гурашдырма ишләрини өјрәнирләр. Беләликлә, VIII синифдә техника вә технолокија үзрә өјрәнилмәси лазым олан садә билик вә бачарыглар тамамланыр, бунунла да шакирдин пешә тәһсилинә башламаг үчүн һазырлығы баша чатдырылыр.

Истәр шәһәр вә истәрсә кәнд мәктәбләринин бүтүн шакирдләри тәкчә сәнаје үзрә дејил, һәм дә кәнд тәсәррүфаты үзрә илк әмәк һазырлығы алмалыдырлар ки, бу да политехник тә'лимин мүһүм вәзифәләриндәндир.

Кәнд тәсәррүфаты әмәји үзрә илк бачарыглары шакирдләр I—IV синифләрдә алырлар.

V—VIII синифләрдә шакирдләрин кәнд тәсәррүфаты үзрә тәчрүби-әмәли ишләри биолокија фәннинин тәдриси илә әлагәдар олараг апарылыр. Бу ишләр әввәлләр мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә, сонралар билаваситә кәнд тәсәррүфаты истеһсалаты шәраитиндә кечирилир.

V—VI синиф шакирдләри әсасән тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә VII—VIII синиф шакирдләри исә мангалар үзрә колхоз (совхоз) саһәләри вә фермаларында мәшғул олурлар.

Тәдрис-тәчрүбә саһәси олмајан шәһәр мәктәбләриндә V—VII синиф шакирдләринин тәчрүби-әмәли ишләри мәктәбин аранжерејасында, пионер евләринин вә пионер сарајларынын тәчрүбә саһәләриндә, кәнч натуралистләр стансијасында, шәһәри јашыллашдырма трестинин саһәләриндә вә с. апарылыр.

V—VIII синифләрдә кечирилән евдарлыг мәшғәләләринин әсас вәзифәләри гыз шакирдләрдә аиләнин мәишәт әмәјинә шүурлу мүнасибәт тәрбијә етмәкдән, онлары ев тәсәррүфатыны идарә едә билмәк гајдалары илә таныш етмәкдән ибарәтдир. Бунунла бәрабәр евдарлыг мәшғәләләри гызлары нөвлү тәсәррүфат-мәишәт әмәји үзрә зәрури олан бачарыгларла силаһландырыр, онларда тәмизлик көзләмәк сә'ји тәрбијә едир.

V—VIII синифләрдә евдарлыг мәшғәләләри мәнзили тәмиз вә сәлигәли сахламаг, палтар вә ајаггабыларына бахмаг, јемәк һазырламаг, бичмәк вә тикмәк кими мөвзулардан ибарәтдир.

Әмәк тә'лиминин мәзмунуну кенишләндирмәк, һәмчинин ону тәрбијә мәгсәдинә даһа мувафиг тәшкил етмәк үчүн тәдрис планына III—VIII синифдә, һәфтәдә 1—2 саат олмаг үзрә «Ичтимаи-фајдалы әмәк», V—VIII синифләрдә исә әлавә олараг һәр күн 3 саат олмаг үзрә 2 һәфтәлик «тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси» дахил едилмишдир.

Бу мәшғәләләр үчүн ајрыча вахт ајрылмасына бахмајараг бунлары әмәк тә'лиминин давамы кими, ону тәкмилләшдирән вә дәринләшдирән бир тәдбир кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Ичтимаи-фајдалы әмәк мәшғәләләриндә бүтүн шакирдләр иштирак етмәлидирләр вә бунун бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти кичик јашларындан ушаглары ичтимаи-фајдалы ишләр көрмәјә, үмумин мәнфәәтинә өз гүввә вә габилијјәтини сәрф етмәјә алышдырмасындадыр.

Ичтимаи-фајдалы әмәк мәшғәләләринин мәзмунуна кәлинчә, буну һәр мәктәб, тәсдиг едилмиш мувафиг програм әсасында, јашадығы тәсәррүфат мүһитини, еһтијачларыны вә имканларыны, һәмчинин һәр синфин шакирдләринин јаш хүсусијјәтләрини вә имканларыны нәзәрдә сахламаг шәрти илә өзү мүәјјәнләшдирмәлидир.

III—IV синифләрдә бураја тәдрис васаити вә мәктәб аваданлығынын јүнкүл тә'мири, мәктәб китабханасында тә'мирә еһтијачы олан китабларын тә'мири, ушаг бағчалары үчүн ојунчаглар һазырламаг, мәктәбин отаг вә бәзәк биткиләринә хидмәт етмәк, мәктәб һәјәтини јахшылашдырмагда иштирак етмәк, колхоз фермаларында гушлара вә бузовлара һамилик етмәк кими ишләр дахилдир.

V—VIII синифләрдә ичтимаи-фајдалы әмәк мәшғәләләринин мәзмуну мүрәккәбләшир. Бу синифләрдә шакирдләрә мәктәбин һәјәтини сәлигәјә салмаг вә ону сәлигәдә сахламаг, мәктәб үчүн әјани васаит вә чиһазлар

һазырламаг, мәктәб аваданлығыны (парта, јазы тахтасы, физика вә кимја кабинетләриндә сынмыш чиһазлары вә с.) тә'мир етмәк, колхоз фермасында бузовлары бәсләмәк, мәһсул топланышында иштирак етмәк, шәһәрләрдә бағлара гуллуг етмәк, күчәләрин јашыллашдырылмасында вә с. иштирак етмәк кими мүһүм ичтимаи-фајдалы ишләр тапшырылыр.

Тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси исә һәм кәнд, һәм дә шәһәр мәктәбләриндә әсасән јај ајларында кечирилир. Тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси әмәк тә'лиминин давамы олмагла тә'лим е'малатханаларында вә тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә кечирилир вә шакирдләрин гүввәләринә мүвафиг олан мәһсулдар әмәјә һәср едилир. Тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси дөврүндә шакирдләр мәктәбин еһтијачыны өдәмәк үчүн фајдалы шејләр дүзәлдир, мәктәб аваданлығыны тә'мир едир вә гисмән дә мәктәбин тә'мириндә иштирак едир, ушаг бағчалары үчүн ојунчаглар гајырырлар вә с. Тә'лим-истеһсалат тәчрүбәси мәктәбин конкрет шәраитиндән асылы олараг, тәкчә тәдрис илинин сонунда дејил, бүтүн ил боју кечирилә биләр.

Көрүндүјү кими шакирдләрин әмәк тә'лими вә тәрбијәси үчүн кениш имканлар јарадылмышдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, мәктәблиләрин әмәк тә'лими вә тәрбијәсини һәлә дөврүн тәләбләринә ујғун тәшкил едә билмәмишик; әмәк тә'лими һәлә политехник тә'лим тәләбләриндән чох кери галыр. Бу бөјүк нөгсаны ләғв етмәкдән өтрү әмәк тә'лими үчүн мүкәммәл е'малатханалар вә тәдрис-тәчрүбә саһәләри јаратмагдан башга бу ишин дидактик әсасларыны ајдынлашдырмаг вә һәр әмәк тә'лими мәшғәләсини бу әсаслар үзәриндә тәшкил етмәк лазымдыр.

Бу әсаслары гысача шәрһ етмәјә чалышаг.

Әмәк тә'лиминдә тәтбиг едилән дидактик әсаслардан бири — шакирдләрин е'малатханаларда сәрф етдикләри әмәјин ичтимаи-фајдалы сәчијјә дашымасыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Доғрудур, е'малатханада сәрф едилән әмәк бә'зән анчаг тә'лим сәчијјәси дашыјыр вә бу да лабүддүр. Лакин белә һал мүмкүн гәдәр азалдылмалы вә иши елә тәшкил етмәли ки, мүхтәлиф әмәлијјаты јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрин сәрф етдикләри әмәк бу вә ја башга фајдалы шејләрин истеһсалы илә әлагәләндирилсин. Бу тәләби тә'мин етмәк мәгсәди илә мәктәб кабинетләри үчүн чиһазлар, моделләр, макетләр; е'малатханалар вә тәдрис-тәчрүбә саһәләри үчүн аләтләр вә башга ләвазимат; пионер ишләри үчүн зәрури шејләр; ушаг бағчалары үчүн ојунчаглар; истеһсалат мүәссисәләри, колхоз вә совхозларын сифаришләри үзрә мүәјјән шејләр вә һиссәләр һазырламаг мүмкүндүр.

Лакин бу чүр мә'мулатын е'малатханаларда һазырланмасыны елә тәнзим етмәк лазымдыр ки, өјрәдилән әмәлијјатда ардычыллыг көзләнилсин, шакирдләрә әввәлчә садә, кетдикчә мүрәккәб әмәк вәрдишләри ашылансын, материалын е'малы үчүн тәтбиг едилән вәрдишләр кетдикчә тәкмилләшдирилсин.

Мәктәб е'малатханаларында әмәк тә'лиминин ичтимаи-фајдалы сәчијјә дашымасы тәләби, демәк олар ки, тә'мин едилир. Е'малатханалары вә иш үчүн лазыми материалы олан мәктәбләримиздә шакирдләр әмәк тә'лими дәрсләриндә бир сыра фајдалы мә'мулат һазырлајыр. Беләликлә, әмәјин мәһсулдар олмасы тә'мин едилир.

Диггәтәлајиг бир мисал кими, Бакы шәһәриндәки 8 нөмрәли интернат-мәктәбдә V—VII синиф шакирдләринин дүлкәрлик е'малатханасында 40 бирјерли стол, 50 кәтил, 30 башга мә'мулат һазырламаларыны көстәрмәк олар. Беләликлә, мәктәб өз еһтијачынын бир гисмини шакирдләрин әмәк дәрсләриндә сәрф етдикләри ичтимаи-фајдалы әмәјин нәтичәсиндә өдәмиш олур.

Сумгајыт шәһәриндә Азәрбајчан вә рус бөлмәләриндән ибарәт олан 1 нөмрәли орта мәктәбин бу саһәдә әлдә етдији наилијјәт даһа бөјүкдүр. Мәктәб шәһәрин заводлары илә әлагә сахлајыб, онлардан мүәјјән сифаришләр алыр вә о сифаришләри чилинкәрлик вә механикләшдирилмиш е'малатханада јеринә јетирәрәк мүгабилиндә заводдан вәсаит алыр. Бу вәсаитин мигдары тәкчә кечән 1959—60-чы дәрс илиндә 60 миндән (көһнә пулла) артыг олмушдур. Бу мәбләғдән мәктәбин еһтијачыны өдәмәк үчүн әлавә мәнбә кими истифадә едилир.

Әмәк тә'лиминдә белә бир тәләбин јеринә јетирилмәсинин чох гијмәтли педагожи нәтичәләри олур. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр сәрф етдикләри әмәк нәтичәсиндә һазырланан мәһсулун фајдалы олдуғуну көрдүкдә, әмәк мәшғәләләринә даһа чох марагла јанашыр, верилән әмәк тапшырыгларыны јеринә јетирмәк үчүн чидди ишләјир, сә'ј көстәрирләр; буна көрә дә әмәк вәрдишләринә даһа тез јијәләнирләр. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән е'малатханаларда һазырланан мәһсулун кејфијјәтинә вә тә'јин

едилмиш вахт ичәрисиндә баша чатдырылмасына хүсуси фикир верилмәлидир.

Беләликлә, е'малатханаларда (хүсусән VI—VIII синифләр үзрә) шакирд әмәјинин, садә шәкилдә олса да, мәһсулдар сәчијјә дашымасыны тә'мин етмәк әмәк тә'лиминин мүһүм шәрти кими гејд олунмалыдыр.

Бу тәләб ејни илә евдарлыг мәшғәләләринә дә аиддир. Мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә кедән әмәк тә'лими мәшғәләләри исә онсуз да, маһијјәт е'тибары илә, ичтимаи-фајдалы сәчијјә дашыјыр. Шакирдләрин бурада сәрф етдикләри әмәк мәһсулдар әмәкдир.

Әмәк тә'лиминә верилән бу дидактик тәләб мәктәб е'малатханаларында әшја-әмәлијјат системинин тәтбигини зәрури едир. Әмәк тә'лими програмында да (хүсусән V—VI синифләрдә) әмәк тә'лиминдә әшја-әмәлијјат системи мәсләһәт көрүлүр.

Әмәк тә'лиминә верилән икинчи мүһүм тәләб шакирдләрин әлдә етдикләри әмәк, бачарыг вә вәрдишләринин зеһни фәалијјәтләри илә әлагәләндирилмәси, әмәк просесинин шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсидир. Башга сөзлә, әмәк политехник сәчијјә дашымалыдыр. Әмәјин дәрк едилмәси әмәк тапшырыгларыны јеринә јетирәркән елми биликләрдән истифадә етмәји тәләб едир. Бу мәгсәдлә е'малатханада апарылан әмәк мәшғәләләри физика, ријазијјат вә рәсмхәт дәрсләри илә, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан ишләр биолокија, кимја вә башга әлагәдар фәнләрин тәдриси илә әлагәләндирилмәли, шакирдләрин бу фәнләрдән өјрәнмиш олдуғу биликләрдән јери кәлдикчә, истифадә етмәләри тә'мин едилмәлидир. Мәсәлән, е'малатханада тахтаны бычгылама, јонма, онда бурғу илә дәликачма, кәсмә, һиссәләрини мых вә јапышганла бирләшдирмә кими садә харратлыг әмәлијјаты; тәбәгә металы әјиб бирләшдирмә, металы кәсмә, јонма, һамарлама, пәрчим васитәси илә бирләшдирмә вә с. кими садә чилинкәрлик әмәлијјаты бу вә башга елми биликләрлә әлагәдардыр ки, бунунла да јери кәлдикчә, ишин системинә хәләл кәтирмәдән, онлары шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. Тахтанын вә ја металын кәсилмәси, јонулмасы әмәлијјатынын физикада паз гануну илә изаһ едилдијини, мүхтәлиф шәкилләрдә кәсилән тахта вә металларын бу вә ја башга һәндәси фигурлары ифадә етдијини вә с. көстәрмәк лазымдыр. Мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан тәчрүбә ишләринин биолокија вә

кимја фәнләри үзрә өјрәнилмиш биликләрлә әлагәләндирилмәси үчүн даһа кениш имканлар вардыр. Доғрудур, һәр бир әмәк әмәлијјатынын елми әсасларыны шакирдә баша салмаг, һәр заман мүмкүн дејил; бә'зи әмәлијјатын елми әсасларыны баша дүшмәк үчүн онлар һазыр олмаја биләрләр; лакин әмәлијјатын мәгсәдини, маһијјәтини вә верәчәји нәтиҹәни шакирдә баша салмаға сә'ј етмәк әмәк тә'лиминин вачиб тәләбләриндән бирини тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, V—VII синифләрин әмәк програмы үзрә «Метал е'малы», «Ағач вә метал үзрә комбинасијалы ишләр» вә «Метал илә көрүлән ишләр» бөлмәләрини кечәркән, шакирдләрин садә техники моделләр — ачылыб-бағланан кубметр, мајил мүстәви, линк, мензулалы планшет, астролјабија, еклиметр, су таразы, дырмыг, хәкәндаз, ватерпас, су вә күләк мүһәррикләри, бухар турбинләри, галдырычы кранлар вә с. һәрәкәт едән моделләрин һазырланмасы тәләб олунур.

Һәмин чиһаз вә аләтләр һаггында үмумтәһсил фәнләринин вә хүсусилә физиканын тәдрисиндә мә'лумат верилир. Бу кими чиһаз вә аләтләрин, һәмчинин дәрсдә лазым олан бир сыра әјани васитәләрин тә'лим е'малатханаларында һазырланмасынын әмәк програмларына дахил едилмәси, ики мәгсәд күдүр: онлардан бири — шакирдләрин әмәк тә'лимини гијмәтли мә'мулат һазырламаг үзәриндә гурмаг; икинчиси исә нәзәри биликләрлә әмәк арасында әлагә јаратмагдан ибарәтдир.

«Әмәк дәрсләри илә физиканын тәдрисини нечә әлагәләндирирәм» адлы мәгаләсиндә 14 нөмрәли орта мәктәбин (Бакы шәһәри), физика мүәллими Б. Ә. Садыгов јолдаш мәктәбдә үмумтәһсил фәнләринин мүәллимләри илә әмәк мүәллимләри арасында нечә әлагә јарадылдығындан бәһс едир. Садыгов јазыр: «Кечән дәрс илиндә биз әмәк мүәллимләри илә бирликдә әмәк програмы илә физика програмы арасында олан ујғунсузлуглары мүәјјәнләшдирдик. Бу синифләрин програм материаллары илә әлагәдар олараг, тәдрис просесиндә һансы чәһәтләрә даһа артыг фикир вермәк лазым олдуғуну ајдынлашдырдыг. Бу гаршылыглы әлагә көзәл нәтиҹә верди. Дәрс илинин сонунадәк шакирдләрин гүввәси илә енержинин итмәмәси вә чеврилмәси ганунуну көстәрән чиһаз, Паскал чиһазы, линк, мајил мүстәви, бучаг әмәлә кәтирән гүввәләрин топланмасы, сүртүнмә әмсалыны тә'јин етмәк үчүн чиһаз, парабола бојунча ҹисмин һәрәкәтләрини көстәрән чиһаз,

вә с. һазырланды... Беләликлә, физиканын тәдриси илә е'малатханада көрүлән ишләрин әлагәләндирилмәси шакирдләрин әлдә етдикләри нәзәри биликләрини тәчрүбәдә тәтбиг етмәләринә имкан јарадыр»[1].

Гејд етмәлијик ки, бүтүн бунлар әмәк тә'лиминә политехник истигамәт вермәјин ифадәсидир. Лакин әмәк тә'лиминә политехник истигамәт вермәјин бир сыра башга чәһәтләри дә вардыр.

Лакин бә'зи мәктәб е'малатханалары вә тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә шакирдләр бу вә башга әмәк әмәлијјатыны, бир гајда олараг механики сурәтдә мәнимсәјирләр. Шакирд устанын әмәк әмәлијјатыны тәглид етмәк әсасында өјрәнир. Әмәк просесләринин елми әсаслары шәрһ едилмир, истифадә олунан машынын гурулуш принсипләри, е'мал олунан материалын хассәләри һаггында мә'лумат верилмир. Белә тә'лимдә шакирдин зеһни фәалијјәти чох аз иштирак едир. Һалбуки әмәк тә'лими политехник әсасда гурулмалыдыр. Бу заман шакирдләрә әмәк просесләринин елми әсасларыны, машын вә аләтләрин гурулуш вә иш принсипләрини, е'мал олунан материалын физики вә кимјәви хассәләрини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Елә етмәк лазымдыр ки, әмәк механики дејил, шүурлу сурәтдә дәрк едилән бир фәалијјәт олсун; шакирдин газанмыш олдуғу әмәк бачарығы вә вәрдишләри онун зеһни фәалијјәти илә әлагәләндирилмиш олсун.

Шакирдләри е'мал олунан материалын хассәләри илә, кәнд тәсәррүфаты биткиләри вә һејванларынын биоложи хүсусијјәтләри илә таныш етмәк үчүн әлагәдар үмумтәһсил фәнләринин тәдрисиндән истифадә едилмәлидир.

Шакирдләри әмәк аләтләринин гурулуш вә иш принсипләри илә таныш етмәјин әһәмијјәти ондадыр ки, шакирдләр әмәк әмәлијјатына ујғун аләтләр сечмәји, бу аләтләри дүзкүн ишләтмәји даһа јахшы баша дүшәрләр. Әмәк тә'лими шакирдләри мүасир истеһсалатла, әмәјин механикләшдирилмәси илә таныш етмәли, онларда техники тәфәккүрүн инкишафына көмәк етмәлидир. Бүтүн бунлар әмәк тә'лиминә политехник истигамәт верир вә шакирдләри техника вә истеһсалатын әсаслары илә дәриндән таныш едир.

Әмәк тә'лиминә верилән тәләбләрдән бири дә әмәк мәшғәләләринин дүзкүн вә сәмәрәли тәшкил едилмәсиндән, шакирдләрдә јүксәк техники әмәк мәдәнијјәти тәрбијә едилмәсиндән ибарәтдир. Әмәк мәшғәләләринин сәмәрәли тәшкил едилмәси иш јерләринин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсини, әмәк аләтләринин јахшы сахланмасыны, материалын еһтијатла сәрф едилмәсини, иш вахтындан дүзкүн истифадә едилмәсини, чертјож вә башга график сәнәдләрин тәтбиг едилмәсини, өлчү аләтләринин бачарыгла ишләдилмәсини, тапшырығын сәлигә илә јеринә јетирилмәсини вә бүтүн ишләрин дүзкүн планлашдырылмасыны тәләб едир.

Әмәк тә'лиминин билаваситә тәшкилинә вә апарылмасына кәлинчә, ону демәк лазымдыр ки, бу да дидактиканын үмуми әсасларына истинад едир, лакин спесифик е'малатхана вә тәдрис-тәчрүбә саһәси шәраитиндә кечирилир.

Әмәк мәшғәләләри үзрә нөвбәти дәрсә һазырлашан әмәк мүәллими гаршыдакы дәрсин дидактик вәзифәләрини, шакирдләрә өјрәдиләчәк билик вә бачарыгларын сәвијјә вә һәчмини мүәјјәнләшдирмәлидир; һәмин дидактик вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн лазым олан аләтләр, материаллар, чертјожлар, тә'лимат үчүн лазым олан хәритәләр, әјани васитәләр вә с. габагчадан һазырланмалыдыр.

Е'малатхана вә ја тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан мәшғәләләри адәтән дәрсин бир нөвү һесаб едирләр, чүнки бу мәшғәләләр дә бир гајда олараг, дәрс чәдвәлинә дахил едилир. Белә мәшғәләләри ади синиф отағында апарылан дәрсләрдән фәргләндирән бә'зи чәһәтләри гејд етмәк лазымдыр. Ади дәрсләрдән фәргли олараг, бурада мүәллимин шәрһи нисбәтән аз јер тутур, шакирдләр фәрди олараг ишләјирләр, ишләринин нәтичәсини исә мүәллим ајрыча јохлајыб гәбул едир; мәшғәлә просесиндә мүәллим керидә галан шакирдә јанашыб она фәрди тә'лимат верир. Беләликлә, бу мәшғәләләр даһа чох әмәли вәрдишләрлә әлагәдар олан дәрсләрә, мәсәлән, лаборатор мәшғәләләринә бәнзәјир. Е'малатханаларда апарылан мәшғәләләр әсасән ашағыдакы гурулушда кедир: 1) әмәлијјаты көстәрә-көстәрә мүәллимин изаһаты; 2) 1—2 шакирдин изаһаты нә чүр мәнимсәдикләрини јохламаг; 3) материалын вә аләтләрин пајланмасы вә шакирдләрин иш јерини тутмалары; 4) шакирдләрин материал үзәриндә фәрди ишләмәләри; мүәллимин мәшғәләјә нәзарәт етмәси вә фәрди тә'лиматы; 5) һазырланмыш мә'мулатын

[1] «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, № 84, 20 октјабр, 1960.

шакирдләрдән гәбул едилмәси; 6) көрүлмүш ишләрин гијмәтләндирилмәси вә бурахылан нөгсанларын гејд едилмәси илә мәшғәләјә јекун вурулмасы; 7) иш јерләринин сәлигәјә салынмасы[1]. Мәшғәләнин бу чүр тәшкили, бир нөв мүрәккәб дәрсләрә охшајыр, лакин јухарыда дејилдији кими, бурадакы хүсусијјәтләри нәзәрдән гачырмаг вә бу чүр мәшғәләләри мүрәккәб дәрсләрлә ејниләшдирмәк олмаз.

Мәшғәләнин мүхтәлиф мәрһәләләри арасында вахтын бөлүнмәсинә кәлинчә, вахтын бөјүк әксәријјәти мәшғәләнин мәркәзи һиссәсини тәшкил едән фәрди-әмәли ишләрә сәрф едилмәлидир.

Әкәр бу вә ја башга әмәлијјат үчүн програмда бир дејил, бир нечә мәшғәлә кечирмәк нәзәрдә тутулмушса, биринчидән сонра кәлән мәшғәләләрдә илк мәрһәлә (изаһат) ихтисар едилир, мүәллим шакирдләрин нәзәр-диггәтини кечән дәрсдә бурахылан нөгсанлара чәлб етдикдән сонра мәшғәләнин башга мәрһәләләриндә иши давам етдирир. Көрүндүјү үзрә, е'малатханаларда апарылан мәшғәләләр дә ејнитипли олмур. Бурада, јухарыда тәсвир едилән мүрәккәб мәшғәлә типиндән башга сырф чалышма (тәрмин) сәчијјәси дашыјан, контрол сәчијјә дашыјан (јә'ни шакирдләрин әмәлијјаты нә чүр мәнимсәдикләрини јохламаг мәгсәди илә тәшкил едилән) мәшғәләләр дә олмалыдыр.

Әмәк дәрсләриндә адәтән шакирдләрин сајы 25-дән артыг олдугда, синиф ики јерә бөлүнүр, онларын бир һиссәси чилинкәрлик, о бири һиссәси исә евдарлыг вә ја дүлкәрлик үзрә мәшғул олур. Мөвчуд олан имканлардан, ишин хүсусијјәтиндән, һәмчинин әмәк мүәллиминин педагожи вә техники һазырлығындан асылы олараг бу мәшғәләләрин тәшкилини мүәјјән дәрәчәдә дәјишдирмәк, фајдалы «пријом»ларла зәнкинләшдирмәк олар. Е'малатханаларда шакирдләрин отура билмәси вә бә'зи чертјожлары вә ја изаһаты дәфтәрләринә гејд етмәси үчүн имкан јаратмаг лазымдыр.

Әмәк тә'лими мәшғәләләринин мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә тәшкил етмәјин бир чох хүсусијјәтләри вардыр. Ачыг һава вә «јашыл лабораторија»да тәшкил едилән бу мәшғәләләр әсасән, чәдвәл үзрә апарылса да чох

[1] Бах: проф. *Е. Е. Голант,* Тә'лим е'малатханаларындакы мәшғәләләрин дидактик әсаслары, «Школа и производство» журналы, № 2, М. 1960, сәһ. 15.

заман чәдвәлә јерләшдирилә билмир. Бурада да мүәллимин изаһатына јер верилир, лакин бу изаһат һәм синиф отағында, һәм дә билаваситә мәктәбјаны саһәдә верилир, әмәлијјатын нүмунәси көстәрилир, шакирдә сынаг әмәлијјаты ичра етдирилир. Лакин шакирдләрин көрдүкләри ишләр садәчә тәмрин дејил, мүәјјән кәнд тәсәррүфаты әмәјиндән ибарәтдир вә торпагдан алыначаг мәһсулун сәвијјәси бу әмәјин дүзкүн вә сәмәрәли сәрф едилмәсиндән чох асылыдыр. Бурада да ишләр фәрди олараг шакирдләр тәрәфиндән көрүлүр, көрүлән ишләрә мүәллим нәзарәт едир вә гәбул едир. Лакин бу ишләрин нәтичәси өзүнү чох сонралар мәһсул вахты көстәрир.

Бурадакы иш јери исә һәр бир шакирдин тәһким едилдији ләкдән, саһәчикдән, ағачдан вә ја һејвандарлыг үзрә: мал-гара вә ја пушчулуг фермасындан ибарәтдир. Шакирдин бурада көрдүјү ишләри дәрс чәдвәли илә дә мәһдудлашдырмаг олмаз.

Бурада шакирдләрә фәрди тә'лимат верилмәси даһа бөјүк јер тутур. Е'малатханаларда әмәк тә'лими просесиндә мүхтәлиф тә'лим үсулларындан истифадә олунур — әмәк мүәллими шифаһи шәрһ, хүсусән о, изаһат формасы олан мүсаһибә, иллүстрасија вә демонстрасија үсулларындан истифадә едир, бир вә ја бир груп әмәлијјаты өјрәнмәк просесиндә шакирдләрин чертјож вә ја тә'лимат хәритәси үзрә график ишләрини тәшкил едир, материалын әламәт вә хүсусијјәтләрини, аләтин конструксијасыны, механизмин вә ја һиссәчијин техника вә технолокијасынын башга мәсәләләрини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә лаборатор ишләри тәшкил едир, шакирдләрә фабрик вә заводларда ишин тәшкили, истеһсалатын механикләшдирилмәси, е'малатханада истифадә едилән дәзкаһларын конструксијасыны өјрәтмәк үчүн истеһсалата екскурсијалар тәшкил едир вә с. Бунларла бәрабәр әмәк мәшғәләләриндә мүәллим һәм фәрди, һәм дә груп үзрә тә'лимат верир, ишин технолокијасы, механизм, машын вә електрик гурғусу һаггында биликләрини дәринләшдирмәк үчүн шакирдләрә әлавә әдәбијјат көстәрә биләр.

Әмәк тә'лими мәшғәләләриндә мүәллимин вердији изаһатын мәзмуну вә формалары, һәмчинин мүддәти тә'лим материалларынын мәзмунундан, шакирдләрин һазырлығындан, мәшғәләләрин дидактик мәгсәдиндән асылы олмалыдыр. Лакин һәр һалда унутмамалы ки, әмәк тә'лими мәшғәләси һәмишә әмәли сәчијјә дашымалыдыр. Шакирд-

ләрин материалла, һиссәчикләрлә вә механизмләрлә билаваситә мәшғул олмасы әмәк дәрсинин әсас һиссәсини, 75—80 фаизини тәшкил етмәлидир. Әмәк тә'лиминдә шакирдләрин ичра етмиш олдуғу ишләрин һесабаты чидди апарылмалы вә она беш балла гијмәт верилмәлидир. Шакирдләрә гијмәт верәркән көрүлән ишин кејфијјәтинә вә сајына, сәрф едилән вахта, истифадә едилән әмәлијјатын дүзкүнлүјүнә, шакирдин техника вә технолокијаја даир билијинә фикир верилир.

VI ФӘСИЛ

ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИ ҺАГГЫНДА

Јени инсан тәрбијәси күнүн ән вачиб мәсәләси кими мәктәбләримизин гаршысына гојулмушдур. Белә бир вәзифәнин актуаллығы әмәли олараг гурмагда олдуғумуз коммунизм сабаһынын тәләбләри илә шәртләнир. Сосиализмдән коммунизмә кечмәк үчүн лазым олан мадди-техники базанын јарадылмасы илә бәрабәр, дөврүн јүксәк тәләбләринә чаваб верә биләчәк јени адамлар тәрбијә едиб јетишдирмәк дә зәрури шәртдир. Бу јени инсанда мә'нәви зәнкинлик, әхлаг тәмизлији вә чисмани камиллик аһәнкдар сурәтдә әлагәләнмәлидир.

Сов.ИКП XXI гурултајынын гәтнамәсиндә јазылмышдыр ки, коммунизм гуручулуғунун әзәмәтли планларыны јеринә јетирмәк үчүн «... партија, совет, һәмкарлар иттифаглары вә комсомол тәшкилатлары совет адамларыны тәрбијә етмәк, онларын шүурлулуғуну вә фәаллығыны артырмаг саһәсиндә, коллективчилик вә зәһмәтсеверлик руһунда, чәмијјәт гаршысында өз борчуну баша дүшмәк руһунда, социалист бејнәлмиләлчилији вә вәтәнпәрвәрлик руһунда, коммунист әхлагынын јүксәк принсипләринә дөнмәдән әмәл етмәк руһунда тәрбијә едилмиш јени адамлар јетишдирмәк саһәсиндә бүтүн ишләри даһа да јахшылашдырмалыдырлар»[1].

Исбата еһтијачы олмајан бир һәгигәтдир ки, коммунизм гуручуларынын шүур сәвијјәси нә гәдәр јүксәк олса, онлар нә гәдәр тәһсилли вә тәшәббүскар, әмәксевәр вә ишкүзар олсалар коммунизм гуручулуғу планлары бир о гәдәр сүр'әтлә вә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилә биләр, әмәк мәһсулдарлығыны вә мадди не'мәтләр истеһсалыны коммунизм чәмијјәтинин тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг бир о гәдәр тез мүмкүн олар.

Н. С. Хрушшов јолдаш партијанын XXI гурултајында сөјләдији мә'рузәдә коммунизмә кечмәк үчүн тәк инкишаф етмиш мадди-техники база јох, һәм дә вәтәндашларын шүур сәвијјәсинин јүксәк олмасы зәрурijјәтини көстәрәрәк дејир: «Мәһз буна көрә дә инди зәһмәткешләрин, хүсусилә бөјүмәкдә олан нәслин коммунист тәрбијәси мәсәләләри мүстәсна дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәт газаныр»[1].

Партијанын бу тәләби һәр шејдән әввәл, о демәкдир ки, кәнч нәслин коммунист тәрбијәси мәсәләләри бүтүн мәктәб вә мүәллим коллективләринин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Мәктәб һәјатынын бүтүн гурулушу, онун бүтүн тәһсил вә тәрбијә фәалијјәти бу вәзифәнин һәјата кечирилмәсинә табе етдирилмәлидир. Коммунизм сабаһынын јени адамларыны тәрбијә едиб јетишдирмәк мәгсәди илә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси мәсәләләринә, хүсусән шакирдләрдә әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијә едилмәсинә, онларын Вәтәнә һәдсиз мәһәббәт руһунда тәрбијә олунмасына, шакирдләрдә әсил елми идракын әсасы олан материализм дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, ушагларын вә кәнчләрин атеистчәсинә тәрбијә едилмәси, онларын естетик вә физики тәрбијәси мәсәләләринә чидди бир сурәтдә фикир верилмәлидир.

Мәсәләнин актуаллығы тәкчә бунда дејил, һәм дә дөврүн јени, даһа мүрәккәб тәләбләринә ујғун олараг мәктәбдә тәрбијә ишләринин әсаслы сурәтдә јенидән гурулмасындадыр.

Н. С. Хрушшов јолдаш гејд едир ки, мәктәбин јенидән гурулмасында башлыча чәһәт тә'лимин ичтимаи-фајдалы әмәклә әлагәләндирилмәси вә **мәктәбдә тәрбијә ишинин күчләндирилмәсиндән ибарәтдир.** Ајдындыр ки, тәрбијә ишинин күчләндирилмәси, онун јенидән гурулмасыны шәртләндирир. Шүбһәсиз, тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасы да мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк истигамәтиндә апарылмалыдыр.

[1] 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр һаггында Н. С. Хрушшов јолдашын мә'рузәси үзрә Сов.ИКП XXI гурултајынын гәтнамәси, Бакы, 1959, сәһ. 19—20.

[1] *Н. С. Хрушшов*, 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр һаггында, Бакы, 1959, сәһ. 60.

Тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасы дедикдә, биз бу ишләрин мәзмун вә үсулларынын јениләшдирилмәси вә тәкмилләшдирилмәсини, бу саһәдә әмәли тәдбирләрин көрүлмәсини нәзәрдә тутмалыјыг. Бу тәдбирләр нәдән ибарәт олмалыдыр?

Тәрбијә ишләрини мәктәбләримиздә јенидән гурмаг үчүн һәр шејдән әввәл, коммунист тәрбијәсинин мәзмунуну коммунизм сабаһы үчүн јени инсан тәрбијә етмәк вәзифәсинин тәләбләринә ујғун шәкилдә тәкмилләшдирмәк, она чох мүһүм олан јени үнсүрләр әлавә етмәк лазымдыр.

Һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары тәрбијә етмәк вәзифәси совет мәктәбинин јарандығы күндән онун гаршысында дурмушдур. О, бу әсас мәгсәдә чатмаг үчүн, инкишафымызын мүәјјән бир дөврүндә, онун бу вә ја башга чәһәтинә хүсуси диггәт вермишдир. Инкишафымызын индики дөврү, хүсусилә коммунизм сабаһы һәртәрәфли инкишаф етмиш јүксәкшүурлу вә фәал гуручулар тәрбијә етмәји әмәли бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Белә бир вәзифәнин күтләви сурәтдә јеринә јетирилмәси реал бир мәсәләдир, чүнки бунун үчүн өлкәмиздә артыг там игтисади, сијаси вә мәдәни зәмин јарадылмышдыр.

Бүтүн кәнчләрә орта тәһсил верилмәси мәсәләсинин әмәли олараг һәлл едилмәкдә олмасы, јахын кәләчәкдә бүтүн совет вәтәндашларына али тәһсил верилмәси перспективләри, орта мәктәбләрдә охујан кәнчләрин мәһсулдар әмәјә, истеһсалатда олан кәнчләрин орта мәктәбләрә чәлб едилмәси, кәнчләрин орта ихтисас вә али мәктәбләрә истеһсалатдан ајрылмадан чәлб едилмәси, кәнчләрә тәкчә үмумтәһсил дејил, һәм дә политехник вә истеһсалат тә'лими верилмәси вә с. бүтүн бунлар индики јени нәслин әмәли олараг һәртәрәфли инкишафыны тә'мин едир. Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк һаггында јени ганунун тәтбиги нәтичәсиндә јарадылмагда олан истеһсалат тә'лими верән орта мәктәбләри битирәнләрин мүәјјән истеһсалат әмәјинә ихтисасына малик олмалары вә беләликлә, онларын һәм зеһни, һәм дә физики әмәклә мәшғул олмаға һазыр олмалары мәкәр һәртәрәфли инкишафын мүһүм әламәти дејилми? Өлкәмиздә күндән-күнә сүр'әтлә инкишаф етмәкдә олан коммунист әмәји бригадалары, коммунист әмәји мүәссисәләри һәрәкатынын ирәли сүрдүјү шуар — «Коммунистчәсинә охумаг, коммунистчәсинә ишләмәк, коммунистчәсинә јашамаг» — милјонларла со-

вет адамларынын јени һәјат тәрзинин гысача ифадәсидир. Инкишафымызын елә бир мәрһәләсинә чатмышыг ки, елмә јијәләнмәк, әмәклә мәшғул олмаг бир парча чөрәк пулу газанмаг үчүн дејил, адамларымызын һәјати тәләбаты олмушдур. Н. С. Хрушшов РСФСР мүәллимләринин гурултајындакы нитгиндә сөјләмишдир: «Донузабаханла сөһбәт едирсән, сәнә гајыдыб дејир: мән Зоотехник институтунун үчүнчү курсунда охујурам. Сағычы илә сөһбәт едәндә о сәнә хәбәр верир: мән Кәнд тәсәррүфаты институтуну гуртарырам. Бә'зән мангабашчысынын вә ја бригадирин чыхышыны динләјиб севинирсән ки, көр бу адамын башы тәсәррүфатдан нечә дә јахшы чыхыр. Мәнә исә дејирләр: о, Кәнд тәсәррүфаты институтуну гуртарыр вә колхозда ишләјир. Көрүн заманә нечә дәјишмишдир, көрүн нәләрә наил олмушуг!»[1]

Белә бир вәзијјәт инди күтләви һалдыр. Мәһз она көрә дә коммунист тәрбијәсинин мәзмуну һазырда һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт тәрбијәсинин әмәли һәлли илә әлагәдар олараг тәкмилләшдирилмәлидир.

Биз тәрбијә етмәкдә олдуғумуз јени нәслдә коммунизм чәмијјәтиндә зәрури олан вәрдиш вә адәтләр јетишдирмәлијик. Бу исә, һәр шејдән әввәл әмәјә јени мүнасибәт, коммунист мүнасибәти тәрбијә етмәклә әлагәдардыр. Инди ушаг вә кәнчләрдә әмәксевәрлијин ашыланмасы илә кифајәтләнмәк олмаз, елә етмәк лазымдыр ки, кәнчләрдә әмәк һәјати тәләбата чеврилсин, әмәк әвәзи өдәнилмәдән үмумин хејринә ишләмәк шәклини алсын.

Тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасы һәм дә мәктәбдә тәрбијә үсуллары вә тәрбијә системинин тәкмилләшдирилмәсиндә ифадә олунмалыдыр. Е'тираф етмәлијик ки, мәктәбләримиздә тәрбијә мәсәләләринә нисбәтән аз фикир веририк. Бу иш әслиндә синиф рәһбәрләринин, бир дә комсомол вә пионер тәшкилатларынын үзәринә атылмышдыр. Һалбуки мәктәбин бүтүн коллективи, онун фәалијјәти шакирдләрин дүзкүн тәрбијәсини тә'мин етмәјә хидмәт етмәлидир.

Нәзәри педагокика да тәрбијә мәсәләләри илә аз мәшғул олмушдур. Буну һеч олмазса онда көрмәк олар ки, мәктәбин тәрбијә ишләринин програмы јалныз сон илләрдә тәртиб едилә билмишдир. Мәктәблә һәјат арасында

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 57.

әлагәнин зәифлији дә тәрбијә үсуллары вә системинин тәкмилләшдирилмәсинә мане олурду. Әхлаг тәрбијәсиндә узун илләр әсас тәрбијә үсулу кими изаһатдан, әхлаги сөһбәтдән, бир нөв нәсиһәтчиликдән чох истифадә едирдик. Шакирдләри әсасән, сөз васитәси илә тәрбијә етмәјә, һәтта әмәк тәрбијәсини дә сөзлә јеринә јетирмәјә чалышырдыг. Шакирдләри әмәли фәалијјәтә чәлб етмәјин ролу дилдә тез-тез тәкрар едилир вә тә'рифләнирдисә дә, ондан бир гајда олараг, анчаг тәсадүфи һалларда истифадә олунурду. Бу да, тәбии ки, истәнилән дәрәчәдә фајда верә билмәзди. Нәтичәдә шакирдләрдә јахшы әхлаги инам әмәлә кәлсә дә, әхлаги вәрдиш вә адәтләр јетишмәмиш, камилләшмәмиш галырды; шакирд нечә дүзкүн һәрәкәт етмәк лазым олдуғуну билир, лакин дүзкүн һәрәкәт етмирди, бунун үчүн онда мүвафиг адәтләр вә чәтинликләрин өһдәсиндән кәлән гүввәтли ирадә јох иди. Шакирдләрдә фајдалы әхлаги вәрдиш вә адәтләр јетишдирмәк үчүн онлары мүнтәзәм сурәтдә ичтимаи-фајдалы фәалијјәтә чәлб етмәк лазымдыр. Мүнтәзәм тәкрар вә чалышмалар олмадан мөһкәм биликләр әлдә етмәк мүмкүн олмадығы кими, шакирди әхлаги һәрәкәтләрдә мүнтәзәм тәмрин етмәдән онда әхлаг тәрбијә етмәк мүмкүн дејилдир. Шакирдин фәалијјәти, һәр бир тәрбијә нөвүндә өзүнү көстәрмәлидир вә бунсуз онда һеч бир әхлаги вәрдиш вә адәт јаратмаг олмаз.

Биз бурада һеч дә сөзүн (әхлаги сөһбәтин вә с.) тәрбијәдә ролуну һечә чыхармаг фикриндә дејилик. Шүбһәсиз, сөзлә шакирдләрин дүшүнчәсинә тә'сир көстәрмәк, сөзлә онларын гәлбинә јол ачмаг вә с. јенә дә вачиб тәрбијә үсулларындан бири олараг галачагдыр. Шакирдләрдә инам әмәлә кәтирмәк үчүн сөз чох гүввәтли бир васитәдир. Шакирдләрдә шадлыг вә ја мә'јуслуг, һүсн-рәғбәт вә ја нифрәт, мәрһәмәт вә с. һиссләрин ојанмасында сөзүн ролуну инкар етмәк олмаз. Белә һиссләрин инкишафы исә әхлаг тәрбијәсиндә чох вачибдир. Лакин мәсәлә бундадыр ки, тәрбијә ишини тәкчә бунунла апармаг олмаз. Биз унуда билмәрик ки, шакирдин мөһкәм ирадәси анчаг фәалијјәт нәтичәсиндә јетишә биләр, шакирддә чәтинлијә гаршы дөзүм тәрбијә етмәк үчүн ону бәркә-бошә салмаг лазымдыр. Бу исә о заман мүмкүн ола биләр ки, тәрбијә иши мәктәбин диварлары арасында сыхышдырылыб галмасын, мәктәбдән харичдәки коммунизм чәмијјәти гуручулуғу практикасы илә бағлансын.

Тәрбијә ишләринин күчләндирилмәси вә јенидән гурулмасы, һәм дә мөһкәм шакирд коллективләри тәшкил етмәк, шакирд коллективләри илә истеһсалат коллективләри арасында әлагә јаратмаг вә с. илә әлагәдардыр. Биз бурада бүтүн бу мәсәләләри әтрафлы сурәтдә ишыгландырмаг фикриндә дејилик. Анчаг ишин бир чәһәтини гејд етмәклә кифајәтләнмәк истәрдик. О да әмәјин тәрбијәдә ролуну гејд етмәк вә әмәк тәрбијәсинин инди мәктәбләримиздә тәрбијә ишләринин мәркәзиндә дурдуғуну көстәрмәкдән ибарәтдир. Чүнки бу, тәрбијә ишләрини күчләндирмәјин вә јенидән гурмағын ән мүһүм чәһәтләриндән биридир.

В. И. Ленин көстәрмишдир ки, әсил коммунист интизамлы әмәк әсасында тәрбијә едилә биләр; коммунист мә'нәвијјатынын әсасыны коммунизмин мөһкәмләнмәси вә баша чатдырылмасы уғрунда мүбаризә тәшкил едир. Бөјүк рәһбәрин бу дәрин мә'налы көстәришләри јени инсан тәрбијә едилмәсиндә бизим үчүн әсас јол олмалыдыр. Мүхтәлиф јолларла мәктәбә дахил едилмәкдә олан әмәк шакирдләри тәкчә әмәјә һазырламаг васитәси дејил, һәм дә онларда јүксәк әхлаги кејфијјәтләр јетишдирмәк васитәсидир. Н. С. Хрушшов јолдаш тәрбијәдә тәһсилин бөјүк әһәмијјәтини гејд етмәклә бәрабәр, көстәрир ки: «Шакирдләрдә һамынын хејринә ишләмәк вәрдишләри јаранмазса, тәһсил нәчиб әхлага, коммунист психолокијасына вә мә'нәвијјатына малик јени инсанын тәрбијә олунуб јетишдирилмәсини тә'мин едә билмәз. Белә бир мә'нәвијјат әмәкдә, ишдә, һәрәкәтдә вә рәфтарда јаранып»[1].

Мәһз бу чүр мүлаһизәјә көрә әмәк тәрбијәси тәрбијә ишләринин мәркәзиндә дурур. Буна көрә дә биз бурада охучуларын диггәтини әмәк тәрбијәси мәсәләсинә чәлб етмәк, бу мәсәләни гыса шәкилдә олса да ишыгландырмаг истәјирик.

1. Әмәк тәрбијәсинин вәзифәләри. Тәрбијә ишләринин мәркәзи һиссәсини тәшкил едән әмәк тәрбијәсинин гаршысында бир сыра мүһүм вәзифәләр дурур. Бу вәзифәләрин башлычасы әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијә етмәкдән ибарәтдир.

Әмәјә коммунист мүнасибәти јени әхлаги бир кејфиј-

---

[1] *Н. С. Хрушшов* јолдашын РСФСР мүәллимләр гурултајында сөјләдији нитгиндән. Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 64.

јәтдир. Бу, әмәјин азад олдуғу сосиализм өлкәсиндә јаранмыш вә инкишаф етмәкдәдир. Әмәјә коммунист мүнасибәтинин бөјүк әһәмијјәти ондадыр ки, бу әхлаги кејфијјәт, һәр шејдән әввәл сосиализмдән коммунизмә кечмәк үчүн ән мүһүм шәртләрдән бирини тәшкил едән јүксәк әмәк мәһсулдарлығыны тә'мин етмәјә хидмәт едир. Мә'лумдур ки, јүксәк әмәк мәһсулдарлығыны тә'мин етмәк үчүн тәкчә елм вә техниканын тәрәггиси дејил, һәм дә әмәјин дүзкүн тәшкили, әмәк адамларынын ишә вичдан вә намусла јанашмалары, әмәјә коммунист мүнасибәти бәсләјиб буна адәт етмәләри мүһүм шәртдир.

Бөјүк Ленин коммунист әмәјинин маһијјәтини шәрһ едәрәк көстәрир ки, сөзүн даһа мәһдуд вә чидди мә'насында бу, «... көнүллү әмәкдир, нормадан харич әмәкдир, әвәзини алмаг мүлаһизәси олмадан, әвәзини алмаг шәрти гојулмадан сәрф олунан әмәкдир, үмумун хејри үчүн чалышмаг адәтиндән вә үмумун хејри үчүн чалышмаг зәрурәтинә шүурлу (адәт шәкли алмыш) мүнасибәтдән доған әмәкдир, сағлам организмин тәләбатындан доған әмәкдир»[1].

Бу чүр сәчијјә дашыјан коммунист әмәји сосиализм истеһсалатында, артыг көк салмаға башлајыр, күндән-күнә кенишләнир вә күтләви һал алыр. Сосиализм гурулушунун мөһкәмләнмәси сајәсиндә әмәк өлкәмиздә һәр бир адам үчүн шәрәф ишинә вә вәтәндашлыг борчуна чеврилмишдир. Өлкәдә чәмијјәтин хејринә сәрф едилән һәр чүр намуслу вә һәр чүр фајдалы әмәк сосиализм чәмијјәтиндә јашајан вә онун не'мәтләриндән истифадә едән һәр бир вәтәндашын мүгәддәс вәзифәси олмушдур.

Бөјүк өлкәмизин чүрбәчүр истеһсалат саһәләриндә мүхтәлиф формаларда тәзаһүр едән әмәк гәһрәманлыглары дедикләримизин чанлы нүмунәсидир. Сон заманларда јарадылмыш вә кетдикчә кенишләнмәкдә вә күтләви һал алмагда олан коммунист әмәји бригадаларынын фәалијјәти бу чәһәтдән парлаг мисалдыр.

Сов.ИКП XXI гурултајына һазырлыг дөврүндә (1958-чи илин пајыз ајлары) Москва шәһәри комсомолчуларынын тәшәббүсү илә доғмуш олан бу вачиб вәтәнпәрвәр һәрәкат инди өлкәмизин бүтүн јерләринә јајылмыш вә милјонларла кәнч истеһсалатчылары әһатә едир.

[1] *В. И. Ленин*, Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 536.

Бүтүн габагчыл совет кәнчләри кими, Азәрбајчанын да габагчыл кәнчләри бөјүк бир чошгунлугла бу нәчиб тәшәббүсә гошулмушлар. Республиканын истеһсалат мүәссисәләриндә јүзләрлә коммунист әмәји бригадалары јетишмиш, һәтта бир чох мүәссисәләр, әлдә етдикләри истеһсалат гәләбәләри вә әмәк гәһрәманлығы нәтичәсиндә, коммунист әмәји мүәссисәси адыны алмаг шәрәфинә наил олмушлар. Јени совет адамларынын әмәјә коммунист мүнасибәтинә даир һәдсиз-һесабсыз мисаллар көстәрмәк олар. Лакин биз тәкчә Азәрбајчанда коммунист әмәји бригадасы адыны алмаг уғрунда кедән һәрәкатын илк тәшәббүсчүсү олан Күрканнефтин (Нефт дашлары) икинчи мә'дәниндә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Акиф Чәфәровун башчылыг етдији бригаданы мисал көстәрмәклә кифајәтләнмәк истәрдик.

Әмәк гәһрәманлыгларына көрә бу бригада тәкчә Күрканнефтин дејил, Бакы фәһләләринин, бүтүн Азәрбајчан зәһмәткешләринин ифтихары олмушдур. Һәмин бригаданын коммунист әмәји бригадасы адыны алдыгдан сонра Күрканнефтин башга нефтчыхарма бригадалары үчүн нүмунә олмасы, өз тәчрүбәсини башга бригадалара вермәси вә бир сыра башга мүһүм тәдбирләр Күрканнефтин шәрәфли ад газанмасында бөјүк рол ојнады.

Нефт дашлары нефтчиләринин Н. С. Хрушшов јолдаша көндәрдикләри мәктуб онларын әмәк гәләбәләрини парлаг бир сурәтдә көстәрир. Мәктубда дејилир ки: «Нефт дашларынын нефтчиләри өз вә'дләринә шәрәфлә әмәл етмиш вә планданәлавә 100 мин тон нефт чыхармышлар. Нефтин вә газын һәр тонунун маја дәјәри планда нәзәрдә тутулдуғуна нисбәтән 2,8 фаиз ашағы салынмыш әмәк мәһсулдарлығы кечән илдәкинә нисбәтән 9,9 фаиз јүксәлмиш, пландан әлавә 4 милјон манатдан артыг вәсаитә гәнаәт едилмишдир. Биз бөјүк севинчимизи — Күрканнефт мә'дәнләр идарәсинә коммунист әмәји мүәссисәси кими јүксәк бир ад верилдијини Сизә билдирмәјә шадыг. Әмәјимизә белә бир гијмәт верилмәсинә чаваб олараг, биз једдииллијин ахыры үчүн нәзәрдә тутулан нефтчыхарма сәвијјәсинә һәлә 1961-чи илдә чатмағы вә'д едирик».

Әлбәттә, бу бөјүк гәләбә, тәкчә техника вә елмин күчүнә дејил, һәм дә, онлардан мәһарәтлә истифадә етмәјин, әмәјә коммунист мүнасибәти бәсләмәјин күчүнә газанылмышдыр.

Н. С. Хрушшов јолдаш Күрканнефт нефтчиләринә чаваб мәктубунда јазыр ки: «...Сизин чохмилләтли коллективиниз чошгун Хәзәрин мүрәккәб шәраитиндә дәнизин кортәбии гүввәләринә гаршы мүбаризә апарараг әмәјә коммунистчәсинә мүнасибәт бәсләмәк нүмунәләри көстәрир»[1].

Күрканнефт нефтчиләринин гәләбәси Коммунист әмәји һәрәкатынын парлаг бир мисалыдыр. Бу һәрәката гошуланларын үзәрләринә көтүрдүкләри өһдәчиликләр онлардан дәрин коммунист әгидәси, јенилмәз галибијјәт әзми, чәтинликләри арадан галдырмаг, фәдакарчасына ишләмәјә габил вә һазыр олмаг, јолдаша көмәк етмәк, мәдәни јашамаг, инадла охумаг, ихтисас һазырлығыны вә сијаси сәвијјәләрини дурмадан тәкмилләшдирмәјә чалышмаг вә әмәкдә јарадычылыг көстәрмәји тәләб едир.

Бу һәрәката гошулан әмәк коллективләри једдииллик планын тарихи вәзифәләрини јахшы баша дүшүр, әмәк мәһсулдарлығыны дөнмәдән јүксәлтмәјин игтисади вә сијаси әһәмијјәтини, әхлаги сафлыг вә физики камиллији аһәнкдар бир сурәтдә өзүндә бирләшдирмәјин вачиблијини дәриндән дәрк едирләр.

Лакин бүтүн совет адамларынын белә кејфијјәтләрә малик олдугларыны иддиа етмәк һәгигәтдән узаг оларды. Е'тираф етмәлијик ки, һәлә көһнә әхлагын төр-төкүнтүләри бә'зиләринин шүурундан тамамилә силинмәмишдир; онлар әмәјә лагејд бахыр, бә'зән дә физики әмәкдән гачырлар, өзләрини «әзијјәтли» ишә вермәк истәмирләр. «Биздә һәлә дә чох заман елә адамлара тәсадүф етмәк олур ки, онлар ичтимаи әмәјә вичданла јанашмыр, еһтикарлыгла мәшғул олур, интизамы вә ичтимаи гајданы позурлар»[2].

Вәзифә — кәнч нәсли коммунист принсипинә әсасән ишләмәјә, јә'ни «һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә тәләбатына көрә» принсипинә әсасән ишләмәјә һазырламагдан ибарәтдир.

Вәзифә — бүтүн вәтәндашларын әмәјә коммунист мүнасибәти бәсләмәләрини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Бу исә, һәр шејдән әввәл, кәнч нәслин бу руһда тәрбијә едилмәсиндән асылыдыр.

---

[1] Бах: «Бакы» гәзети, № 307, 29 декабр, 1960.

[2] *Н. С. Хрушшов,* 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр һаггында, Бакы, 1959, **сәһ. 64.**

Мәһз она көрә «партија бүтүн адамларын әмәк тәрбијәсинә, әмәјә шүурлу, коммунист мүнасибәтинин инкишаф етдирилмәсинә тәрбијә ишиндә әсас јер верир. Биз буна наил олмаға чалышырыг ки, бүтүн мадди вә мәдәни не'мәтләри јарадан әмәк, адамларын ән биринчи һәјати тәләбатына чеврилсин»[1].

Бу мүһүм вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн шакирдләрин коммунизм гуручулуғунда әмәјин ролуну дүзкүн дәрк етмәсинә чалышмаг лазымдыр.

Чәмијјәтдә бүтүн мадди вә мәдәни не'мәтләрин әмәк васитәси илә әмәлә кәтирилдијини, инсанын әмәк васитәси илә тәбиәти дәјишдирдијини, әмәк просесиндә инсанын өзүнүн инкишаф етдијини шакирдләрә ајдын бир сурәтдә баша салмаг лазымдыр. Шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, әмәк — ојун вә әјләнчә дејил, ичтимаи-фајдалы нәтичә верән физики вә зеһни фәалијјәтдир, биринчи һәјати тәләбатдыр. «Әмәк — бүтүн инсан һәјатынын биринчи әсас шәртидир, һәм дә елә бир дәрәчәдә ки, биз мүәјјән мә'нада демәлијик: әмәк инсанын өзүнү јаратмышдыр»[2].

Шакирдләр јахшы билмәлидирләр ки, өлкәмиздә әмәк һәр бир вәтәндашын мүгәддәс борчудур, шәрәфли вәзифәсидир, бизим чәмијјәтимиздә «ишләмәјән дишләмәз» гануну һәјата кечирилир. «Һәр бир оғлан, һәр бир гыз, билмәлидир ки, мәктәбдә охујаркән өзүнү әмәјә, инсан үчүн, чәмијјәт үчүн фајдалы олан сәрвәтләр јаратмаға һазырламалыдыр, валидејнләрин мөвгејиндән асылы олмајараг һәр кәсин бир јолу олмалыдыр — мәктәбә кетмәк вә охујуб өјрәндикдән сонра ишләмәк».[3]

Бунун үчүн мәктәбин ашағы синифләриндән е'тибарән шакирдләри әмәјә вә әмәк адамларына һөрмәт етмәјә, әмәкдән гачмаг дејил, әмәји севмәјә, вар гүввәләри илә чәмијјәт хејринә ишләмәјә алышдырмаг лазымдыр.

Шакирдләри елә јетишдирмәк лазымдыр ки, онлар фәалијјәтсизликдән чансыхынтысы чәксинләр, әмәкдән,

---

[1] *Н. С. Хрушшов*, 1959—1965-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир контрол рәгәмләр һаггында, Бакы, 1959, сәһ. 64.

[2] *Ф. Енкелс*, Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу, Азәрнәшр, 1940, сәһ. 5.

[3] *Н. С. Хрушшов*, Коммунизм чәмијјәтинин фәал вә шүурлу гуручуларыны тәрбијә етмәли (комсомолун XIII гурултајындакы нитгиндән). Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 22.

онун мүсбәт нәтичәләриндән зөвг алсынлар, әмәјин һәр ики нөвүнү — һәм зеһни әмәји, һәм дә хүсусән, физики әмәји севсинләр, буна адәт едиб алышсынлар.

Шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, коммунизм чәмијјәтиндә истеһсалатын автоматлашдырылмасы вә механикләшдирилмәси нәтичәсиндә физики әмәк сон дәрәчә јүнкүлләшдириләчәкдир; инсаны үзән бир чох ағыр пешәләр арадан галхыр вә кәләчәкдә дә арадан галхачагдыр. Лакин бунунла бәрабәр физики әмәк кәләчәкдә дә галачагдыр вә бу да адамларын күмраһ јашамасы үчүн әвәзедилмәз бир васитәдир. «... Физики әмәк олмазса, бәдәни мөһкәмләндирән вә онун һәјат фәалијјәтини артыран јарадычы вә фәрәһли әмәк олмазса, инсан аһәнкдар бир сурәтдә инкишаф едә билмәз». К. Маркс јазмышдыр. «Тәбиәтин өзүндә баш вә әлләр ејни бир организмә аид олдуғу кими, әмәк просесиндә дә баш вә әл әмәји бирләшир. Коммунизм чәмијјәти гуручуларынын јени нәсилләри чәмијјәт үчүн фајдалы фәалијјәтдә иштирак едәркән, күчләри чатан вә ән мүхтәлиф формаларда физики әмәјә алышмалыдырлар»[1].

Әмәк тәрбијәсинин бу башлыча вәзифәси онун гаршысында дуран бир сыра әмәли вәзифәләри шәртләндирир. Онлардан бири кәләчәк фәалијјәтләри үчүн өз гүввә вә габилијјәтләринә мүвафиг олан пешә сечмәкдә шакирдләрә әлверишли имкан јаратмагдан ибарәтдир.

Инсан өз гүввә вә габилијјәтләринә мүвафиг олан әмәк саһәсиндә өзүнү даһа јахшы көстәрир, әмәкдән даһа чох зөвг алыр, она көрә дә әмәк мәһсулдарлығынын артмасына даһа чох хидмәт едир. Мәһз она көрә дә әмәк тәрбијәси кәнч оғлан вә гызлара ичтимаи әмәк саһәсиндә өз гүввәләринә даһа мүвафиг јер тутмагда көмәк етмәлидир.

Доғрудур, бу вәзифә тәкчә әмәк тәрбијәсинин дејил, бүтүн тә'лим-тәрбијә ишләринин үзәринә дүшүр. Лакин әмәк тәрбијәси бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә һәлледичи јерләрдән бирини тутмалыдыр.

Әмәк тәрбијәсинин ән мүһүм әмәли вәзифәси — шакирдләри, хүсусән, физики әмәк вәрдишләри илә силаһландырмагдан, онлары мүәјјән әмәк саһәсиндә ишләмәк үчүн һазырламаға хидмәт етмәкдән ибарәтдир. Белә һазырлыг алмыш шакирд һәјата атыларкән, әмәјин мүәјјән саһәсиндә мәс'улијјәт һисси илә систематик вә планлы сурәтдә ишләјә биләчәк, әмәк просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләри бөјүк чиддијјәт вә мәтанәтлә, тез бир заманда вә маһарәтлә ләғв едә биләчәкдир.

Әмәк тәрбијәсини пешә тәһсили илә ејниләшдирмәк олмаз. Әмәк тәрбијәси пешә тәһсили үчүн әлверишли зәмин јарадыр, пешә тәһсилиндән сәмәрәли истифадә етмәјә хидмәт едир.

Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләндирмәк һаггында Н. С. Хрушшов јолдашын мәктубунда дејилир: «Коммунизм чәмијјәтиндә јашајан һәр бир адам бу чәмијјәтин гурулмасына вә даһа да инкишаф етдирилмәсинә өз әмәји илә көмәк етмәлидир. Кәнч нәслимизи һәјата, фајдалы әмәјә һазырлашдырмаг, кәнчләримизи социализм чәмијјәти принсипләринә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда тәрбијәләндирмәк мәктәбләримизин әсас-вәзифәси олмалыдыр. Мәктәбин бүтүн тә'лим-тәрбијә системи илә бирликдә әмәк тәрбијәси дә бу әсас вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә хидмәт етмәлидир.

Әмәк тәрбијәсинин мүһүм бир вәзифәси дә шакирдләрә әмәк мәдәнијјәти ашыламагдыр.

Әмәк мәдәнијјәти ашыламаг дедикдә, шакирдләрдә иш јерини сәлигәли сахламаг адәти әмәлә кәтирмәк ишә чәлд бир сурәтдә башлаја билмәк, иши сәмәрәли бир сурәтдә планлашдыра билмәк, вахты дүзкүн гијмәтләндирә билмәк бачарыгларыны јетишдирмәк нәзәрдә тутулур. Шакирд физики вә зеһни әмәјин сәмәрәли тәрз вә үсулларыны тәтбиг едә билмәјә, әмәклә истираһәти нөвбәләшдирә билмәјә, ишинин нәтичәләринә дүзкүн гијмәт верә билмәјә алышмалыдыр. Әмәк мәдәнијјәтинә бир сыра тәшкилати вәрдишләр дә дахилдир: о чүмләдән коллективдә чалышмаг, јолдашлары арасында иши дүзкүн бөлүшдүрә билмәк, коллектив әмәкдә јарыш вә гаршылыглы јардым тәшкил едә билмәк вә с.

Нәһајәт, әмәк тәрбијәсинин мүһүм бир вәзифәси дә шакирдләрин зеһни вә физики габилијјәтләринин аһәнкдар инкишаф етмәсинә хидмәт етмәкдән ибарәтдир.

Әмәк тәрбијәсинин бүтүн бу вәзифәләри шакирдләрдә коммунист дүнјакөрүшү тәрбијә етмәк вәзифәси илә сых

[1] «Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин тезисләри. Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар. Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 76.

әлагәдардыр. Она көрә дә шакирдләрин әмәк тәрбијәси тәҹрид едилмиш бир шәкилдә дејил, бүтүн коммунист тәрбијәси системиндә һәјата кечирилмәлидир.

2. Әмәк тәрбијәсинин принсипләри. Әмәк тәрбијәсинин принсипләри дедикдә, әмәк тәрбијәсинин истигамәтини мүәјјәнләшдирән рәһбәр әсаслар нәзәрдә тутулур. Белә әсаслар бир нечәдир. Онлары бир-бир шәрһ етмәјә чалышаг.

Мәктәб һаггында Ганунда көстәрилир ки: **«Тә'лимин әмәклә, коммунизм гурмаг тәҹрүбәси илә мөһкәм әлагәләндирилмәси орта мәктәбдә тә'лим вә тәрбијәнин әсас принсипи олмалыдыр».**

Тә'лимлә мәһсулдар әмәјин әлагәләндирилмәси әмәк тәрбијәсинин дә әсас принсипи кими гијмәтләндирилмәлидир. Шакирдләрин сәрф етдикләри әмәк тә'лимлә үзви бир сурәтдә бағландыгда онларын газандыглары әмәк вәрдишләри үмуми вә политехник тә'лим зәмининдә шакирдләрин әмәк һазырлығына, истеһсалат пешә һазырлығына хидмәт едәр.

Мәһз бу принсипә әсасланан әмәк тәрбијәси шакирдләрин һәртәрәфли инкишаф етмәсинә, онларын әмәјә даһа шүурлу мүнасибәт бәсләмәсинә һәм зеһни, һәм дә физики әмәклә мәшғул ола билмәсинә, шакирдләрин охумагла бәрабәр халга фајда верән әмәкдә иштирак етмәсинә хидмәт едәр.

Әмәк тәрбијәсинин бу әсас принсипиндән башга бир сыра башга мүһүм принсипләри дә вардыр. Онлардан бири **шакирдләрин сәрф етдикләри һәр нөв әмәјин, көстәрдикләри һәр нөв фәалијјәтин тә'лим-тәрбијә мәгсәдләринә, о ҹүмләдән әмәк тәрбијәси мәгсәдинә табе едилмәси принсипидир.**

Н. С. Хрушшов јолдаш гејд едир ки: «Инди әмәк мүхтәлиф формаларда мәктәб һәјатына мөһкәм дахил олмаға башлајыр. Бир чох шакирд истеһсалат бригадаларында, тә'лим тәсәррүфатында, мүәссисәләрдә, колхозларда вә совхозларда мәктәблиләрин ишләмәси бизим һамымызы севиндирир. Бу јахшыдыр ки, мәктәблиләр ҹәмијјәт үчүн фајдалы мәһсуллар һазырлајырлар.

Лакин шакирдләрин әмәјинин әһәмијјәти һеч дә онунла битмир ки, онлар ишләјиб мәһсул һазырлајырлар. Башлыҹа ҹәһәт ҹәмијјәт үчүн фајдалы олан әмәјә кәнҹләрдә мәһәббәт тәрбијә етмәк мәгсәди илә истеһсалат мәшғәләләриндән дүзкүн истифадә етмәкдир»[1].

Чох гүввәтли вә әлверишли тәрбијә васитәси олан әмәк о заман фајдалы нәтиҹәләр верә биләр ки, бу, тәкҹә тәсәррүфат тапшырыгларыны јеринә јетирмәк үчүн дејил, бунунла бәрабәр вә илк нөвбәдә, шакирдләрин дүзкүн тәрбијә едилмәсинә вә әмәк һазырлығына хидмәт етсин. Шакирдләрә көрдүрүләҹәк иҹтимаи-фајдалы ишләр, әмәк тә'лими вә истеһсалат тә'лиминдә вериләҹәк әмәк тапшырыглары сечилдикдә онларын тәрбијәви әһәмијјәтинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Шакирдләрә елә иҹтимаи-фајдалы ишләр вә елә әмәк тапшырыглары вермәк лазымдыр ки, бунлары јеринә јетирмәк шакирдләрин физики вә зеһни ҹәһәтдән инкишафына јардым көстәрсин, онларын политехник көрүш даирәсини кенишләндирмәјә, техники јарадыҹылыгларыны артырмаға, онларын фајдалы әмәк вәрдишләринә алышдырылмасына, нәзәри биликләринин практика илә әлагәләндирилмәсинә хидмәт етсин.

Әмәк тәрбијәсинин үчүнҹү принсипи — шакирдләрин сәрф етдикләри әмәјин иҹтимаи әһәмијјәтини дәрк етмәләридир.

Шакирдләрин әмәк фәалијјәти елә тәшкил едилмәлидир ки, онлар сәрф етдикләри әмәјин иҹтимаи әһәмијјәтини баша дүшсүнләр. Бу принсип шакирдләрин сәрф едәҹәкләри һәр нөв әмәјин, о ҹүмләдән иҹтимаи-фајдалы ишләрин әһәмијјәтини онлара ајдынлашдырмағы тәләб едир. Мәсәлән, шакирдләрин мәктәбдә өзүнәхидмәт ишинә вә ја тәдрис-тәҹрүбә саһәсиндәки ишләрә, мәһсул топланышы заманы колхозлара јардым ишләринә ҹәлб едәркән бунун игтисади-иҹтимаи вә тәрбијәви әһәмијјәти онлара ајдынлашдырылмалыдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрлә әхлаги сөһбәтләр кечирмәк, онларын әмәјинин нәтиҹәсиндә әлдә едилмиш мәһсулларын сәркисини тәшкил етмәк чох фајдалыдыр. Тәҹрүбә көстәрир ки, кичик вә ортајашлы шакирдләр өз әмәкләринин әмәли нәтиҹәсини дәрк етдикдә ондан даһа чох зөвг алыр, әмәјә даһа кәркин сурәтдә ҹәлб олунур, даһа мараг вә һәвәслә ишләјирләр.

Кәнҹләр, әмәкләринин јахшы нәтиҹәләри илә ушаг вә јенијетмәләр гәдәр марагланмасалар да көрдүкләри иш-

[1] Мәктәбин јенидән гурулмасына даир сәнәдләр вә материаллар, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 65.

ләрин ичтимаи мәгсәди вә нәтичәси габагчадан онлара ајдын олдугда, бөјүк чиддијјәт вә сә'јлә ишләјирләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән Бакы шәһәри, Нәриманов рајону 151 нөмрәли мәктәбин көрдүјү ишләр гејд едилмәјә лајигдир. Бу мәктәб әмәк тә'лими просесиндә VII—VIII синиф шакирдләриндән ибарәт бригадалара мухтәлиф мүәссисәләрдән гәбул етдикләри сифаришләри ичра етдирир. Мәсәлән, орада јарадылмыш шакирд харрат бригадасы Бакы почтамтынын онлара вердији сифариши јеринә јетирмишләр, Бакы почтамты үчүн бағлама јешикләри һазырламышлар. Чилинкәрлик үзрә ишләјән шакирд бригадасы «Металлист» заводу үчүн дырмыхларын дишләрини һазырламаг сифаришини јеринә јетирмишдир. Сифаришчиләрдән алынмыш вәсаит һесабына мәктәб ишдә фәргләнән шакирдләри Шамахынын Чәнки мешәсиндәки турист дүшәркәләринә көндәрмишдир.

Сталин рајонунун 49 нөмрәли мәктәбиндә V—VII синифләрин әмәк дәрсләриндә шакирдләр Красин адына електрик стансијасынын сифаришини јеринә јетирмишләр. Шакирдләр һамилијә көтүрдүкләри ушаг бағчасы үчүн ведрә, рејка, скамја гајырмыш, гызлар үчүн дөшәкағы, балышүзү вә с. тикмишләр[1].

Бу чүр мисаллардан чох кәтирмәк олар. Әмәк тә'лиминдә шакирдләрин фајдалы мә'мулат һазырламалары онларда өз гүввәләринә инамы артырыр, онлары әмәкдән зөвг алмаға алышдырыр.

Әмәк тәрбијәсинин дөрдүнчү принсипи — шакирд әмәјинин онларын гүввә вә имканларына ујғун олмасыдыр.

Шакирдләр өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлә билдикләри әмәк тапшырыгларыны вә ичтимаи-фајдалы ишләри даһа чох марагла јеринә јетирирләр. Әксинә, онлара гүввәләринә мүвафиг олмајан ишләр, һәддән артыг ағыр вә ја һәддән артыг јүнкүл ишләр көрдүрмәк јахшы нәтичә вермир. Бурада да дидактиканын асандан чәтинә, јүнкүл ишдән тәдричән ағыр ишә кечмәк принсипинә әмәл етмәк лазымдыр. Әмәк просесиндә онлары раст кәлдикләри чәтинликләрә дөзмәк, бу чәтинликләрин өһдәсиндән кәлмәјә алышдырмаг үчүн мәһз белә тәдричиликлә һәрәкәт етмәк лазымдыр.

Шакирди һәмишә јүнкүл ишлә мәшғул етмәк, јорғунлуг әламәти ифадә едән кими ону дәрһал ишдән азад ет-

[1] Бах: «Азәрбајчан мәктәби» журналы, № 12, 1960, сәһ. 24.

мәјин зәрәри ондадыр ки, белә јолла шакирди чәтинлијә дөзмәјә алышдырмаг олмаз, онда лазыми иради кејфијјәтләр, о чүмләдән әмәјә мәс'улијјәт һисси илә јанашмаг адәти әмәлә кәлмәз.

Чох ағыр әмәк тапшырыглары вә ичтимаи-фајдалы ишләр шакирдләри тез јорар, онларын нормал зеһни фәалијјәтләринә вә еләчә дә физики инкишафына, сағламлыгларына мәнфи тә'сир көстәрәр. Шакирдләр арасында әмәк тапшырыгларыны вә ичтимаи-фајдалы ишләри бөләркән онларын фәрди хүсусијјәтләрини, шәхси имканларыны марағ вә мејилләрини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Белә олдугда шакирдләр һәвәслә ишләјәр, тез јорулмаз, һеч бир наразылыг ифадә етмәзләр.

Әмәк тәрбијәсинин бир принсипи дә ичтимаи-фајдалы ишләрин вә әмәк тапшырыгларынын систематиклијини вә планлылығыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир.

Бу мәгсәдлә әмәк тә'лими үзрә шакирдләрә верилән әмәк тапшырыглары, истеһсалат тә'лими үзрә көрдүрүлән ишләр әлагәдар програмларда тәнзим едилмишдир. Һәр бир мәктәб шакирдләрин гүввә вә имканларыны нәзәрә алмагла програм әсасында шакирдләрә верилә билән ичтимаи-фајдалы ишләр системини мүәјјән етмәлидир.

Мәһз белә олдугда әмәк тәрбијәсинә аид тәдбирләри дүзкүн планлашдырмаг вә план үзрә апармаг мүмкүндүр ки, бу да онларын тәрбијәви ролуну күчләндирир.

Шакирдләрин әмәји әввәлчәдән дүшүнүлмүш планла апарыларса, тәсадүфи сәчијјә дашымаз, тә'лим пилләләринә көрә тәсниф едиләр, шакирдләр арасында гүввә вә имканларына, мараг вә мејилләринә көрә пајланар.

Шакирдләрин әмәк фәалијјәтинин мүхтәлифлијини тә'мин етмәк дә әмәк тәрбијәсинин принсипләриндәндир. Јекнәсәг ишләр, узун мүддәт ејни әмәк тапшырығы илә мәшғул олмаг, шакирдләрин тез јорулмасына сәбәб ола биләр. Әксинә, шакирдләрә мүхтәлиф нөв вә формаларда ичтимаи-мәһсулдар әмәк вә ичтимаи ишләр верәндә, онлар марагла ишләр вә әмәкдә һәртәрәфли тәчрүбә газанарлар. Синифдән синфә кечдикчә шакирдләрә верилән әмәк тапшырыгларынын нөвү, әмәк формалары дәјишдирилир. Нәтичәдә шакирдләр јени-јени әмәк вәрдишләри илә силаһланыр, әмәк вәрдишләрини кетдикчә кенишләндириб тәкмилләшдирирләр. Мәсәлән, шакирдләр кәнд тәсәррүфаты әмәјинә чәлб олунаркән, V синифдә тәрәвәз-

чиликлә, VI синифдә тарла ишләри илә, VII синифдә һеjвандарлыг ишләри илә мәшғул оларса, тапшырыгларын мүхтәлифлиjи тә'мин едиләр. Шакирдләрә мүхтәлиф нөв вә формаларда ичтимаи-мәһсулдар әмәк вә ичтимаи ишләр тапшырыларкән, јухарыда дејилдији кими, онларын мејл вә мараглары нәзәрә алынмалыдыр. Лакин бу заман ајры-ајры шакирдләрин кичик јашлардан е'тибарән ишдә «ихтисаслашмасына» јол верилмәмәлидир. Мәсәлән, өзүнәхидмәт ишини јахшы ичра етдијини әсас тутуб бу вә ја башга шакирдләрә һәмишә өзүнәхидмәт ишләри тапшырыб башгаларына бу ишләри вермәмәк олмаз. Һәр бир шакирдин мүхтәлифмәзмунлу ишләр ичра етмәсини тә'мин етмәк лазымдыр.

Әмәк тәрбијәсинин мүһүм принсипләриндән бири дә шакирдләрин ичтимаи-мәһсулдар әмәјинин коллектив сәчијјә дашымасындан ибарәтдир.

Шакирдләри ичтимаи-фајдалы әмәјә вә башга әмәк тапшырыгларынын ичрасына коллектив шәкилдә чәлб етмәјә үстүнлүк верилмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, әмәк тапшырыглары коллектив ичәрисиндә бөлүнсүн, һәр шакирдин конкрет вәзифәси вә мәс'улијјәти тә'мин едилсин. Коллективдән, коллективин мәс'улијјәтиндән вә гајғысындан кәнарда олан әмәк, әмәјә коммунист бахышларынын тәшәккүлүндә тә'сирли тәрбијә амили ола билмәз. А. С. Макаренко һаглы олараг јазырды ки: «... коллектив әмәкдә иштирак етмәк сајәсиндә инсан һәр бир зәһмәткеши өз доғма вә јахын адамы кими севир, онунла дост олур, әмәкдән бојун гачыран адамлара, тәнбәлләрә нифрәт етмәји өјрәнир»[1]. Әмәк тәрбијәсини тәшкил едән, она рәһбәрлик едән педагоглар, пионер вә комсомол ишчиләри бу принсипләрә әмәл етмәлидирләр.

3. Әмәк тәрбијәсинин әсас васитәләри вә јоллары. Әмәк тәрбијәси шакирдләрин бүтүн тә'лим вә әмәк фәалијјәти просесиндә јеринә јетирилир. Шакирдләр, тә'лим, ичтимаи-фајдалы иш, өзүнәхидмәт иши, мәишәт әмәји вә ојун просесиндә фәалијјәт көстәрирләр. Бу фәалијјәт нөвләринин һәр биринин әмәк тәрбијәсиндә мүәјјән ролу вардыр. Она көрә дә бунларын һәр биринин әмәк тәрбијәсиндә ојнадығы ролу вә тутдуғу мөвгеји ајрыча шәрһ едәк.

---

[1] *А. С. Макаренко,* Сечилмиш педагожи әсәрләри, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын нәшри, 1950, сәһ. 392.

Т ә ' л и м и ш л ә р и. Тә'лим ишләри шакирд әмәјинин әсас нөвүдүр. Лакин тә'лим дедикдә, тәкчә үмумтәһсил фәнләринин тәдриси јох, һәм дә политехник тә'лим вә әмәк тә'лими, һәмчинин истеһсалат (пешә) тә'лими дә бураја дахилдир.

Биз бурада тә'лим әмәји тәшкилинин бүтүн дидактик мәсәләләриндән дејил, анчаг әмәк тәрбијәси нөгтеји-нәзәриндән онун нә кими әһәмијјәти олдуғуну шәрһ етмәклә кифајәтләнәчәјик.

Үмумтәһсил фәнләринин тәдриси, әсас е'тибары илә, шакирдләрдә зеһни әмәк вәрдишләринин јаранмасы вә инкишафына хидмәт едир. Һазырда шакирдләрдә физики әмәк вәрдишләринин јетишдирилмәсинә хүсуси фикир верилмәси, һеч дә зеһни әмәк вәрдишләринин әһәмијјәтини азалтмамалыдыр. Зеһни әмәк вәрдишләри нәинки әгли әмәклә мәшғул олан, һәмчинин мүасир истеһсалатда вә хүсусән кәләчәкдә истеһсалатда чалышан һәр бир ишчи үчүн вачибдир. Мәһз она көрә дә үмумтәһсил фәнләринин тәдрисиндә шакирдләрин тәкчә биликләрә јијәләнмәләринә дејил, һәм дә онларын кәркин, долғун вә јарадычы зеһни фәалијјәт көстәрмәјә алышыб адәт етмәләринә чалышмаг лазымдыр. Тә'лимин тәрбијәдәки ролу һәр шејдән әввәл, шакирдләри тәдричән зеһни фәалијјәтә, һәтта мараглы олмајан иши дә ичра етмәјә алышдырыр.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински јазыр ки: «Зеһни әмәк инсан үчүн, бәлкә дә, ән ағыр әмәкләрдән биридир. Ширин арзу етмәк асан вә хошдур; лакин фикирләшмәк чәтиндир. Нәинки ушагларда, һәтта јашлы адамлар арасында да биз фикир тәнбәллијинә тез-тез раст кәлирик. Ушаг бүтүн күн әрзиндә физики иш көрмәји вә ја фикирләшмәдән бир нечә саат отурараг бир сәһифәни механики сурәтдә әзбәрләмәји бир нечә дәгигә чидди дүшүнмәкдән раһат сајыр»[1]. Лакин һәр һансы гајда илә апарылан тә'лим просесиндә шакирдләрин кәркин зеһни фәалијјәтә өзбашына алышачагларыны күман етмәк һеч дә доғру дејилдир.

Һәр һансы ишкүзар, чидди вә јарадычы әмәк ишчидән кәркин зеһни фәалијјәт тәләб етдијиндән, ушаглары би-

---

[1] *К. Д. Ушински,* Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 72—73.

ринчи синифдән е’тибарән тәдричән буна алышдырмаг лазымдыр. Бу мәсәләдә тәдрис үсулларынын бөјүк ролу вардыр. Һәр бир фәннин тәдриси елә кетмәлидир ки, кәнч гүввәләр үзәринә өһдәсиндән кәлә биләчәк гәдәр әмәк дүшсүн. Јухарыда дејилдији кими, елә етмәк лазымдыр ки, тә’лим просесиндә шакирдләрин фәаллығы артсын, онлар мүәллим вә јолдашларыны диггәтлә динләмәји бачардыглары кими, мүстәгил сурәтдә фикирләшмәји, арашдырмағы, тапшырығы һәлл етмәји, бир сөзлә, мүәллимин рәһбәрлији алтында мүстәгил сурәтдә билик өјрәнмәји бачарсынлар.

Шакирдләрин мүстәгил ишләрини мәктәбдә вә евдә дүзкүн тәшкил етмәк, онлара билик сәвијјәләринә көрә тәләбләр вермәк, ишләринин нәтичәсини дүзкүн гијмәтләндирмәк шакирдләрдә мүһүм ирадә кејфијјәтләрин, о чүмләдән ишдә мәс’улијјәт һисси, иши даһа јахшы вә јүксәк кәмијјәт вә кејфијјәт көстәричиләри илә јеринә јетирмәјә чәһд етмәк, мүнтәзәм бир сурәтдә фәалијјәт көстәрмәк вә с. бу кими кејфијјәтләр тәрбијә едир.

Тә’лимин әмәк тәрбијәсиндә бөјүк ролу һәм дә психоложи чәһәтдән шакирдләри әмәјә, хүсусән физики әмәјә һазырламагдан ибарәтдир. Шакирдләри психоложи чәһәтдән әмәјә һазырламаг просесинә тә’лимин илк илләриндән башламалы вә бүтүн тә’лим мүддәтиндә давам етмәлидир. Коммунизмин фәал гуручусу олачағы, габилијјәтиндән асылы олараг әмәјин мүәјјән саһәсиндә ишләјәчәји, чәмијјәтин тәләбинә вә мәнфәәтинә ујғун олараг бир әмәк саһәсиндән о биринә кечә биләчәји тә’лим просесиндә һәр бир шакирдә тәлгин едилмәли, һәр шакирд үчүн јәгин олмалыдыр.

Шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, әһалинин бөјүк әксәријјәти мадди не’мәтләр јаратмагда әсас рол ојнајан физики әмәклә мәшғулдур вә онлар да физики вә зеһни габилијјәтләриндән асылы олараг, әмәјин мүәјјән саһәсиндә чалышмалыдырлар.

Тә’лим фәнләринин тәдриси просесиндә шакирддә беле бир инам јаранмалыдыр ки, әмәк капитализм дүнјасында ағыр вә әзаблы мүкәлләфијјәтдән ибарәтдир, әмәк адамлары орада инсан јеринә белә гојулмур. Сосиализм дүнјасында исә әксинә, һәр нөв әмәк, о чүмләдән физики әмәк шан вә шөһрәт ишинә чеврилмиш, әмәк адамларына һәртәрәфли һөрмәт вә еһтирам, мадди вә мә’нәви гајғы көстәрилир.

Шакирд билмәлидир ки, өлкәмиздә вә үмумијјәтлә сосиализм дүнјасында физики әмәклә зеһни әмәк арасында олан учурум кетдикчә ләғв олунур, истеһсалатын механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы, һәмчинин машынларын тәкмилләшдирилмәси вә јени-јени машынларын ихтира едилиб истеһсалата верилмәси иш просесиндә фәһләдән мүрәккәб һесабламалар апармаг, чертјожлар вә ескизләр «охумаг», јә’ни физики әмәклә бәрабәр, һәм дә зеһни әмәклә мәшғул олмағы тәләб едир. Фәһләнин әмәји кетдикчә — кејфијјәт е’тибары илә, мүһәндис вә техникләрин әмәјинә јахынлашыр.

Әмәјин нәинки чәмијјәтин инкишафы үчүн, ејни заманда һәр бир фәрдин күмраһ јашамасы үчүн, хошбәхтлији вә сағламлығы үчүн ән мүһүм һәјати тәләбат олдуғуну һәр шакирд јахшы дәрк етмәлидир.

Бүтүн бунлары изаһ едиб, дәрк етдирмәклә шакирдләрдә әмәјә мәһәббәт ојатмаг лазымдыр. Буну етмәдән шакирдләри әмәјә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк олмаз.

Шакирдләрә өјрәдилән биликләр үмумијјәтлә коммунист тәрбијәси мәгсәдләринә вә һәмчинин әмәк тәрбијәси мәгсәдинә табе едилмәлидир.

Лакин бу тәдбирләр һәр нә гәдәр вачиб олса да әмәк тәрбијәси үчүн кифајәт дејилдир. Шакирдләрин әсил әмәк тәрбијәси онларын мүнтәзәм олараг физики әмәклә, әмәк тә’лими илә мәшғул олмасы просесиндә һәјата кечирилир. Шакирдләри һәгиги әмәклә үз-үзә гојмаг, әмәк газанында гајнатмаг лазымдыр. Мәһз она көрә дә әмәк вә политехник тә’лимин, һәмчинин истеһсалат (пешә) тә’лиминин әмәк тәрбијәсиндә ролу һәлледичидир.

Елми биликләрдән тәрбијә мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси тәчрүбәдә кифајәт дәрәчәдә сынанмыш, онун јоллары да өјрәнилмишдир. Лакин әмәк вә истеһсалат тә’лими күтләви сурәтдә мәктәбләримизә јеничә дахил олдуғундан, әмәк тәрбијәси мәгсәди илә ондан нечә истифадә етмәк мәсәләси һәлә кифајәт дәрәчәдә өјрәнилмәмишдир. Буна бахмајараг, мәктәбләримизин бу саһәдә әлдә етмиш олдуглары илк тәчрүбә әмәк вә истеһсалат тә’лиминин тәрбијә мәгсәдләри үчүн түкәнмәз хәзинә олдуғуну ачыг көстәрир. Бу нөгтеји-нәзәрдән мәктәб е’малатханаларында апарылан ишләрин мүһүм ролуну ајрыча гејд етмәлијик. Әмәк мәшғәләләри шакирдләри әмәк вәрдишләри системи илә силаһландырмагла бәрабәр онларда әмәк мәдәнијјәти тәрбијә едир. Сосиалист истеһса-

сатында тәтбиг едилән мүрәккәб машынлар, үмумијјәтлә мүасир истеһсалат фәһләдән чох јүксәк әмәк мәдәнијјәти тәләб едир. Әмәк мәдәнијјәти истеһсалатын јени, даһа јүксәк сәвијјәјә галдырылмасына, техникадан истифадә едилмәсини сәмәрәләшдирмәјә, әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәјә хидмәт едир. Кәнчләримизин бир гисми сәккизиллик мәктәбләри битирдикдән сонра сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында әмәјә чәлб олунуб, тәһсилләрини ахшам орта мәктәбләриндә давам етдирдикләриндән, әмәк мәдәнијјәти тәрбијәси әслиндә орта тәһсилин биринчи мәрһәләсиндә баша чатдырылмалыдыр. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә исә мәктәб е'малатханалары бөјүк рол ојнајыр.

Шакирдләрә әмәк мәдәнијјәти ашыламаг чох узун сүрән бир просесдир. Әмәк мәдәнијјәтинин, ајры-ајры кејфијјәтләри ишдә дәгиглик вә чәлдлик көстәрмәк, аләтләрдән дүзкүн истифадә етмәк, иш јерини тә'миз вә сәлигәли сахламаг, вахта вә хаммала гәнаәт етмәк вә с. үмумтәһсил вә политехник тә'лим просесиндә, хүсусилә әмәк тә'лими просесиндә јетишир. Бу кејфијјәтләр шакирдләрә коллектив әмәк вәрдишләри газанмаг, әмәк вәрдишләрини тәкмилләшдирмәк, тәһлүкәсизлик техникасына риајәт етмәк просесиндә вә с. ашыланыр.

Бу кејфијјәтләр әмәк мәшғәләләринин бүтүн мәрһәләләриндә верилир.

V—VII синиф шакирдләринин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апардыглары әмәли мәшғәләләрдән дә тәрбијә мәгсәди илә, о чүмләдән кәнд тәсәррүфаты әмәјинә мәһәббәт һисси ашыламаг үчүн истифадә едилә биләр вә едилмәлидир. Астара рајонунун Тәнкәрүд орта мәктәбинин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан ишләр вә онларын вердији нәтичәләр буну ачыг көстәрир. Бурада 3—4 илин әрзиндә, шакирдләр тәрәфиндән минләрлә мејвә ағачы әкилмишдир. «Һәр ил саһәдә әкилән биткиләр, хүсусән мејвә ағачлары, бечәрилмәк үчүн шакирдләрә тәһким едилир. Демәк олар ки, һәр бир шакирдин 6—7 ағачы вардыр. Онлар бу ағачларын вахтлы-вахтында дибләрини јумшалдыр, гуруларыны кәсир вә мәһсул јығымы заманы мәһсулуну јығырлар».[1]

Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә истеһсалат тә'лими-

[1] *Ә. Әкбәров* вә *X. Фәтәлијев*, Кәнд орта мәктәбиндә әмәк тәрбијәси, Азәртәдриснәшр, 1960, сәһ. 22.

нин вә онларын мәһсулдар әмәјә чәлб едилмәсинин хүсуси ролуну гејд етмәк лазымдыр.

Бир сыра габагчыл совет мәктәбләриндә мүәллимләр әмәк вә истеһсалат тә'лиминин шакирдләрә көстәрдији тәрбијәви тә'сирләри мүшаһидә етмиш вә бу саһәдә илк дә олса мүәјјән нәтичәләрә кәлмишләр. Белә мәктәбләр, хүсусилә, РСФСР вә Украјна ССР-дә чохдур. Онлардан бири РСФСР ПЕА-нын Москва шәһәриндәки (204 нөмрәли) тәчрүби орта мәктәбидир. Һәмин мәктәбдә IX—XI синиф шакирдләринин истеһсалат тә'лими үзәриндә едилән мүшаһидә көстәрмишдир ки, истеһсалат тә'лиминин фәрди-бригада формасында шакирдләр тә'лим просесиндә фәһлә коллективләринә дахил олур, онунла бирликдә истеһсалат тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсиндә чәтинликләри арадан галдырыр, гәләбәләр газаныр, фәрәһләнир вә габагчыл олмаға сә'ј көстәрирләр. Белә фәһлә коллективинә дүшән шакирд шүбһәсиз, онун ишкүзарлыг, мүтәшәккиллик тә'сиринә мә'руз галыр. Шакирд бир тәрәфдән мәс'улијјәт һисси илә иш көрүр, фәалијјәт көстәрир, о бири тәрәфдән фәһлә коллективинин, әмәјин, истеһсалат мүһитинин тәрбијәви тә'сирини алыр. Лакин бүтүн бу мүсбәт чәһәтләри илә бәрабәр, фәрди-бригада формасынын тәрбијә ишиндә бә'зи нөгсанлары да вардыр. Бир чох һалларда шакирдләр елә тә'лиматчыја тәһким едилирләр ки, онлар бәлкә дә шакирдә пешә тә'лими вермәк вәзифәсинин өһдәсиндән кәлир, лакин ону јахшы тәрбијә етмәк имканына малик дејилләр. Белә һалларда мәктәб бу нөгсаны дүзәлдә билмир, чүнки истеһсалат тә'лими кечән шакирдләр күнјарым-ики күн мәктәбин тә'сириндән кәнарда галырлар.

Истеһсалат тә'лиминдә олдуғу кими, тәрбијә ишиндә дә истеһсалат мүәссисәләри нәздиндә јарадылмыш олан тә'лим сехләри гејд олунан нөгсанлары јох етмәк үчүн әлверишлидир. Тә'лим-истеһсалат сехләриндә, тә'лим кими, тәрбијә иши дә хејли тәнзим едилир, мүтәшәккил апарылыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрә ишә шүурлу јанашмаг, әмәксеварлик, мүтәшәккиллик, интизамлылыг, ичтимаи мүлкијјәтә гајғылы мүнасибәт көстәрмәк, материалы гәнаәтлә ишләтмәк, иш аләтләрини јахшы сахламаг, вахты гијмәтләндирә билмәк вә мәһсулдар ишләмәк, јенилијә, техникадан сәмәрәли истифадә етмәјә, јүксәк әмәк мәдәнијјәти әлдә етмәјә сә'ј көстәрмәк кими дүзкүн

коммунист әмәји вәрдишләри ашыламаг үчүн тә'лим сехләриндә кечирилән нәзәри вә әмәли истеһсалат тә'лими әлверишли шәраит јарадыр.

Тә'лим сехиндә шакирдләри әмәксеверлик руһунда тәрбијә етмәк үчүн әсас васитәләр сехин хүсуси шәкилдә тәшкили вә тәчһиз едилмәси, орада педагожи чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилмиш тә'лим-истеһсалат просесидир. Сехдә муәјјән едилмиш режим вә чәдвәллә ишләмәк, ишләмәк үчүн гурулмуш гајда, јарадылмыш вәзијјәт шакирдләри мараг вә руһ јүксәклији илә ишләмәјә сөвг едир.

Бакы шәһәриндә, Володарски адына тикиш фабрики нәздиндә 199 вә 173 нөмрәли мәктәбләрин јухары синиф шакирдләринин истеһсалат тә'лими үчүн 1960-чы илдә ачылмыш олан тә'лим-истеһсалат сехи мәһз белә гурулмушдур. Бурада тә'лим алан шакирдләр тә'лим үчүн гурулмуш тикиш машынлары архасында чиддијјәтлә отурур, баш усталарын рәһбәрлији алтында муәјјән режимлә вә чәдвәл үзрә иш көрүр, истеһсалат әмәлијјатларына јијәләнирләр. Һазырланачаг мәһсулун әһәмијјәти һаггында һәр дәфә шакирдләрә изаһат верилир. Мәһсулун вахтлы-вахтында һазырланмасы зәрурийјәти гејд олунур. Белә иш гајдасы әмәк тапшырыгларынын шүурлу ичрасыны тә'мин едир, ишә мараг ојадыр. Бүтүн бу ишләрин кедишиндә әмәјә коммунист мүнасибәти тәрбијәси вәзифәсинин һәлли өн планда дурур. Сехдә өјрәнмәк вә ишләмәк әһвали-руһијјәси әмәк тәрбијәси үчүн там әлверишли бир зәмин јарадыр. Бакыдакы 204 нөмрәли мәктәбин тәчрүбәси көстәрир ки, вахтдан сәмәрәли истифадә етмәк вә мәһсулдарлыгла ишләмәк, һәмчинин техникадан јүксәк дәрәчәдә истифадә етмәк вәрдишләри јаратмаг үчүн шакирдләрә тә'лим-истеһсалат тапшырыгларынын муәјјән нормативләр әсасында вермәјин вә сонрадан ичраны һесаба алмағын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирд тәкчә нә истеһсал едәчәјини дејил, һәм дә ону нә мүддәтдә ичра едәчәјини билдикдә ишә даһа чох мәс'улијјәт һисси илә киришир, вахта гәнаәт етмәјә, өз гүввәсиндән сәмәрәли истифадә етмәјә вә с. чалышыр вә беләликлә, она алышыр. Шакирдин көрдүјү ишә објектив гијмәт вермәк дә бу кејфијјәтләрин јаранмасына хидмәт едир.

Шакирдләрә тә'лим-истеһсалат тапшырыгларыны нормативлә вермәк вә сонрадан көрүлән иши кәмијјәт вә кејфијјәтчә һесаба алыб објектив гијмәт вермәк ишдә

сосиализм јарышынын тәтбиги үчүн әлверишли зәмин јарадыр. Истәр муәссисәдә, истәрсә дә мәктәб нәздиндәки тә'лим-истеһсалат сехиндә сосиализм јарышыны һәм ејни ихтисас үзрә ишләјән шакирд групалары вә һәм дә ајры-ајры шакирдләр арасында тәшкил етмәк олар. Јарышын шәртләри сырасына програмда көстәрилән иш гајдаларына мүвәффәгијјәтлә јијәләнмәк, тапшырыг вә истеһсалат сифаришләрини јеринә јетирмәк, иши јүксәк кејфијјәтдә көрмәк, хаммала гәнаәт етмәк, иш аләтләрини сәлигәдә сахламаг, иш јеринин сәлигәлијини тә'мин етмәк кими тәләбләр ирәли сүрүлмәлидир. Бу чүр тәшкил едилән сосиализм јарышынын тәрбијәви ролу бөјүкдүр.

Истеһсалат тә'лиминин икинчи мәрһәләси, јә'ни шакирдләрин алдыглары пешә дәрәчәләрини тәкмилләшдирмәк үчүн онларын мәһсулдар әмәјә гошулмалары дәврү әмәк тәрбијәси нөгтеји-нәзәриндән даһа мүһүмдүр. Бурада шакирдләрин мүстәгил олараг истеһсалат тапшырыгларыны јеринә јетирмәјә сә'ј көстәрмәләри, фәһләләр арасында, хүсусән, коммунист әмәји бригадаларында, дәзкаһ архасында муәјјән режимлә вә чәдвәл үзрә, сосиализм јарышы әсасында ишләмәләри, истеһсал етдикләри мәһсулун кәмијјәт вә кејфијјәтчә јохланмасы вә она гијмәт верилмәси, һәмчинин сәрф едилән әмәјин мадди чәһәтдән тә'мин олунмасы — бүтүн бунлар онларын әмәк тәрбијәсинә хидмәт едән мүһүм амилләр кими гијмәтләндирилмәлидир. Дејиләнләр, шүбһәсиз, истеһсалат тә'лиминин башга формаларына да аиддир.

Синифдән вә мәктәбдәнкәнар ичтимаи-фајдалы әмәк. Әмәк тә'лиминә мүһүм бир әлавә олмагла, синифдән вә мәктәбдәнкәнар ичтимаи-фајдалы ишләр дә шакирдләрин әмәк тәрбијәсинә муәјјән хидмәт көстәрир. Бу ишләр һәм мәктәбдә, һәм дә мәктәбдән кәнарда апарылмагла шакирдләри үмуми әмәк просесинә, зәһмәткешләрлә биркә ишләмәјә чәлб етмәк үчүн јахшы васитәдир.

Мә'лумдур ки, ишин бу чәһәтинә В. И. Ленин бөјүк әһәмијјәт верирди. В. И. Ленин дејирди: кәнч нәсл «... бүтүн өз тә'лим вәзифәләрини елә гурмалыдыр ки, һәр күн һәр бир кәнддә вә һәр бир шәһәрдә кәнчләр үмуми әмәк саһәсиндә бу вә ја башга бир вәзифәни, һәтта ән хырда вә ән садә бир вәзифәни әмәли сурәтдә јеринә јетирсинләр».[1]

[1] *В. И. Ленин*, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 300.

Бунун мә'насыны В. И. Ленин онда көрүрдү ки, кәнчләр јалныз фәһлә вә кәндлиләрлә биркә ишләмәклә әсил коммунист олар, халгын коммунизм уғрунда апардығы мүбаризәјә гошулар. В. И. Ленин көстәрирди ки, «Әкәр тә'лим, тәрбијә вә тәһсил јалныз мәктәб чәрчивәси илә мәһдудлашдырылыб чошгун һәјатдан узаглашдырылсајды, биз онлара инанмаздыг»[1].

Шакирдләри синифдән вә мәктәбдәнкәнар ичтимаи-фајдалы әмәјә чәлб етмәк үчүн мәктәбләримизин кениш имканлары вардыр. Бу мәгсәдлә шакирдләри мәктәб аваданлығыны тә'мир етмәк, мәктәбә әјани вәсаит вә аваданлыг һазырламаг, мәктәб һәјәтиндә идман мејданчасы дүзәлтмәк, мәктәбин микрорајонуну абадлашдырмаг, хүсусән јашыллашдырмаг ишинә, кәнд тәсәррүфатына зијанверичиләрлә мүбаризәјә, мәһсул топланышында колхоз вә совхозлара јардым ишинә, мал-гара үчүн јем топламаг, дәрман биткиләри, метал гырынтылары топламаг ишинә вә с. чәлб етмәк әмәк тәрбијәси вә үмумијјәтлә коммунист әхлагы тәрбијәси нөгтеји-нәзәриндән чох вачибдир. Шакирдләрин бу ичтимаи-фајдалы әмәклә мәшғул олмасыны гајдаја салмагдан өтрү республика мәктәбләринин тәдрис планында III—VIII синифләр үчүн һәфтәдә 1—2 саат вахт ајрылмышдыр. Һәмин саатларда шакирдләр мүәјјән програмла мүәллимин рәһбәрлији алтында мәктәбин ичәрисиндә вә еләчә дә мәктәбдән кәнарда — кәнд вә шәһәрдә ичтимаи-фајдалы ишләрлә мәшғул олурлар. Лакин бу кифајәт етмир. Шакирдләр пионер вә комсомол тәшкилатлары хәтти илә дә мәктәбдә вә мәктәбдән кәнарда ичтимаи-фајдалы әмәклә мәшғул олурлар.

Ичтимаи-фајдалы ишләрин мүһүм бир нөвү олмаг е'тибары илә мәктәбдә шакирдләрин өзүнәхидмәт әмәји әмәк тәрбијәсинин вачиб бир васитәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

1959-чу ил ијун ајында Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Совети үмумтәһсил мәктәбләриндә, интернат мәктәбләриндә, ушаг евләриндә, пешә-техники мәктәбләрдә, Суворов мәктәбләриндә, орта ихтисас мәктәбләриндә вә али мәктәбләрдә өзүнәхидмәтин кенишләндирилмәси һаггында гәрар гәбул етмишләр. Гәрарда мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә кәнчләрин әмәк тәрбијәсини јахшылашдырмаг вәзифәсинин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси үчүн мәктәбләрдә шакирдләрин өзүнәхидмәт ишинин бөјүк әһәмијјәти хүсуси гејд едилир. Һәјатда ән чох тәсадүф едилән вә зәрури олан бу ишләр шакирдләрдә әмәк вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинин илк мәрһәләси кими гијмәтләндирилир.

[1] *В. И. Ленин,* Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 296.

Өзүнәхидмәтин әһәмијјәти һәм дә ондадыр ки, шакирдләрдә тәшәббүскарлығын вә мүстәгил иш көрмәк вәрдишләринин инкишафына көмәк едир, интизамы јүксәлдир, тапшырылан иш үчүн мәс'улијјәт, коллективин гајғысына галмаг һисси тәрбијә едир, кәнчләри дөвләт әмлакыны горумаға, әмәјә вә әмәк адамларына һөрмәт етмәјә алышдырыр вә мәдәни давранышына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Өзүнәхидмәт әмәји сон заманларда совет мәктәбләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан ССР-нин габагчыл мәктәбләриндә хејли јајылмышдыр. Хүсусилә мәктәб биналарынын өзүнәхидмәт јолу илә шакирдләр тәрәфиндән мүнтәзәм сурәтдә тәмизләнмәси күтләви һал алмышдыр. Лакин өзүнәхидмәт әмәјини тәкчә тәмизлији тә'мин етмәкдән ибарәт һесаб етмәк доғру олмаз.

Инди республиканын бир сыра габагчыл мәктәбләри, интернат мәктәбләр шакирдләр арасында өзүнәхидмәтин тәшкили саһәсиндә мүәјјән ишләр көрмүшләр. Бакынын 91, 8, 15, 49, 34, 190, 6 нөмрәли мәктәбләри, Көјчај шәһәриндәки 3 нөмрәли мәктәб, бир сыра интернат-мәктәбләр өзүнәхидмәт ишини тәшкил етмәкдә диггәтәлајиг мүсбәт тәчрүбә топлаја билмишләр. Бакы шәһәриндәки 6 нөмрәли мәктәб шакирдләринин физикадан әлдәгајырма чиһазлар һазырламасы, 91 нөмрәли мәктәб шакирдләринин е'малатхана үчүн бина, спорт залы тикмәләри вә с. диггәтәлајигдир.

Бакы шәһәри 131 нөмрәли орта мәктәбин директору М. М. Мустафајев шакирдләр арасында өзүнәхидмәт ишинин кенишләндирилмәси тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк јазыр ки: «Мәктәб бу иши шакирдләрин јаш вә фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг тәшкил етмишдир. Белә ки, I—IV синиф шакирдләринә синфин тәмизлик ишләри, синиф аваданлығынын мүһафизәси, отаг биткиләринин бечәрилмәси кими вәзифәләр тапшырылдығы һалда, V—VII синиф шакирдләринә, бу вәзифәләрдән әлавә синиф отагларынын вә мәктәб аваданлығыны тә'мир етмәк, әјани вәсаит һазырламаг, мәктәбјаны саһәдә мејвә ағачлары бечәрмәк тапшырылыр. Јухары синиф шакирдләриндән

исә хүсуси иншаат бригадасы тәшкил едилмишдир ки, онлар мәктәбин бә'зи тә'мир ишләрини көрүрләр. Бу мәктәбдә 1959/60-чы дәрс илиндә шакирдләрин күчү илә мәктәбин бинасы тә'мир едилмиш, бунун үчүн бурахылан 35 мин манат вәсаитә бу јолла гәнаәт едилмишдир. Бу пула мәктәб клубу үчүн мусиги аләтләри алынмышдыр. Һәмин мәктәбдә өзүнәхидмәт ишинин ичрасында шакирдләр арасында сосиализм јарышы тәшкил едилир. Мәсәлән, мәктәбин V синфи VI синфини јарыша чағыраraг синфи тәмиз сахламаг, аваданлығы мүһафизә етмәк, һәр бир шакирдин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә бир ағач әкиб ону бечәрмәсини тәшкил етмәк кими вәзифәләр көтүрмүшдүр. Алтынчы синиф шакирдләри исә бүтүн бу шәртләри гәбул етмәклә бәрабәр әлавә олараг бир шакирдин 10—20 *кг* метал гырынтысы топламаг өһдәчилијини дә ирәли сүрмүшләр. Өзүнәхидмәт ишинин кенишләнмәси нәтичәсиндә шакирдләр мәктәб вә синиф үзрә нөвбәтчилик едир, мәктәб бинасыны вә аваданлығы мүһафизә едир вә тәмиз сахлајырлар, мәктәбин бу тәчрүбәси көстәрир ки, өзүнәхидмәт әмәји шакирдләрә чох мүсбәт тә'сир едир: ушаглар физики әмәјә һөрмәтлә јанашыр, коллектив аиләдә ата-аналарына да ев ишләриндә көмәк едирләр»[1].

Һәм тәрбијә, һәм дә әмәјин мәһсулу нөгтеји-нәзәриндән ишин даһа чох сәмәрә вермәси үчүн шакирдләрин ичтимаи-фајдалы әмәкдә иштиракларыны дүзкүн тәшкил етмәк вә низама салмаг лазымдыр.

Ичтимаи-фајдалы әмәјин тәшкилиндә ашағыдакы бир сыра тәләбләрин нәзәрдә тутулмасы зәруридир.

Һәр шејдән әввәл, ичтимаи-фајдалы әмәјин мәктәбдә тәшкили, әлагәдар ишләрин әввәлчәдән вә дүзкүн бир сурәтдә планлашдырылмасындан башламалыдыр. Планлашдырма ишдә мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн илк мүһүм тәләбдир.

Ишин планлашдырылмасына мәктәб шакирдләринин јеринә јетирәчәкләри ичтимаи-фајдалы ишләрин нөвләрини, һәчмини, ичра мүддәтини, иши ичра едәчәк синифләри вә с. мүәјјәнләшдирмәк дахилдир. Чалышмаг лазымдыр ки, планлашдырмада шакирдләрин өзләри дә, хүсусән мәктәб шакирд комсомол тәшкилаты, шакирдләр комитәси, пионер дружинасы фәаллары иштирак етсин.

---

[1] Бах: «Советскаја педагокика» журналы, № 10, 1960, сәһ. 37—40.

Мәһз белә олдугда ишин ичрасында шакирдләр даһа чох мәс'улијјәт көстәрир, даһа артыг фәаллыгла чалышыр, мүстәгил ишләмәјә алышырлар.

Ичтимаи-фајдалы ишләрин тәшкилиндә нәзәрдә тутулмасы лазым кәлән икинчи тәләб, бу ишләрин шакирдләр арасында дүзкүн бөлүнмәсиндән ибарәтдир. Иши шакирдләрдән тәшкил едилмиш бригадалар вә јахуд синифләр арасында дүзкүн бөлмәк лазымдыр. Иш бөлкүсү елә олмалыдыр ки, һәр коллектив өз вәзифәсини ајдын дәрк етсин, бүтүнлүкдә коллективин вә еләчә дә һәр шакирдин һансы иш үчүн мәс'улијјәт дашыдығы ајдын олсун.

Нәзәрә алыначаг бир тәләб дә шакирд коллективләри арасында вәзифәләр бөлүндүкдән сонра онларын һаггында тә'лимат верилмәси зәрурәтидир. Бу тә'лимат шакирдләри ишин хүсусијјәтләри илә, ишин јеринә јетирилмәси јоллары илә таныш етмәлидир.

Бунларла бәрабәр иш просесиндә чәтинлик чәкәнләрә көмәк етмәк, һәмчинин шакирдләри иш тәрзләринә алышдырмаг үчүн онлара иш нүмунәләри көстәрмәк лазымдыр.

Шакирд коллективләри арасында јарыш тәшкил етмәк ичтимаи-фајдалы ишләрин сәмәрәли тәшкили үчүн чох әлверишлидир. Јарыш һәм коллективләр арасында, һәм дә ајры-ајры шакирдләр арасында тәшкил едилмәлидир. Дүзкүн тәшкил едилән јарыш шакирдләрин даһа мәс'улијјәтлә чалышмаларына, онларда јолдашлыг вә достлуг һиссинин инкишафына, ишин вахтында вә вахтындан әввәл јүксәк кејфијјәтлә јеринә јетирилмәсинә хидмәт едир ки, бунлар да тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән чох әлверишлидир.

Нәһајәт, шакирдләрин ичтимаи-фајдалы ишләринә нәзарәт етмәк, ишин нәтичәләринә дүзкүн гијмәт вермәк, ишдә бурахылан нөгсанлары онлара көстәрмәк вә с. ичтимаи-фајдалы ишләрин әлверишли тәшкили үчүн чох фајдалыдыр.

Ичтимаи ишләр. Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә ичтимаи ишләр дә мүәјјән јер тутур.

Шакирдләрин ичтимаи ишләри бир тәрәфдән шакирд коллективинин өзүнә, о бири тәрәфдән әһалијә хидмәт етмәк мәгсәдини күдүр. Мәктәбдә шакирдләрин ичтимаи ишләринин әсас нөвләри — сечки үзрә шакирд комитәси, пионер вә комсомол тәшкилатларында вәзифәләр апармагдан, синиф вә мәктәб үзрә нөвбәтчилик етмәкдән, мүвәггәти тапшырыглар ичра етмәкдән, керијә галан ша-

кирдләрә көмәк көстәрмәкдән, тимурчулар дәстәсинин ишиндә иштирак етмәкдән вә с. ибарәт олур. Орта мәктәбин орта вә јухары синиф шакирдләри мәктәбдә апардыглары ичтимаи ишләрдән башга әһали арасында да мүәјјән ичтимаи ишләр јеринә јетирирләр. Онлар ичтимаи-сијаси компанијаларда әһали арасында тәблиғат апарыр, Јерли вә Али советләрә депутатлар сечкиси дөврүндә әһали арасында сечки бүллетенләри јајыр, колхоз клубларында мүсамирәләр верир, әһали арасында гәзет вә журналларын јајылмасына, колхоз дивар гәзетләринин јазылмасына көмәк едирләр вә с.

Аиләдә мәишәт әмәји. Шакирдләрин әмәк тәрбијәсиндә аиләдәки мәишәт әмәјинин дә мүәјјән ролу вардыр. Ата-анасынын, үмумијјәтлә јашлы аилә үзвләринин әмәк нүмунәсини, һәр кәсин аиләдә мүәјјән ишлә мәшғул олдуғуну көрән ушаг, тәбиидир ки, аиләдәки мәишәт әмәјиндә иштирак етмәјә мејл едәчәк вә мараг көстәрәчәкдир.

Ата-аналарын ушагларла әмәк вә әмәк адамлары һаггында сөһбәтләри, ушағын кәләчәк әмәк јолу һаггында мүсаһибә вә мәсләһәтләри, әлагәдар әдәбијјат охумалары ушагда әмәјә марағы даһа да јүксәлтмәјә көмәк едир. Лакин әсил мәсәлә бунда дејил, шакирдин аиләдәки мәишәт әмәјиндә билаваситә иштирак етмәсиндәдир.

Шакирдин аиләдәки мәишәт әмәјиндә иштиракы өзүнә хидмәт етмәкдән (јатаг јерини сәлигә илә јығышдырмаг, палтарыны тәмизләмәк вә с.) башламагла, тәдричән, аиләјә көмәк етмәк дәрәчәсинә кечир ки, бу да отаглары тәмизләмәкдән, сүфрә салмаг вә сүфрә јығышдырмагдан, одун доғрамаг вә су кәтирмәкдән, ев ишләриндә јашлы аилә үзвләринә көмәк етмәкдән вә с. ибарәт олур.

Орта, хүсусилә бөјүк јашлы шакирдләр аиләдә мәишәт әмәјинин мүәјјән һиссәсини тамамилә өз үзәрләринә көтүрмәлидирләр ки, бу да онлары тәдричән мүстәгил ишләмәјә алышдырар.

Шакирдләрин әмәк тәрбијәсини тә'мин етмәк мәгсәди илә бүтүн бу васитәләрдән ардычыл бир сурәтдә истифадә етмәк лазымдыр.

Мәктәбләримиздә тә'лимин вә үмумијјәтлә коммунист тәрбијәсинин кејфијјәтини јүксәлтмәклә бәрабәр, шакирдләрин әмәк тәрбијәсини, онлары әмәк һәјатына һазырламаг ишини мәктәб һаггындакы дөвләт Ганунунун тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг тә'хирәсалынмаз вәзифәмиздир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Редакторлары *М. Мурадханов* вә *В. Һусејнова*
Бәдии редактору *В. Тсејтин*
Техники редактору *Ә. Мирҹәфәров*
Корректорлары *С. Абдуллајева, Р. Шәмсијев*

Јығылмаға верилмиш 19/VII-1961-чи ил. Чапа имзаланмыш 29/VIII-1961-чи ил. ФГ 15215. Кағыз форматы 84×108 1/32. Физики чап вәрәги 5,125. Шәрти ч. в. 8,4. Учот нәшр. вәрәги 8,5. Сифариш № 411. Тиражы 3000. Гијмәти 27 гәп.

Азәрбајҹан Дөвләт Тәдрис-Педагожи Әдәбијјаты Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һаҹыјев күчәси, № 4.

Азәрбајҹан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Мехти Мамед оглы Мехтизаде

ВОПРОСЫ ПЕРЕСТРОЙКИ
УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ
В ШКОЛЕ

(на азербайджанском языке)

Баку • Азеручпедгиз • 1961